

Adamik Mária

LEHETSÉGES-E KRITIKAI DEMOGRÁFIA?

1. Mi a kérdés?

A kívülálló valójában nem akkor járul hozzá a kezdeményezett párbeszédhez, ha besétál a csapdába, véleményt nyilvánítván arról, hogy a lehetséges 27 demográfiai előreszámítási foratókönyv közül melyiket tartja a predikcióra legalkalmasabbnak. Talán inkább, ha elméleti szempontból felveti, hogy a predikció (1) „lehetséges-e egyáltalán”, (2) ha netán lehetséges, bizonyos-e, hogy ahhoz csak makro-társadalmi folyamatokat szükséges leírni, és az aggregált adatokból az ökológiai tévkövetkeztetés bűnébe esvén az individuumoknak mindenféle szándékot tulajdonítani. Talán időszerűbb is lenne a jövendőmondás bátorsága helyett egyszer csak mégis felvetni azt, (3) ki is kérdez akkor, amikor a demográfus kérdez, és milyen nézőpontból kérdez, a mindenkori államból vagy az állampolgárából, és – különösen manapság – mire kérdez és miért is kérdez még egyáltalán? Miért is kérdezne, amikor a politikai hatalom legitimitációján túl mind az idős, mind a gyerek sorsa érdektelen, közérdek nem létezik, ahogyan egy jó társadalomról sincsenek vízióink. Kényszer és igazodás annál inkább, ám ennek ártó hatását az emberi életre a demográfia makro-érdeklődésével nem lehet megérteni.

A demográfia számára szerintem fontos felvetéseket helyütt aligha lehet szisztematikusan megválaszolni. Az előbbi felvetéseket megalapozó, azokat összekapcsoló kérdés tudományozociológiai-társadalomtörténeti horizontja az, hogy hol (volt) a helye a demográfiának a társ-tudományoknak tudott társadalomtudományok között, és azok milyen referenciát (hivatkozási alapot, támaszt, szakmai kontrollt stb.) biztosítanak egymás számára? Mennyiben van köze a demográfia relevanciája körüli mai válságjelenségnek ahhoz (mert ugye, erről van most szó!), hogy a tudományterületek nem működtek együtt, vagy nem is volt a magyar társadalomtudománynak általában sem olyan teljesítménye, amelyre a demográfia támaszkodhatott volna? Saját feladatának tradicionálisan leszűkített értelmezése miatt – ezek között metodológiai hagyományait is értve – esetleg meg sem kísérelte volna beszerezni, mondjuk a családszociológia által nem nyújtott, azaz hiányzó információkat? Hogyan adódott ez a *megoldás* a tudományok számára a magyar társadalomfejlődés problémáiból? (Mind-ezekre persze csak egy nagyszabású kutatás válaszolhatna, amely az

episztemológiai kollektívizmusra építene: a tudomány társadalmi beágyazottságának tételéből indulna ki, és nem individuális szereplőket vonna kérdőre.)

Az a tény pedig csak látszólag vezet más irányba, hogy eközben a valóság felfedezésében kevésbé sikeres családszociológia vonulata, például saját szempontjait éppen az ő alulteljesítése miatt alulinformált demográfiából merítette. Az így együttesen produkált „megértési kapacitás” az elmúlt évtizedekben egy spirálvonal mentén zuhant a semmibe, és ez éppen megfelel a mindenkori állam számára: olyan bot-sárgarépa (büntető/ösztönző) politikát folytathat, amelyet csak akar. Soha nem kell tudnia miféle család az, amelytől gyerekeket vár, amelytől a nemzedékek közötti szolidaritást reméli, amelyből az egészségben és életben maradás lehetőségét, és az ahhoz nélkülözhetetlen kohéziót, gondoskodást akarja kicsikarni. Ha pedig ilyesmiről nem kell tudnia, megteheti és meg is teszi, hogy a népességgel szembeni elvárása mellett azok teljesíthetőségével ellentétes társadalmi folyamatokat segít, habitusokat bátorít, magatartásokat jutalmaz.

Mi tesz ilyen esetekben a demográfia, ha tudásának nincs kritikai éle?

Ha én szociológusként ma demográfus lennék, elsőként ilyeneket kérdeznék – és kutatnék.

2. *Kutatások híján...*

Csak benyomásokat oszthatunk meg egymással. Néhány részletkérdést leszámítva – esetemben a kérdéskör női aspektusai azok, melyekkel alaposabban foglalkoztam –, korlátozott érvényű megállapításokat tehetek, gyanítom, mások is.

Nehézségek megfogalmazására vállalkozom, annak a további korlátnak az előzetes beismerésével, hogy megoldásokat nem tudok javasolni.

a) A népességtudományt a legújabb társadalmi trendek, továbbá a társtudományok mai orientációja, pontosabban orientációs csődje – társadalmilag és politikailag kivételes helyzetbe hozták: úgy tűnik, a demográfia az utolsó ágens, amely az elidegeníthetetlen tárgyának (a népesség) természete okán valamifajta „egészen” kellene, hogy gondolkodjék, és ehhez valamiféle közt, közjót vagy közérdeket tételezzon. Ezt nem is lehet képes egyedül megkonstruálni, viszont ma sincsenek jelei annak, hogy társtudományokban, intézményekben társakra lelhetne.¹ Ráadásul a népesedés kérdéseiben megragadható közjót – szemben

¹ A 'köz' jelentése önmagában problematikus egy olyan régióban és történeti periódusban, ahol és amikor nem igen maradtak ágensek – állami intézmény, politikai párt, tudományos műhely, közszolgálati televíziócsatorna, egyetemi tanszék, Társadalombiztosítási Önkormányzat, de még a segítő szakma sem – amelyek új ideológiák és nyers érdekek mentén mára hangyaszorgalommal ne hordták volna szét a 'köz'-t.

az elmúlt évtizedekkel – a társadalom, és nem a politikai állam nézőpontjából kellene megfogalmaznia.

b) Ezt a distinkciót persze érzékelni, megragadni sem lehet, ha (1) a kettőt az államszocializmusbeli gyakorlathoz hasonlóan automatikusan azonosítjuk, vagy ha (2) azért mosódnak össze, mert az államhatalom kívánságairól tudunk, de a népesség állapotáról és vágyairól nem. Ehhez olyan különbségeket kellene érzékelni, mint például a gyerekvállalás mögötti motívumok/kényszerek: vállalhatják a szülők saját örömeikre, ezzel nemcsak a gyerekszám nő, hanem máris legalább három ember életésélyei javulnak. Egyre gyakrabban vállalják nők egyedül, mintegy jelezvén, ők még akkor is, amikor a férfiak nem; illetve feltehetően azt értették meg, hogy kicsi az esély a hosszabb távú, gyermeket is elbíró jó nő-férfi kapcsolatra, a minták pedig nem elég vonzóak (nem is akart tudni a közvélemény a *Kamarás-féle* longitudinális házasságvizsgálat üzeneteiről). Ez utóbbi nyilván nem véletlenül tabu téma Magyarországon, majdnem annyira, mint a prostitúció valódi természete. Ha ilyen tabukról nyíltan beszélne, feltehetően nemcsak a válások száma növekedne ugrásszerűen, hanem új forgatókönyvet állíthatnánk be a már létezők mellé a népességfogyást illetően is. A tabu tabuként hagyása „népesedéspolitikai érdek”, és a tudomány is tudomásul veszi ezt.

De vállalhatják a gyereket sokféle kényszerből, melyek közül csak egy az, amit a változó társadalmi körülmények ellenére mindig ugyanúgy vesznek számba: a materiális szükségletek kielégítésének remélt javulása a juttatások révén. Pedig még egy szegény család tagjai sem csak kenyéren és vízen élnek, az efféle értelmezésből adódó bánásmód pedig már önmagában megalázó, az emberi aspirációk ellen ható, hosszabb távon a rossz táplálkozással együtt betegítő.

„A jövedelempótló támogatás összege nem biztosítja a család megélhetését. A munkaerőpiacról kiszorulók mind nagyobb arányban vállalnak gyereket, s menekülnek ki az őket kivető munka világából a szociális ellátások felé.”²

És nem az életben-egészségben megtartó örömforrásként tekintett gyerekvállalás felé! Ami az állam és a demográfiai statisztika szempontjából egy gyerek, a nemi szerepelméletek szerint egy beteljesült női funkció, ki tudja milyen mentális tehertétel éppen a kényszer okán az egyén számára. Másrészt, ki tudja milyen folyamatokat indít el kapcsolat-, majd egészségromlásban. A „fentről”, makro-szintről vizsgálódót nem érdekli ez, mert a maga módszertanával nem

² *Csoba Judit* (1994) A tartós munkanélküliség hatása a családok anyagi helyzetének alakulására, *Esély* 6. sz. 8. p.

tudja összekötni a két szintet A Háztartás Panel vizsgálat „a súlyos elszegényedés elleni védekezésésként” értékeli a családok együtt maradását (Tóth 1994: 27). Mindegy, mondhatjuk ismét, fő, hogy nem rontják a válási statisztikát tovább. Persze a közvetlen halálokok között nem ismerjük fel a boldogtalanság, méltánytalanság, reménytelenség és forrásvidékéről eredő problémák szomatizálásával induló betegségeket.

c) Amit pusztán jelezni akartam előbb, az elméleti problémákkal, azok tudományos megoldatlanságával is összefügg. Például a „mikro-makro” összekapcsolása (csak a survey technika oldja meg, hamisan), a makro-közelítések mikro-vizsgálatokkal való korrigálásának hiányzó kísérlete, vagy a társadalmi változások ellenére (a funkcionalizmus makacssága révén) változatlan nemi szerepelméletek problémátlan alkalmazása.

Míndez nemcsak a magyar tudomány általános állapotából, színvonalából következik így, hanem inkább az előbbi adódik egy kultúrából, illetve abból a részben morális, részben politikai állásfoglalásból, hogy az ember élete, életminősége itt úgysem számít. Itt, ahol gigantikus modernizációs projekteket valósítunk meg, és az azokkal járó háborús állapotok színteréül mindig a magánszférát jelölik ki. Ez nemcsak az államszocializmus rejtett tanterve volt. Beszédes, bár apró példa, hogy a magát mindig gyerekbarátnak hazudó magyar társadalom, most – éppen egy liberális emberi jogi diskurzusban – újabb intézménnyel védi a gyereket (Gyermekjóléti szolgálatok), miközben nem tudta megóvni drogtól, a műveletlenségtől, a feleslegesség érzésétől, a felnőtt társadalom brutalitásától, a szülők kudarcától stb. És a gyermek jogaira hivatkozva egyéb szakmai megfontolásokat félretéve (a gyerek egy család része, a család egy rendszer, a család a társadalomba ágyazott stb.) kívánja őt óvni. Akár a szülők ellenében is, csak hogy az újabb modernizációs kísérletek gyerekek által fizetett ára ne váljék kérdéssé.

Nem sikerült felülírni azt az államszocialista szemléletet, amely szerint csak a produktum – a gyerek léte, sőt a megszületés ténye mint adat – a fontos, míg a szülők élete értéktelen, érdektelen. Ezért tehát ők korán halhatnak. Szinte tetészés szerinti irodalmat fellapozhatunk, ez a szemlélet árad a lapokról. Noha az alábbi részlet szándéka szerint a gyerekek iskolai kudarcairól szól, most figyeljünk inkább a felnőttek életére ³.

„A szülők mértéktelen alkoholfogyasztással és/vagy agresszivitással válaszolnak sérelmeikre, a gyerek pedig egyszerre lázadva családi és társadalmi helyzetük ellen a hasonszőrűekkel csoportba verődve (*ha lányok, akkor inkább párkapcsolatokba menekülve*) keresnek támogatást. De menekülésre készített helyzet

³Liskó Ilona: Kudarccok középfokon. *Medvetánc* 1986/4., 1987/1. 123–142. p.

az is, amikor az anyagi helyzet és a társadalmi sikertelenség nem játszik szerepet, a szülő csupán magánéletének kudarcai miatt válik neurotikussá.” Vagy: „H.B. szülei például évek óta rossz viszonyban éltek, de *a családboz ragaszkodó apa* nem akarta felbontani a házasságot. Gyerekeit ugyan szerette, de *munkája, szeretője, felesége* és egyéb teendői mellett csak türelmetlen ötpercei jutottak számukra, amit igyekezett feladataik szigorú számonkérésére koncentrálni.” (124–125. o., az én kiemeléseim A.M.)

Itt nincs hely elemezni ezt a néhány sort sem, noha előfeltevések sokasága rejtőzködik bennük arról, hogy mi is lenne a szeretet, mi az intim család, a házasság, hogy mivel jár, ha menekülésből jönnek létre a párkapcsolatok, és hogyan jelentéktelenedik a szülő élete „csupán” a jelentéktelen magánéleti kudarccá. Azoké is a következő körben, akik majd a jövő szülőit nevelik, és még azt sem mondták meg nekik, hogy a gyereknevelés ugyan szeretet kérdése, ám az döntően a gyerekek körüli munkában, gondoskodásban fejeződik ki.

3. Mindazonáltal...

d) A család, házasság, válás, a születés és halál olyan kérdések, amelyeknek a magyar társadalom nem volt hajlandó a végére járni, nem volt hajlandó azok mélységeivel szembesülni.

Azt gondolom, hogy olyan elfojtások működnek a társadalom egészében, ekképpen a kutatókban is, hogy azok kibeszélhetetlensége nemcsak a társadalomtudományt, a demográfiát tartja a tudatlanság állapotában, hanem a segítő szakmákat is a tehetetlenségében: amiről ugyanis a nyilvános beszéd nem szól, segítő se láthatja meg, nem észlelheti, meg nem nevezheti, noha már ő is jó ideje csak nézi, nézi. És ha netán mégis meglátja, akkor sem szól, marad minden közötté és a „kliens” között.

e) Magam bizonyosan néprajzosoktól (a hódmezővásárhelyi parasztok szexuális szokásai, *Szenti Tibor*) és játékfilmekből (mint a *Huszárik* Szinbádja, vagy *Szász János* Witmann fiúk című filmje) többet tanultam a kultúránk neurotikus pontjairól, mint tehettem a magyar társadalomtudomány segítségével.

Egyetemi oktatóként pedig azt tapasztalom, hogy ha a demográfia egyáltalán a felsőoktatásban megjelenik, idegen testként, valamiféle időtlenséggel felruházva ékelődik a társadalomtudományi oktatásba: mintha mondandóját nem hatná át a többiéhez hasonló „társadalmi” eredet. Ez azért lehet, mert adatai mögött nem rajzolódik ki a társadalom változó élete, makro-magyarázataiba nem integrálhatja az ismeretlen mikrotapasztalatot: élet- és társadalom-idegen.

Mintha a newtoniánus időkonceptió foglya lenne, amelyben a társadalmat, abban az egyéneket mint bonyolult rendszert úgy kezeli, mint aminek nincs „memóriája”. Noha bőségesen vannak idősorai.

f) Kínos, de meg kell kérdeznünk, hogy a demográfiának, a demográfusnak miféle ráhatása lehetett ezen kérdések tartós ki (meg)beszélhetetlenségére. Nézzük csupán a módszertani oldalát. A családra, házasságra, válásra, gyermekvállalásra vonatkozó kutatásokban mindig is elfogadott eljárás volt aggodalmaskodás nélkül összevetni a tényadatokat az attitűdökre vonatkozóakkal. A társadalomtudósok számára szerintem ez alapvetően elfogadhatatlan kellene hogy legyen, éppen a mikroszint, a „személyes” korrekciója híján, ám az azonos survey technika mégis képes azokat egyenértékűsíteni. Mivel azonban a „társadalmi” jelentése mindig az oksági összefüggéseket elrejtő „fekete dobozba” van zárva (*Elster*), ami feltárva megmutathatná a kettő kapcsolatát: megmutathatná azt, hogyan működik a kölcsönhatás a tényleges cselekvés és az azt egyidejűleg értelmező, de ugyancsak kényszerítő tényezők hatására formálódó vélekedés között. Ennek ismerete híján a kutató nem tehet mást, mint saját értékrendje, vagy az általa társadalomnak tulajdonított érdek stb. alapján teremti meg a kettő közötti kapcsolatot.

1974-ben írták:

„A magyar népességnek az ideális gyerekszámról alkotott elképzelése közel áll a háromhoz (2,88), ugyanakkor a tervezett (2,08), illetve az életben lévő és még kívánt (1,98) gyerekszámra vonatkozó értékek ennél lényegesen kisebbek. Mindez arra utal, hogy a kedvező lélektani feltételek megvannak, és megfelelő népesedéspolitikai befolyásolás esetén valószínűsíthető a demográfiai magatartás módosulása”⁴

Ha majd egy 1997-es kiadású jelentésben⁵ ugyanezt az eljárást találjuk (a tényadatokat felülírják az attitűd adatok, ez is nevezhető a kemény adatok lágy értelmezésének), megkockáztathatjuk, hogy ez a sok évtizede tartó, tanulásra való alkalmatlanság – amellyel nem kívánunk a vélekedések mögé látni –, és ami miatt képtelenség feltárni a cselekvés és a vélekedések közötti összefüggést, maga is a kérdéshez való viszonyt formáló tényezőként hatott az emberek válaszaiban. Nem tudhatjuk, mi a szerepe az ilyen tanulmányok nem is titkolt értékpreferenciájának abban, hogy az emberek már gondolni sem mernek mást, mint amit elvárnak tőlük. (Az elvárásba nem csak a Rákosi-korszak Ratkó-törvénye, hanem a zajos népesedéspolitikai viták és a tudományos publikációk

⁴*Szabady Egon* (1976): Időszerű népesedési kérdések. in *Szabady szerk. Nők-gazdaság-Társadalom*. MNOT. Kossuth 21. p.

⁵*Lévai-Tóth* (szerk.): Jelentés a nők helyzetéről, TÁRKI-MűM. Továbbiakban „Jelentés”.

hatása is beletartoztak.) Mondják, amit a kérdező vár, és talán még mindig csak a kérdezetteknek van bűntudatuk.

Ha a tanulmány maga nem igen hagyja kétséget a tényadatok „keménységéről”, akkor mindig akad egy szerkesztő, aki felpuhítja azokat egy bevezetőben: „Ezúttal”, kérdezi, mintha nem „ezút” lett volna évtizedekkel ezelőtt is:

„Kérdés, hogy ezúttal a család válságáról vagy inkább a családi együttélés keretfeltételeinek kedvezőtlen, ám időben még visszafordítható változásáról lehet szó.” (Jelentés 8. o.)

Vajon miért olyan fontos az a distinkció, amit a szerkesztő tesz, mennyivel lennének és miért elégedettebbek, ha „csak” a családi együttélés keretfeltételeinek „kedvezőtlen” állapotáról kellene beszámolnunk? Az ilyen fordulatokkal óvott család intézménye mellett nyilván brutálisan illúzióromboló lehet a házasságon belüli erőszak fogalma is, nem hogy tiltása.

Egy, a gyerekvállalásról szóló tanulmányt bevezető mondat tételezi a tipikus „kauzális” kapcsolatot:

„...a gyerekvállalási lehetőségek romlása a tényleges gyermekvállalási magatartás kedvezőtlen alakulását idézte elő.” (Jelentés 9. o.)

Az államszocializmus megdönthetetlennek tűnő kizárólagos materialista szükségletértelmezése ez, épp olyan 1997-ben, mint volt 1974-ben, mindkettő kizár minden egyéb magyarázó elvet. Néhány sorral alább:

„*Mindazonáltal* a gyerekekkel és a családdal kapcsolatos vélemények bizonyos fokú optimizmust engednek meg. Magyarországon a családdal és a gyermekek vállalásával kapcsolatos attitűdvizsgálatok más országokhoz képest erős pozitív elkötelezettséget mutatnak.” (Az én kiemelésem A.M.)

És ez a „mindazonáltal”, szőnyeg alá söpörve minden ellentmondást, ahogy egy jó családban illik, a fő „paradigma” már sok évtizede: a valóság rejtegetése önbecsapás árán, stiláris eszközökkel.

Ha ma felteszi a kérdezőbiztos a kérdést, minek tulajdonít nagyobb fontosságot: családi életének, vagy munkahelyi előrejutásának? Nos, mit mond erre egy évtizedeken át a népesedéspolitikai vitákon szocializált, nemzetgyilkosságtól elhatárolódó jó magyar polgár? Mit, akinek emberi méltósága és életminősége, abban emberi kapcsolatainak minősége mindig is érdektelen volt? Ugye, hát, a családját. Igaz, már 1972-ben feleannyi időt töltöttek a házastársak egy-

mással Győrött, mint Osnabrückben, és háromszor annyit másokkal, mint társukkal, míg Osnabrückben kétszer annyit a társukkal, mint másokkal⁶.

A gyermekvállalási magatartás alakulását értelmezve a publikációk hemzsegek a „mindazonáltal” típusú ellentmondásoktól, egyetlen oldalon férnek el az egymásnak ellentmondó kijelentések. A feszítő ellentmondással szembeni vakság érthetetlen struccpolitika, főként amikor az már csak az államszocializmusbeli kizárólagos materiális szükségletértelmezés erőszakolása révén fedti el az ellentmondásokat. Ez az eljárás persze csak úgy lehetséges, hogy feltesszük, a kutatók, szerzők beszédmódját ugyanaz a szimbolikus kényszer alakítja, mint a válaszadókét.

„Annyit nagy valószínűséggel megállapíthatunk, hogy a kisgyermekes szülők körében nagyon is érthető (bár Magyarországon különlegesen intenzívnek mutakozó) gyermekcentrikus beállítódást nálunk a közvélemény, a közgondolkodás is megerősíti. Helyzetünk tehát ebből a szempontból kedvezőbb és reményteljesebb, mint azokban az országokban, ahol az akaratlagos gyermektelenség eszménye már elterjedtebb”. (Jelentés, 1997)

Majd néhány sorral alább:

„Mind a longitudinális, mind a keresztmetszeti vizsgálatok azt mutatják tehát, hogy a házasságban töltött évek számával, illetve a kor előrehaladtával párhuzamosan csökken a kívánt gyermekek száma, de végül ezek a csökkentett tervek sem valósulnak meg maradéktalanul”. Vagy: „A családtervezési vizsgálatok eredményeit és az 1990-es évek termékenységi trendjeit elemezve megállapítható, hogy egyre nő a különbség a jövőbeni szándékot kifejező családtervek és az aktuális termékenység szintje között.”

Ám nem az következik, amit józan ésszel gondolnánk. Nem merül fel, hogy a diskrepancia időtartamban, mértékében túl megy azon a szinten, hogy ne kérdőjelezné meg a kérdéseket és válaszokat. Már réges-régen a feltett kérdéseket és válaszokat kellene vizsgálni, vagy legalább a válaszokat, és a felmerült kétséget, a válaszoló valamiféle igazodását kellene magyarázni. Talán az élesedő különbségben a közvélekedést nem ártatlanul befolyásoló „saját hatást” is – mint

⁶ Varga Károly (1971): Házassági kohézió az időmérleg tükrében, in: Lócsei Pál (szerk.) Család és házasság a mai magyar társadalomban. KJK 200–226. p.

a mérésbe beavatkozó műszert – tetten érni. Nem, a kérdező horizontja meg-ingathatatlan, újból és újból a bizakodás aktuális tények súlyát elmaszatoló só-haja zárja a fejezetet:

„Ez más szóval azt jelenti, hogy egy jelentős kivárási, illetve időzítési elem található a fiatalok jelenlegi termékenységi magatartásában. A gyermekvállalás kedvezőbb feltételeire várva elhalasztják az egyébként kívánt gyermek világra hozatalát.”
(Jelentés 98–99. p.)

A demográfus elégedett lehet, lám az állampolgár azonosul az ő szempontjával, s alig zavarja, hogy – immáron a nulla gondoskodás és a totális versenyre berendezkedő magyar vadkapitalizmusban, az egyre zsugorodó támogató személyes networkök mellett –, már megint sikerült az értékpreferenciákat mérő survey technika alkalmazása alapján (a szent módszer!) objektívnek tekintett eredményeiből eddig összetákolt kártyavárra – a magyar egy család- és gyermekszerető nép – egy újabb kártyalapot illeszteni.

Innentől a szakmai feladat már csak abban a mesterkedésben merülhet ki, hogy a kemény tényeket hogyan is írhatná felül a következő évtizedekben is puha adatok (attitűd, érték) lágy (ideológiai, értékterhelt) értelmezése. Csökken a családban élők száma, a házasságot kötőké is. Ha mégis kötnek, minden ellenkező irányú, főként gazdasági természetű külső nyomás ellenére az újak alig több mint fele marad egyben, majd noha a házasságok elsődleges céljaként a magyarok más nációkhoz képest legmagasabb arányban nevezik meg a gyerekek vállalását és nevelését akár saját boldogságuk előtt is: aztán gyerekeket mégis kevésbé vállalnak.

Szerintem kínos úgy ez így. Úgy kell a nehézségeket továbbgondolni, hogy persze tudjuk közben, a kártyavár-hívő közmorált és a közhatalmat az építmeny nem fogja zavarni ezután sem. Szándékom szerint én egy kártyalapra most ráfújtam, és restellem, hogy mást nem tehetek, csak figyelem, meginog-e...

Andrásfalvy Bertalan

A hazai népesedési folyamatok fő jellemzői:

1. A gyermektelenség, a társadalom és a társadalom által eltűrt és támogatott politika gyermek-ellenessége. Ez az abortuszok számában, a családokat sújtó adózásban, az oktatás-nevelés és egészségügy nem megfelelő finanszírozásában, végül a fiatalok házasságtól, tartós kapcsolatok kialakításától való egyre fokozódó tartózkodásban nyilvánul meg.

2. Az értékek és érdekek érvényesítésének és védelme vállalásának, a szolidaritás és identitástudat hiánya, az elmagányosodás és következménye, a szorongás eluralkodása.

3. A vidéki, a falusi, földművelésből élő lakosság gyors fogyása, a mezőgazdasági családi vállalkozások nagy hiánya, az egykori, paraszti kistermelő gazdaságok gyors eltűnése. Marad a mezőgazdasági nagyüzem támogatottsága a kistermelőkkel szemben. Ez a volt magyar parasztság felszámolását jelenti.

Mind a három jellemző azonos okokra vezethető vissza. Az okok pedig összefoglalhatók egyetlen uralkodó életérzésben, a szorongásban.

Erről a szorongásról szól *Kopp Mária* és *Skrabski Árpád* munkája, a „Magyar lelkiállapot”. Ezt a nagyjelentőségű tudományos művet a „szakma” elhallgatta és elhallgatja. „Az emberi magatartástudomány legújabb felismerései rávilágítanak arra, hogy az életforma-változás kísérőjelenségein túl a válság gyökere az, hogy a modern társadalomban a szorongáskeltés új lehetőségei alakultak ki, amelyek az önkényuralom hatékony eszközeivé váltak. A kapcsolataitól, értékeitől, életcéljaitól, önértékelésétől megfosztott, magányosan szorongó ember tettség szerint felhasználható a szükséges funkcióra, kicserélhető, manipulálható ... Mindazok a manipulációk, amelyek a családot, a közösséget, az emberi kapcsolatokat bomlasztják, ezek értékeit kicsinyítik vagy éppen tagadják, filmek, újságok, könyvek tömegeivel, például és különösen az oktatásban a hétköznapi önkények kiszolgáltatott, szorongáskeltéssel terelhető tömeget formálják...” (*Kopp–Skrabski 1992*). Ezért, nem pedig másért a hivatalos politika negyven éven át mindent megtett. Először is egyetlen törvénnyel megszüntetett minden egyesületet, egyletet, szövetkezetet, társaságot, közösséget, mely nem az ő szolgálatában állt. A családhoz nem mert nyíltan hozzányúlni. Mindent megtett azért azonban, hogy e köteleket lejárassa, kigúnyolja, kereteit meglazítsa, felbonthatóságát megkönnyítse. A leányanyaság álszent dicsérete mellett a világszerte erősödő szabadossággal párhuzamosan dicsőítette a nemi szabadságot, az egyén jogait a váláshoz, abortuszhoz, a szabad szerelemhez. Vicc, film, regény, video, táncdalszöveg, kabaré tette nevetségessé a házasság előtti tisztasá-

got, a nyárspolgárinak nevezett házastársi hűséget, a megtartóztatás és szüzség minden formáját.

A minden társadalmi és vallási közösség felszámolására indított támadást kiegészítette a történelmi kötődések gyengítésére való törekvés, a magyar történelem osztályharca, marxista, internacionalista átírása, eszményeinek, hőseinek lejáratása, befeketítése. Ez az egészséges önbecsülést, a nemzettudatot tette neveltségessé. Fiatalságunk nagy része számára a hazafiság romantikus, idejétmúlt nacionalizmus, kisebbségbe szorult magyarjaink védelme revizionizmus, felesleges békétlenség fenntartása szomszédainkkal. Többségünkben és szomszédainkban élő magyarsággép torz, és ezért a magyar történetírás is felelős, igaz, hogy nem csak az elmúlt negyven év történelemkönyveinek köszönhetően; az igazságnak ellentmondó történelemszemlélet kialakítása századokkal ezelőtt már elkezdődött. Az egészséges jövőképhez, életkedvhez hozzátartozik a helyes identitástudat.

Végül az általános, egyéniségromboló szorongás kialakulásához hozzátartozott az ember anyagon feletti, természetfeletti dimenziójának tervszerű és általános kisebbitése, tagadása, „tudományos” érvekkel való megsemmisítése. Nincs Isten, a vallás mákony, az osztályelnyomás eszköze. Nincs Legfőbb Bíró, túlvilági élet, a rejtett, eltagadott, vagy a hatalommal „törvényesített” bűnök számonkérése. Az egyházakat azonban nemcsak ezért üldözték, próbálták mindenből kiszorítani, hanem azért, mert a vallás az egyik legnagyobb közösségteremtő erő. Az egymással szolidáris emberek közösségét pedig éppen a szorongás keltése érdekében kell megsemmisíteni.

A kiszolgáltatott, munkavállaló ember érdekeit védő szakszervezeteket, a munkaadó állam saját céljaira használta fel, miközben sem a marxista állampárt, sem annak „transzmissziós szíja” (Lenin) nem mondott le nyilvánosan a marxista ideológiáról, az osztályharcról. Ezzel a munkás érdekvédelmet a legnagyobb szakszervezet egyszerűen neveltségessé tette. Ma a legnagyobb bankok, vállalatok vezetői az osztályharcot hirdető Szocialista Párt emberei, s ha következetesek lennének, akkor az ehhez a párthoz kötött szakszervezet e párt vezetői és képviselői ellen kellene, hogy harcoljanak a munkások érdekeiért. Ezzel nemcsak ez a képtelen helyzet alakult ki, hanem megfosztotta az embereket attól, hogy valóban érdekeik védelmére szakszervezeteket támogassanak, működtessenek. Ha nincs munkavállalói érdekvédelem, úgy az egzisztenciális szorongás általánossá válik. Mindehhez hozzájárul az, hogy az egyes ember lelkiileg-érzelmileg nincs felkészítve indulatait, fájdalmai, csalódásai, szenvedései, gyásza, sikertelenségei, de még öröme és boldogsága megfelelő megélésére sem. Képtelen érzelmeim, indulataim uralkodni; az érzelmek, indulatok kifejezése által való megszélesítésére. Csak értelme, gondolatainak beszélt nyelvi kifejezésére tanítják meg az iskolában, de nem tanulja meg az indulatok, érzelmek nyelvét, kifejezését. A gondolkodás, a ráció, a logika a beszélt nyelvvel együtt fejlődik.

Az érzelmek kultúrája is az érzelmek kifejezésének gyakorlatával fejlődik, gazdagodik. Az érzelmek, indulatok kifejező nyelve a művészetek. A gondolatok kifejezésére használt nyelvhez hasonlóan ez is egy jelrendszer, melyet meg kell tanulni. Meg kell tanulni az érzelmek és indulatok megélésének, kifejezésének a jelrendszerét, jelrendszereit a művészetek gyakorlásával. Kisgyermekkorban játékkal, majd dallal, muzsikával, költészettel, mozdulatokkal, tánccal, szokásokkal, a szép alkotásának elsajátításával. (Az alkotás és az alkotással való azonosulás, a „műélvezet” funkciója hasonló.) Ez az érzelmi-művészeti nevelés vétezz fel minket a nem várt és tőlünk függetlenül jövő érzések, érzelmek, indulatokkal szemben. Aki nem tud szépet és jót alkotni, az az erőszakban, mások feletti uralkodásban, hatalmaskodásban keres kielégülést (Adler). Aki nem tud uralkodni érzésein, indulatain (azokat művészetté átlényegítve) azon az indulatok és érzelmek fognak uralkodni. Az érzelmileg beteg ember nem tervez, szorong, nincs jövőképe, máról holnapra él és veszélyes önmaga és a társadalom számára egyaránt; nem vállal gyermeket.

Lényegében a fentiekkel magyarázható a 3. pontban említett jelenség is: a vidéki, falusi, földművelésből élő lakosság gyors fogyásának, ellehetetlenülésének a magyarázata. Századokon át a vidék, a falu adta egy nemzet emberi utánpótlását. Írók, papok, szociológusok az 1930-as években komolyan foglalkoztak az egyke-kérdéssel, számos magyar népcsoport demográfiában érzékelhető születéskorlátozásával. Ennek fő okára, lényegére *Kis Géza* mutatott rá Ormánság című munkájában. Az a magyar parasztság nyúlt a kollektív öngyilkossághoz, a születéskorlátozáshoz (ebben gyermekgyilkosság is benne van), melyet életformájában, szabadságában hirtelen és drasztikusan korlátoztak, mintegy a szabadság, az önmegvalósítás magasabb szintjéről vetettek vissza a bizonytalanságba, kiszolgáltatottságba és ezáltal – szorongásba. Ennek az összetett történeti folyamatnak lényege, leegyszerűsítve a következő: a magyar nép, a magyar parasztság nem csak földművelésből élő jobbágy volt, hanem megtelepedett és sajátos életformát alakított ki a földművelésre csak kis részben alkalmas, vízjárta, erdős, hegyes-dombos felületeken is a változatos felszín sokoldalú kiélésével. Állatokat tartott, halászott és halastavakat alakított ki, madarászott, vadászott, az erdőkben gyümölcsösöket művelt, méhészkedett és főként fából, különféle mesterkedéseket folytatott és kertészkedett. Mária Terézia idejében nyugati mintára szabályozták a jobbágy-viszonyokat. Az úrbéres jogok, használatok alapjává a megművelt jobbágytelek lett. Ennek tartozéka lett az osztatlanul hagyott és a földesúrral közösen használt erdőből való minimális részesezés. Ezzel az ilyen, földművelésre kevésbé alkalmas tájakon a földesúr kizárta a jobbágyokat a faluhatár nagyobb részéből, az erdők, legelők, vizek és vízjárta árterek használatából. Ugyanakkor megfosztotta a jobbágyokat a 18. századig szabadon folytatott halászat jogától is, kategorikusan a nyugati gyakorlatra hivatkozva. Mivel a csekély erdőhasználatot is a megművelt föld nagyságához

arányosították, éppen ott, ahol a parasztság igazából a közösen használt, nem földművelésre alkalmas területből élt, ott kapott abból a legkevesebbet.

Az egykor török megszállás alá került országrészben, a nyílt, földművelésre alkalmas felületekről pusztult ki a magyarság és csak az árterek, erdők rejtekében, védelmében maradtak meg nagyobb számban. A török kiűzése után a nyílt, földművelésre alkalmasabb tájakra jöttek a német telepések.

A változatos, vizes-erdős táj szabad használatán alapuló magyar paraszti életforma és kultúra igen magas színvonalra emelkedett még a török alatt is. Nem véletlen, hogy a magyar reformáció az Ormánságban, a Dráva közben, a Sárközben virágzott fel először, ugyanakkor épp ezen a tájon igényes szellemi és tárgyi népművészet hagyományai maradtak fenn. Ebből a nagyobb igényeket is kielégítő, szabad életformából vettettek ki egyszerre és lettek megmaradásukért, jövőjükért aggódó, kiszolgáltatott, jogfosztott jobbágyok. Igaz, később egyesek ezekből is a lecsapolások folytán viszonylag tehetősebbek lettek. A szabadságukban megkisebbitett gazdagabb és szegényebb jobbágy egyaránt nem tudta feldolgozni és elfelejteni ezt a korlátozást és – egykés lett, illetve maradt.

Ez a jogfosztás, visszavettség ismétlődött meg országosan a közös gazdaságok erőszakos felállításával, a családi gazdaságok, vele a magyar parasztság önálló, termelő rétegének a megsemmisítésével. Ennek a gazdaságpolitikai mezbe öltöztetett politikai akciónak (nevezetesen az önálló paraszti termelőből bérből és munkaadók kényétől függő, kiszolgáltatott munkavállalóvá alázott, manipulálható és ellenőrizhető proletárt akartak csinálni), máig nem írták meg az igazságnak megfelelő történetét, mint ahogy hiányzik az utolsó félévszázad magyar történelem igazságnak megfelelő tudományos feltárása és még kevésbé – elfogadható módosítása – az iskolai oktatás segítségével. Pedig ezek nélkül nem állhat helyre a megalázott nemzeti identitástudat sem.

Ennyit az okokról és részben a kivezető útról. A demográfiai folyamatok következményeit nem lehet egyértelműen megjósolni. Ha sikerülne újra visszaállítani a közösségek egymásba kapcsolódó rendszerét, a családok biztonságát és értékelését, s ezáltal a múltat is büszkén vállalhatnánk, megismerve a valóságot, az igazságot, ha sikerülne a becsületes munkát sikeressé tenni és pillanatnyi felszínes, pótörömöket és nem megfelelő magatartás-válaszokat irigylésre méltó példákkal helyettesíteni, visszaállítva a magasabb erkölcsi törvények érvényességében való hitet, a szolidaritást és hitet az Ember végső céljában és rendelkezésében, akkor megfordulhat a trend. Ha marad, akkor fél évszázad múltán befejeződik a Kárpát-medence 1100 éve óta legnagyobb etnikum-váltása, és itt a Kárpát-medencében a magyar népeiséget felváltja egy most még legnagyobb nyomorban élő, igénytelen, de az Életet tisztelő és reprodukáló cigány népesség; mi pedig az avarok sorsára jutunk.

Augusztinovics Mária

Nem közvetlenül a feltett kérdésekre válaszolok, inkább azt próbálom megfogalmazni, hogy szerintem melyek a legfontosabb teendők.

1 Tájékoztató

Mindenekelőtt tudatosítani kellene a legszélesebb közvéleményben, hogy a jövő század első felében várható népesség-fogyatkozás nem valamiféle – elhárítható, vagy kivédhető – nemzeti átok, hanem a huszadik századi népesedési folyamatok elkerülhetetlen következménye, amely igen sok, hozzánk hasonló vagy jóval fejlettebb országra is vár.

Az elmúlt század első kétharmadában a halandóság Magyarországon is gyors ütemben javult, az emberi élet időtartama – nemcsak a születéskor várható, hanem még inkább a tényleges – gyakorlatilag megkétszereződött. Ezt csak jelentős késéssel követte a születések számának megfelelő csökkenése. A háborús éveket leszámítva egészen 1956-ig, majd az 1970-es évek második felében igen nagy lélekszámú évjáratok születtek – ez is világjelenség. Akik pedig megszülettek, azok a halandóság javulása miatt átlagosan évtizedekkel tovább élnek, mint elődeik. Ennek a következménye az a népesség-robbanás volt, amely napjainkban a fejlődő országokban játszódik le; a jelenlegi magyar terület népessége az 1890. évi 6 milliőről száz év alatt 10,6 millióra növekedett.

Nyilvánvaló, hogy amíg ezek a nagy létszámú évjáratok ki nem halnak, addig a halálozások száma – ingadozóan – magas szinten marad. Ezt semmiképpen sem ellensúlyozhatja a mai viszonyoknak megfelelő, alacsonyabb születésszám, még akkor sem, ha ezt sikerülne a jelenleginél jóval magasabb szintre emelni. A népesség csökkenése tehát - a migráció senki által előre nem látható hatásaitól eltekintve – elkerülhetetlen; a huszadik századi demográfiai átmenetben keletkezett népesség többletnek részben el kell fogynia.

Amíg ezeknek a tényeknek a szakszerű, ugyanakkor az egyszerű emberek számára is érthető magyarázata nem kerül be a köztudatba, addig a népesség-fogyatkozás mindig kihasználható lesz gyanús, sőt kifejezetten kártékony politikai célokra. A „fogy a magyar” és „minden évben elveszítünk egy várost” típusú, demagóg riogatás nagyon sokat árthat, szélsőséges, nacionalista és haladás-ellenes nézetek terjesztésének eszközévé válhat.

Mindebből természetesen nem következik, hogy a halandóság és a termékenység mai szintjét el kell fogadnunk olyannak, amilyen.

2. *Halandóság*

Nem vonom kétségbe, hogy az életmód fontos tényezője a halandóság alakulásának. (Bár megjegyzendő, hogy az emberek túlnyomó többsége nem jószántából folytat egészségtelen életmódot – prédikáción kívül tehát a gazdasági tényezők elemzésére is szükség lenne.) Nem kétséges, hogy az alkoholizmus, a kábítószer-fogyasztás, és mellesleg a bűnözés visszaszorítása jótékony hatással lenne a halandóságra. Mégsem tudom azonban elfogadni azt az – orvosok által gyakran hangoztatott – álláspontot, amely szerint a halandóság nem az egészségügyi rendszer problémája.

Módszeres, alapos és mindenekelőtt független, tárgyilagos vizsgálatra lenne szükség arról, hogy mennyire képes és alkalmas a magyar egészségügyi rendszer – a megelőzéstől és szűréstől kezdve, a mentőkön és a vállalkozó családorvosokon keresztül, a vérellátásig és kórházi intenzív részlegekig – a megmenthető életek megmentésére és az élők egészségi állapotának javítására. Ebből kellene kiindulni az egészségügyi reform megtervezésénél, nem a finanszírozási technikákból és a mindenkor ügyletes műbalhékból.

A dohányzás elleni bágyadt kampány egyetlen látható eredménye a hamutartók eltűnése, miáltal minden tele van szemetelve csikkokkal, meg az, hogy aki mégis rá akar gyújtani, annak le kell mennie a kapu elé az utcára, ahol tüdőgyulladást kap. Ettől a halandósági trend nem fog ismét látványos, az „európai normáknak megfelelő” javulásba fordulni.

3. *Termékenység*

Itt európai összehasonlításban távolról sem állunk olyan rossz helyen, mint a halandóságban; de azért van min gondolkodni.

A teljes (hosszmetszeti) termékenységi mutató sok mindent mutat, de sok mindent nem. Nem érzékeny például arra, ha a születeket bármilyen okból tömegesen előrehozzák vagy későbbre halasztják; holott ilyen események drasztikus hullámvázst okoznak a keresztmetszeti, évenkénti születésszámban. A hullámok ezután továbbterjednek 80–90 éven át, a bölcsődétől kezdve az egész gyermek- és oktatási intézményrendszeren, a munkaerőpiacon, a nyugdíjrendszeren keresztül egészen a halálozási statisztikáig. Ennek társadalmi és egyéni költségei szinte felmérhetetlenek. Ha tehát egyáltalán volna létjogosultsága valamiféle „népesedéspolitikának”, akkor annak elsősorban anti-ciklikusnak kellene lennie, nem pedig „ráerősítenie” az amúgy is adott ciklusokra, mint ez legálább kétszer megtörtént az elmúlt fél évszázadban.

Mindenesetre, tévedés abból kiindulni, hogy a nők önzők, kapzsis és karrieristák, ezért nem szülnék eleget; zavarjuk tehát vissza őket a konyhába és a templomba, akkor majd lesz elég gyerek. (A visszazavarás egyébként amúgy sem sikerülhet, mert ellentmond a tőkés gazdaság érdekeinek: világjelenség, hogy a nők foglalkoztatási aránya emelkedik, miközben a férfiaké csökken, mert a női munkaerő olcsóbb.) Sokkal valószínűbb kiindulás, hogy a legtöbben szívesen szülnének és nevelnének munka mellett is legalább két gyermeket, sokan többet is, ha reménykedhetnének abban, hogy emberfeletti áldozatok nélkül (vagy legalább azok árán) megfelelő életet – lakást, ellátást, sportot, iskolát – tudnak nyújtani a megszületendőknél.

Nem az a kérdés tehát, hogy milyen „családmodellt” tartanak kívánatosnak a politikusok, hanem hogy mi minden terheli a gyermeket vállaló szülőket. Erről megint csak módszeres, alapos és tárgyilagos vizsgálatra lenne szükség. Esetleg kiderülne, hogy a családi pótlék szükséges, de távolról sem elégséges eszköz. Másutt, például az Egyesült Államokban, a nagyvállalatok már egyre inkább tudatában vannak annak, hogy ha lojális, megbízható, a munkájára koncentrálni a női munkaerőt akarnak – márpedig akarnak –, akkor gyermekintézményeket kell létrehozniuk és fenntartaniuk. Nem valami vadonatúj találmány, de bevált és beválik. Nálunk viszont baltával verték szét a bölcsődék, és óvodák, a nem jó, de elfogadható iskolai napközi otthonok, az ingyenes nyári táborok hálózatát, márpedig annyi családi pótlék nincs a világon, amennyi mindezt a piacról pótolni tudná.

4. *Komplexitás*

Röviden összefoglalva: arra jutottam, hogy halandóság és termékenység, demográfia és politika, egészségügyi reform és oktatási intézmények, munkaerőpiac és nyugdíjrendszer – minden mindennel összefügg. A népesedési helyzetet csak ebben a teljes összefüggés-rendszerben érdemes tárgyalni, és amit tenni lehet, azt is csak átgondoltan és összehangoltan szabad tenni.

Böröcz József

A TÚL JÓ LÉTTŐL A NYERS REALITÁSIG

Köszönöm a kérdést, s a magam (történeti-összehasonlító gazdaság-szociológusi) módján megpróbálom hozzájárulni – mihez is? Talán fogalmazzunk úgy: a magyar társadalom egyetlen demográfiai tényének jobb megértéséhez *világméretű összehasonlításban*. Két dolog késztet erre.

Egyrészt úgy érzem, a lehetségesnél jóval kisebb az átjárás az összehasonlító szakszociológiák és a lehető legnagyobb elemzési egységet tétélező társadalomtudományi perspektíva, a világrendszer-szemlélet között. Különösen visszásnak érzem, hogy (az előbbinek kvantitatív-pozitívista hagyományai, az utóbbinak nem liberális politikai áthallásai miatt) jószerével beszélő viszony sincs a demográfia és a világrendszer-elemzés között, annak ellenére, hogy – mint remélem e jegyzetből is kitűnik majd – meglehetősen kézenfekvő és fontos összefüggésekről van szó.

Másrészt, minden tárgynak, így a magyar társadalomnak is két formája van: egy külső és egy belső. A magyarországi közbeszédnek mind a tudományos, mind pedig a politikai mezőjében két gyakorlat viaskodik egymással. Az egyik kizárólag a belső formákra figyel. E gondolkodásmódban fel sem merül, hogy a mi, belülről szemlélve oly sajátos társadalmi jelenségeinket célszerű vagy akár lehetséges volna a széles nagyvilág mint összehasonlítási keret közegében szemügyre venni. A másik beszédmód másról sem szól, mint implicit, magunkra nézve eleve eldöntött módon negatív összehasonlításról „a világgal”. Egy olyan „világgal” azonban, amely kizárólag Európa tőlünk nyugatra elhelyezkedő szerkezetének (jócskán idealizált) képét foglalja magában. Amikor másokkal való összevetés útján valami külső kép-félet próbálunk rajzolni magunkról, rendre kizárólag magunknál gazdagabb társadalmakkal hasonlítjuk magunkat össze – anélkül, hogy a világpiaci egyenlőtlenségek hatását szisztematikusan számításba vennénk. Így képtelenek vagyunk kontrollálni az ország világgazdaságban elfoglalt helyére. A globális gazdagság-szegénység következményeit tehát vagy kontextualizálatlanul magyar sorscapásként, vagy pedig valami, a nyugattal szembeni öröklött alacsonyabbrendűség perdöntő bizonyítékaként fogjuk fel. Mondanom sem kell, mindkét konklúzió hibás.

A szerkesztők szíves engedelmével a magam néhány kéziratoldala erejéig ezúttal a jobb tájékozódás kedvéért, az európainál tágabb összehasonlító perspektívát javaslok. Az ENSZ Fejlesztési Programja által közzétett adatok alapján arra invitálom az olvasót, hogy a világgazdaság valódi egyenlőtlenségrendszerében gondoljuk végig a körkérdésben említett magyarországi népesedési jelenségek közül azt, amelyet a legaggasztóbbnak tartok: a születéskor várható élettartam alakulását⁷.

Két ábra köré szervezem, amit elmondandó vagyok. Ezek a születéskor várható élettartam különbségeit a vásárlóerő-paritáson számított egy főre jutó

⁷Az UNDP-adatok nem tartalmazzák a nem-specifikus megoszlásokat.

bruttó belföldi termék (GDP/cap [PPP\$]) függvényében ábrázolják egy, Magyarország szempontjából releváns országcsoport-felosztás szerint⁸. Az alábbi csoportokat különböztetjük meg egymástól:

- az EU országok,
- a kelet- és közép-európai volt államszocialista tábor országai (a volt Szovjetunió, illetve ennek utódállama nélkül) benne Magyarországgal,
- a volt Szovjetunió, illetve ennek utódállamai,
- az 1989–90-es kelet- és közép-európai összeomlás után is szocialista berendezkedésüként fennmaradt országok, illetve
- a világ valamennyi egyéb országa.

E felosztást a következő két előzetes megfontoláscsoport indokolja:

1. Általános, a világgazdaság egészére kiterjedő összefüggést tételezek az (itt az egy főre jutó bruttó hazai termékben mért) gazdasági jövedelemtermelő képesség és az (adott társadalom által tagjainak nyújtott életminőséget a legszélesebb értelemben jelképező, korszpecifikus mortalitási rátákból számított) születéskor várható élettartam között.
2. Ezen belül közelebbről három összehasonlításra vagyok kíváncsi.

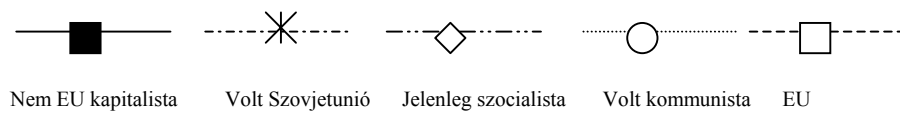
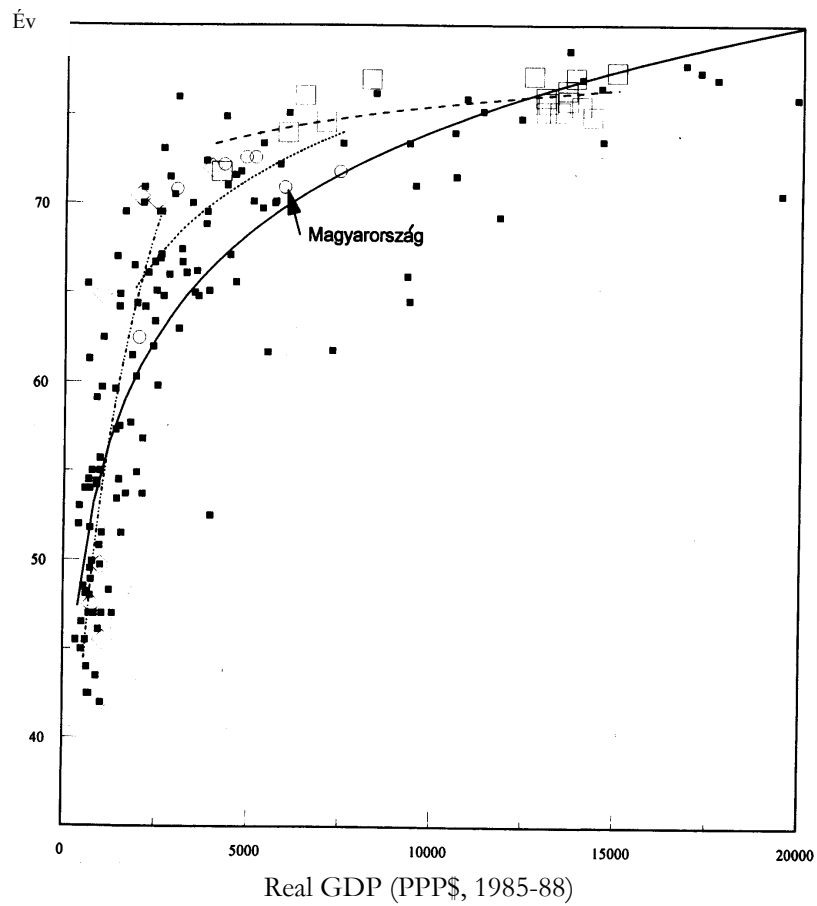
a) Érdekel, valóban a közérdek szempontjából jobb hatásokkal fordítják-e át az Európai Unió tagországai, illetve a hajdan államszocialista berendezkedésű társadalmak gazdasági teljesítményüket a közjónak, a várható élettartamban megragadható változatára – ahogy ezt egyrészt a szociáldemokrata jóléti államok önreflexiója, másrészt az államszocializmusról szóló munkák egy részének konklúziói sugallják. Ezen összehasonlítással adok válaszfélét a körkérdés európai utalására is.

b) Tudni szeretném, az államszocializmus elmúltával a legkülönbözőbb társadalmi átalakulási folyamatokon átesett, s egymástól életszínvonal szempontjából most is, korábban is meglehetősen eltérő volt-szocialista országok különböznek-e egymástól a tekintetben, hogy miként fordítják át gazdasági teljesítményüket a népesség életminőségének a születéskor várható élettartamban megnyilatkozó szintjére.

c) Harmadrészt kíváncsi vagyok arra is, miként változtak ezek az összefüggések, ahogy az államszocializmustól megvált országok időben távolodnak

⁸Az országok csoportosítását, kódolását és elemzését magam végeztem az UNDP-táblázatok alapján. Itt emlékeztetek rá: az effajta összehasonlítás az egyes államot teszi elemzési egységgé. Ennek fő módszertani hátránya az, hogy az államok közötti nagyságbeli eltérésekre érzéketlen Albánia és Kína egyforma súllyal nyom a latban.

„rendszerátvitel” időpontjától. Így a két ábra szerkezete azonos, kételemű idősként az 1990-es és 1994-es év összehasonlítását teszik lehetővé.

Forrás: Human Development Report 1991.1. tábla 119–121.

I. Születéskor várható élettartam a GDP/cap (PPP\$) függvényében,

volt politikai tömbönként, az államszocializmus végén
(1990)

Life expectancy at birth.....

Az I. ábrából kiviláglik: erős pozitív összefüggés áll fenn az egyes országok a világgazdaság hierarchikus rendszerében elfoglalt helye és a születéskor várható élettartam átlagos értéke között. Leegyszerűsítve: minél gazdagabb az ország, annál hosszabb a születéskor várható élettartam. (Tehát minden olyan összevetés, ami nem kontrollál a világgazdaságban elfoglalt helyre, szükségképpen torz eredménnyel szolgál.) A szórás viszonylag csekély a széleken és nagyobb középtájon. A középmezőny – a wallersteini félperiféria, ahol Magyarország is elhelyezkedik – az a terület, ahol ez az összefüggés a legkevésbé szigorú. Mint sok egyéb szempontból, a várható élettartam terén is itt a legnagyobb az esély a „meglepetésekre”.

Az 1990-es adatok szerint mind az EU-tag, mind pedig a volt/még mindig államszocialista országok az *eloszlás felső karóján helyezkednek el*: az egy főre jutó GDP alapján várt értéknél magasabb eredményeket mutatnak fel. Az Európai Unió országainak belső jóléti intézményrendszere és az Unió „szolidaritási alapjai” csakúgy, mint az államszocializmus különféle földrajzi, társadalomtörténeti, politikai és kulturális közegekben létrejött változatai olyan makrointézményi környezetet teremtettek, amely lehetővé tette, hogy az ezen intézményeket használó társadalmak tagjai szebben, jobban, kiszámíthatóbban, veszélytelenebbül, s így *tovább* éljenek, mint amire ezen intézmények nélkül módjuk lett volna szigorúan, a gazdasági teljesítményük alapján⁹. Kétségtelen, hogy ezt az eredményt az államszocialista rendszerek némely, mélyen antidemokratikus történeti minták átvétele és bizonyos geopolitikai okok miatt a politikai szabadságjogok, különösen a képviseleti demokrácia formális intézményeinek betiltásával, akadályozásával, eltorzításával elegyítették. E súlyos államszocialista „demokrácia-deficit” azonban, úgy tűnik, kevésbé tükröződik az életminőség e mennyiségi makromutatójában – részben talán azért, mert a nem-államszocialista világ, s különösen ennek az államszocialista tömbbel a világrendszer hierarchiájában összevethető helyet elfoglaló, félperifériás-perifériás része sem volt, enyhén szólva, teljességgel diktatúramentes övezetnek tekinthető.

Nézetem szerint ez, az államszocializmust csakúgy, mint a szociáldemokrata jóléti államot jellemző „jólét-túteljesítés” az empirikus alapja annak a jelenség-

⁹Ez az ábrázolás még azt a némileg pontatlan és funkcionalista ízű, ugyanakkor azt az intuitívve meglehetősen szuggesztív megfigyelést is alátámasztja, hogy olybá tűnik, mintha az államszocializmus különféle fajtái, illetve a nyugat-európai szociáldemokrata jóléti állammodell, amely jelenleg az Európai Unióban emelkedik szupranacionális szintre, az eltérő világgazdasági helyzetek adta feltételek között nem volt más, mint többé-kevésbé adekvát intézményrendszeri megoldás, a tömegek életszínvonal-emelésre vonatkozó, modernkori igényeinek kielégítésére. Az államszocializmus kelet-közép-európai válfajának összeomlása így csupán e modern tömegigény ezen, nemdemokratikus kielégítésmódjának végét jelenti a félperiférián.

nek, amit *Kornai János* a „koraszülött jóléti állam” névvel illet¹⁰. Világosan jelzik a „jólét-túlteljesítés” tényét az EU, valamint a volt, illetve maradt államszocialista országcsoportok saját regresszióvonalai, illetve az e csoportokba nem tartozó országok (az ábra egészen átívelő, folyamatos vonallal jelzett) várható értékei közötti eltérések¹¹: e vonalak rendre a világgazdaság sem nem szocialista, sem nem szociáldemokrata-jóléti – a rövidség kedvéért mondjuk így: „nyerskapitalista” – államaiban feljegyzett adatok alapján becsült regresszióvonal *fölött* helyezkednek el. Erre számos magyarázat lehetséges: jómagam hajlok arra, hogy – noha egymástól sokban eltérő intézményrendszeri jellegzetességek (az úgynevezett szociáldemokrata jóléti államok „Európai Unió” nevű szupranemzeti változata¹², illetve az államszocialista állam kollektív fogyasztást-preferáló magatartásának maradványai révén, ám így vagy úgy mégis – mindkét államcsoport közös jellemzője, hogy egyaránt jelentős *Polányi*-féle értelemben vett makro-újraelosztási mechanizmusokat működtetnek.

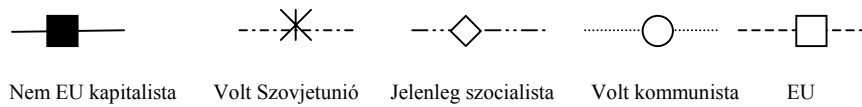
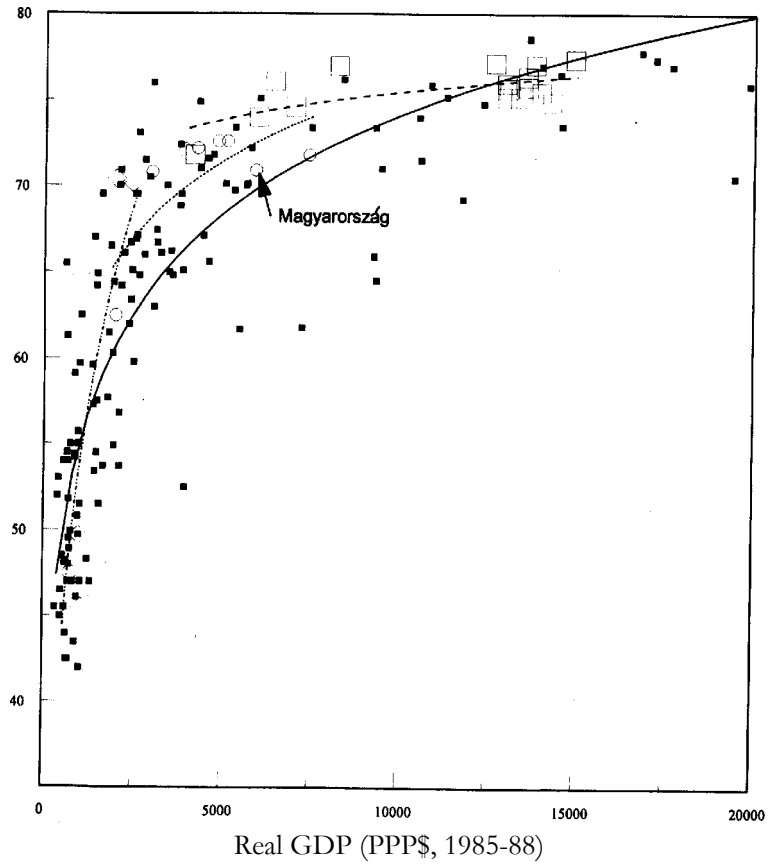
Magyarország 1990-ben a világgazdaság „nyerskapitalista” válfajának várt értéke *fölött*, de az államszocialista tömb regresszióvonala alatt – mintegy az államszocialista és a „nyerskapitalista” logika által kijelölt helyek között, a „nyerskapitalizmusban” várt értéknél *jobb* helyet foglalt el. Ennek alapján *az az értelmezés tehát, hogy a születéskor várható élettartam Magyarországon, az államszocializmus végén, katasztrofálisan alacsony lett volna, s így a mai problémák az államszocializmus következményei volnának, nem állja meg a helyét.*

¹⁰Rendkívül szerencsétlen metaforával állunk szemben. Azáltal, hogy a gazdagság-szegénység distinkciót a "koraszülöttség" időre utaló metaforájával fejezi ki, szerintem eltorzítja mondanivalójának lényegét, s az ötvenes évek sematikus modernizáció ideológiáival rokon képzetet sugall ez az elnevezés. Ennek bővebb kifejezésére azonban itt nincs alkalom.

¹¹A várt értékek logaritmikus regressziószámítással kerültek becslésre.

¹²Az EU esetében a supraállami újraelosztás jelentőségét az jelzi, hogy 1990-es görbéjének meredeksége alig több mint negyede a világ nem-újraelosztó részén tapasztalható összefüggésnek, s csupán mintegy harmada a kelet-közép-európai országokénak

($b_{EU}=2,33$, miközben $b_{világ}=8,35$ és $b_{Kelet-Közép-Európa}=0,22$).

Forrás: Human Development Report 1997. 1. tábla 146–148.

*II. Születéskor várható élettartam a GDP/cap (PPP\$) függvényében
volt politikai tömbönként, négy évvel az államszocializmus után
(1994)
Life expectancy at birth.....*

A II. ábra az 1994-es helyzetet rögzíti. 1990-nel szemben két változás azonnal szembeszökő.

1. Az Európai Unió tagországainak regresszióvonala gyakorlatilag vízszintes lett ($b_{EU} = -0,54$) – vagyis az EU újraelosztási rendszere az EU saját területén belül megszüntette a születéskor várható élettartam függését az adott ország gazdasági erejétől¹³, miközben a „nyerskapitalizmusban” ez az összefüggés tovább erősödött.¹⁴ Ezt az eredményt az EU a viszonylag hátrányos helyzetű tagországaiban mért egy főre eső GDP és a születéskor várható élettartam jelentős – a két ábra összehasonlítása alapján látható: egyes esetekben 2–3 éves egyidejű emelésével érte el.¹⁵

2. A volt-államszocialista tömb kelet-közép-európai országainak körében másfajta átrendeződés ment végbe: a magasabb egy főre jutó GDP-jű volt-államszocialista országok – köztünk hazánk – hajszálpontosan a "nyerskapitalista" világ regresszióvonalára estek vissza, míg a régió szegényebb államai megtartották az államszocialista időszakból öröklött előnyeiket. Mivel a térségben a legnagyobb egy főre jutó GDP a legjelentősebb közvetlen külföldi tőkebefektetésű, legszélesebb körben privatizált gazdaságú országokban (Cseh-, Lengyel- és Magyarországon, illetve Szlovéniában) figyelhető meg, nehezen kizárható az az értelmezés, hogy a megfigyelt várható élettartam-esés annak tudható be, hogy a rendszerváltó „árverőállam”¹⁶ az államtalanítás poszt-államszocialista logikája szempontjából sikeresen leépítette az államszocialista „jólét-túteljesítő” intézményrendszert, miközben ennek helyén nem jött létre semmi, mintegy vákuum keletkezett¹⁷.

Mint köztudott, Magyarország mind az államszocializmus összeomlását megelőző, mind pedig az ezt követő időszakban az államszocialista struktúrák leépítésének úttörője volt, az intézményrendszer reformja terén csakúgy, mint a világ nem-államszocialista piacaival való közvetlen kapcsolatok kiépítésében és a közvetlen külföldi tőkebefektetések terén. Ennek megfelelően „jólétteljesít-

¹³1994-ben $b_{EU} = -0,54$.

¹⁴Az 1990-es $b_{világ} = 8,35$ helyett 1994-ben $b_{világ} = 9,22$.

¹⁵Eközben a kelet-közép-európai országok stagnálása, illetve visszaesése miatt megszűnt az 1990-ben még létező átfedés az egy főre jutó GDP tekintetében, Európa két régiója között: a legszegényebb EU-országok 1994-ben már jóval gazdagabbak, mint a legjómódúbb kelet-közép-európai volt-szocialista tagjelöltek. Ebben az értelemben régióknak a rendszerváltozás óta csak távolabb került az EU-tagságtól.

¹⁶E fogalomról bővebben ld. *Böröcz József*: "From Comprador State to Auctioneer State: Property Change, Realignment and Peripheralization in Post-State-Socialist Central Europe". Forthcoming in *David A. Smith, Dorothy Solinger, and Steven Topic* (eds.) *The State Still Matters*. New York: Routledge. 1999.

¹⁷Ugyanez figyelhető meg a volt Szovjetunió utódállamainak körében is: az államszocializmussal vége a "jólét-túteljesítő" intézményrendszernek, s a gazdagabb, a világkapitalizmusba társaiknál intenzívebben, közvetlenebbül és gyorsabban integrálódott utódállamok visszahullottak a világ-regresszióvonalra vagy az alá, miközben a szegényebb, intézményrendszerükben kevésbé globalizálódott utódállamok továbbra is komoly (az ábrából ítélve, durva becsléssel esetenként jó 6–10 éves!!) "jólét-túteljesítés" állapotában vannak.

ményünk” a térség államaihoz képest hamarabb kezdett zuhanni és valamivel nagyobb esett, mint a régió többi országában. (A II. ábra adatai szerint 1994-ben már mintegy két évvel volt alacsonyabb a magyarországi születéskor várható élettartam Kelet-Közép-Európa várt értékénél, szemben a mintegy egy évnire tehető 1990-es eltéréssel.) A volt Szovjetunió sikerállamaihoz képest ez az egy évnyi zuhanás ugyanakkor kimondottan mérsékeltnek mondható.

Magyarország és EU-tagságra váró volt államszocialista társai e pillanatban a világgazdaság jóléti intézmények által nem „javított” változatának megfelelő teljesítményt nyújtanak a születéskor várható élettartam vonatkozásában. Ezt nyilván azért fogadjuk megütközéssel, mert egyrészt a születéskor várható élettartam emelkedése békeidőben szekuláris trendnek tekinthető, csökkenése tehát legalábbis meglehetősen meglehetősen, másrészt az ezt megelőző másfél-két generáció során az államszocialista berendezkedés intézményei a „nyerskapitalizmusban” várt értéket jócskán meghaladó jólét- s így élettartam-teljesítményt produkáltak, s a jelenlegi körülményekhez képest „túlzott” várakozásokra szocializáltak a lakosságot és az elemzőket egyaránt. Ma a „nyerskapitalizmus” világának középmezőnyében helyezkednek el. Emiatt a helyes vonatkoztatási pontunk nem a rohamosan egységes centrumterületté váló EU, hanem a velünk nagyságrendileg összehasonlítható egy főre jutó GDP-ű jóléti intézményekkel gyéren ellátott, nem-európai félperiféria.

Hogy e téren javulás várható-e, attól függ, képes lesz-e a magyar társadalom a saját újraelosztó intézményrendszerének kreatív reformjára az adott „félperifériás” egy főre jutó GDP mellett is. Ez aligha jelentheti az Európai Unió intézményeinek mechanikus átvételét: egyrészt azért nem, mert azon intézmények egy része teljes jogú tagságot tételez fel az EU mai feltételei között, ami egy, a legszegényebb EU-tagországnál jó négy-ötezer dollárral alacsonyabb egy főre jutó GDP-ű pályázó esetében legalábbis kétséges. Másrészt, mivel még soha senki sikerrel ki nem próbálta, nem tudjuk, egyáltalán működőképes-e a nyugat-európai szociáldemokrata jólétiállam-modell a mi jelenlegi világgazdasági helyzetünkben.

Elgondolkodtató lett volna persze egy másik alternatíva is: ez az újraelosztó intézmények leépítése útján a „nyerskapitalista” regresszióvonalhoz való visszaesés helyett sajátos, a természeti adottságokhoz hasonló, társadalmi-intézményi hagyatékként kezelte volna az államszocialista „jólét-túlteljesítő” intézményrendszert, s erre mint egyedül, sehol másutt jelen nem levő sajátosságra alapozva dolgozott volna ki sajátos jövedelemnövelő világpiaci stratégiákat a térség társadalmi számára. Nem ez történt. Így a jelen helyzetben egy gyors és az újraelosztási rendszerek tekintetében azonnal egyenrangú EU-felvétel csodájától eltekintve a következő két alternatíva áll a magyar társadalom előtt: 1. a jelenlegi „lendülettel” tovább süllyed a „nyerskapitalista” regresszióvonal alá, a kiemelkedően diszfunkcionális intézményrendszerű félperifériás országok tár-

saságába, illetve 2. újabb, ezúttal nem államszocialista. de továbbra is „demokrácia-deficites” állami újraelosztó rendszereket teremt, s ezzel újból a félperifériás létben konzerválja önmagát.

Cseh-Szombathy László

1.a) A többi európai országokban lezajlott folyamatokkal egybevetve a magyar népesedési helyzet az elmúlt 35 év egészét összefoglalóan tekintve, siralmasan alakult. A népesedés alakulásának válsága általános európai jelenség, de Magyarország a születések számának hanyatlása tekintetében időben megelőzte a többieket, s ennek következtében hamarabb kialakult az a helyzet, amelyből iszonyúan nehéz a visszafordulás; a halandóságot tekintve pedig nem az európai, hanem a fejlődő országok szintjén stagnálunk. Problémák vannak a házasságkötések és a válások tekintetében is, de e tekintetben szemlélettől is függ, hogy miként ítéljük meg a helyzetet.

A halandóság magas értékeit nem lehet úgy megideologizálni, hogy azok pozitív kicsengést kapjanak. Az egykori szovjet birodalom országaiban uralkodó egészségi viszonyok alig valamivel jobbak, mint a magyarországi, s az egykor siralmasnak minősülő mediterrán színvonal ma már vágylóm a magyar szakértők számára. Nemcsak a korábbi időpontban bekövetkező halál ténye miatt félelmetes az alacsony születéskor várható életkor, hanem a megelőzés elmaradása, egyes betegségek értelmetlen mértékű előfordulása, a kezelés gyatrasága miatt is.

A születések alakulása esetében már nem ilyen egyszerű a minősítés. Egyik, az alacsony termékenység miatt búslakodó cikkemre reagálva hazánk két emi-nens közigazdása is fasisztának nevezett, mondván, hogy az aktív népesedési politika csak a náci gondolkodás jele. Éppen ezért szükségesnek tartom a reprodukció szükségességét indokolni, nem nyugodva bele szó nélkül még akkor sem, ha ez az utolsó harminc évben általános európai jelenséggé vált.

A legjobban kidolgozott kritikája az alacsony termékenységnek a gazdasági motívum, amely egy olyan korstruktúra kialakulásán alapul, amely a társadalom előregedését eredményezte, s az eltartottak és eltartók közötti arányt úgy módosítja, hogy az öregek növekvő hányada miatt mind kevesebb hányadát lehet a nemzeti jövedelemnek az ifjúság felnevelésére, a középkorúak életkörülményeinek fejlesztésére, az ésszerű modernizációra fordítani.

Az érvek másik csoportja mögött érzelmi motiváció áll, amelynek jelentőségét tagadni azonban értelmetlen. Nem fasiszta gondolkodást kell a mögött ke-

resni, ha egy népet fennmaradása foglalkoztatja. A mi esetünkben elsősorban a szomszédos országokban élő magyar kultúrájú, tudatú, anyanyelvű kisebbség fennmaradása az aktuális kérdés, de évszázadokban gondolkodva nem értelmetlen fantáziálás az egész magyarság megmaradásának végig gondolása sem. Nyilván nem a ma élő magyarok azok, akikre iskoláik, templomaik, egyéb nemzeti intézményeik bezárása vár, hanem dédunokáik, szépunokáik feladata lesz ez. De hogy a mai magyarban él a magyar történeti múlt, úgy jogos a történeti jövőre is gondolni.

b) A mai népesedési helyzet kialakulása történeti folyamat, amely tragikus történelmi eseményekkel, a gazdasági fejlődés többszöri holtvágányra futásával, kulturális életünk elsekélyesedésével függ össze. Az utolsó évtizedek ezen a téren fokozták a bajokat: 1948 után a modernizálódásnak olyan útjára kényszerítettünk, amely a gazdaság terén az improduktivitás, a téves beruházások, a kényszerűen leszorított fogyasztás, a hazugságot kultiváló kultúrprodukciónak irányába vitte az országot. A családok tudatos szétzilálása meggyengítette az emberek utolsó menedékét és egyre kérdésesebbé tette, hogy van-e értelme a gyermekvállalásnak.

2. Az ún. reformok a 60-as évek vége óta vitathatatlan pozitívumokat hoztak a lakosság életmódjában, és ebből adódóan a népesedési folyamatokban is. Döntő áttörésre azonban nem lehet várni, mert a megelőző évtizedek olyan gödröket hagytak maguk mögött, amelyekbe a tengelytörés elkerülhetetlen volt. A gödrök betömése évtizedeket kíván és közben az 1990 óta megindult átalakulás nem egy téren újabb gödröket hagyott kialakulni. A népesedési politika terén ez elsősorban néhány korábban nagy sikerként elkönyvelt, alapvető szociális juttatás felszámolását jelentette, de nem dicsekedhetik a vezetés az utolsó években végrehajtott egészségügyi restrikciónkkal sem, nyomorúságos egészségi viszonyaink közepette.

3. A jelenlegi helyzet egyáltalán nem biztató a jövő alakulását tekintve. A folyamatok azonban nem reverzibilisek. Kétségtelen, hogy mindennek feltétele egy olyan gazdasági fejlődés, amely közvetlenül és közvetve előmozdítja a népesedési folyamatoknak európai szintre való emelkedését. De e mellett nagyobb figyelmet kell fordítani a tudati szféra alakítására, egy a közösségre is figyelemmel levő szemlélet kialakítására, elsősorban a családi életben rejlő értékek hangsúlyozására és érvényesülésük elősegítésére.

Daróczi Etelka

A válaszok összpontosítására ajánlott három témakör nem veti fel azt a rendkívül fontos kérdést, amelyre sajnos nincsen kimerítő, tudományosan megalapozott válasz: hogyan befolyásolták a társadalmi, a gazdasági, a kulturális, a morális, a biztonsági, a politikai (és az egyéb) folyamatok a múltbéli népesedési folyamatok alakulását Magyarországon? Egyrészt éppen a tudományos magyarázat hiánya miatt, másrészt azért, mert a tudományos kutatás az ismeretszerzésnek csak az egyik lehetséges módja, s a körkérdés célja vélemények összegyűjtése, szerencsés lett volna azt is megtudakolni, ki mit gondol erről. Az alábbiakban ezért először erre vonatkozóan kísérlem meg vázolni elképzeléseimet.

A hazai demográfiai folyamatokra ható tényezők sokféleképpen rendszerezhetők. Az egyik lehetséges felosztás a globális, a regionális, a lokális, a csoportos és az egyéni szintű hatások megkülönböztetése.

A globálisak közé sorolnám Földünk rossz környezetegészségi állapotát és a jövőjére vonatkozó baljós előjeleket (pl. a szélsőséges természeti megnyilvánulásokat), a tömeges éhínséget és erőszakot, a háborúkat, a korábban nem ismert járványokat és a palackból kihúzott újabb és újabb szellemeket (atomenergia, klónozás és ki tudja még, mi lesz). Ez bizonytalanságot szül saját életünket és utódaink életét illetően is. Félünk, hogy egyre kevésbé múlik rajtunk, megérhetjük-e, megérhetik-e gyermekeink a normálkort, és normálisak maradunk-e. S amikor tehetetlennek érezzük magunkat életünk és egészségünk védelmében, esetleg úgy „védekezünk”, hogy feladjuk a küzdelmet, nem vigyázunk magunkra, nem akarunk egy ilyen világra gyermeket hozni.

Globálisan pusztít egy másfajta járvány is, az eldologiasodás, amin egyrészt az anyagiak minden korábbinál nagyobb, és sajnos növekvő szerepét, másrészt az emberi kapcsolatok tárgyak által való közvetítettségének fullasztó mértékét értem. Ez a folyamat nagyon romboló, mert az élet lényegét, a legértékesebbet, a közvetlen együttlétet és egymásra hatást, az itt és most erejét, az élő zene-szó hatalmát, az eleven alkotás, a teremtés csodáját becsüli le. Amellett, hogy ez a hozzáállás testi-szellemi-lelki életünkre rendkívül káros következményekkel jár, véleményem szerint a közvetlen emberi kapcsolatok egyre szűkebb területre korlátozódása, az egymástól való elidegenedés áttételesen hozzájárul ahhoz, hogy egyre kevesebb gyermek születik.

Csaknem világméretű, vagy legalábbis a civilizáció (nem azonosítandó a kultúrával) magas fokán álló országokban teljesen általános a nőknek a férfiakkal versenyző munkavállalása, a karrier, a társadalmi siker felé törekvés. Ez valójában teljesen összeegyeztethetetlen a hagyományos családdal, a hagyományos (családi tűzhely melegét sugárzó, biztonságos háttérrel nyújtó) anya-szereppel. Aki egyikről sem mond le, kompromisszumot köt, nagyon szerencsés esetben a rokonság

segítségét élvezzi, vagy erőn felüli terhet cipel, amire kevesen képesek. Érthetően szintén alig vannak olyanok, akik tudatosan az anya-életpályát választják (nem a szociális juttatásokra pályázókra gondolok), hiszen vonz a társadalmi elismerés iránti vágy, vagy kényszerít a megélhetés. A mai társadalomban az iskolázottak közül csak a „megszállott”, a rendkívüli belső erővel és autonóm értékrenddel bíró nők, esetleg már a szülőképes kor határán belül biztos anyagiakkal rendelkező kevesek szülik meg harmadik-negyedik, esetleg többedik gyermeküket. Nagyon sokan úgy oldják fel a konfliktust, hogy a még „vállalható” egy-két gyermekkel szerzik meg az anyaság, a reprodukció örömét, és sajnos elég általános az önigazolásnak az a módja, hogy magukévá teszik azt a közvetlenül vagy közvetetten feljük sugárzott értékrendet, mely szerint az önmegvalósítás, az alkotás egyetlen lehetséges színtere a munka világa, s amely lebecsüli azt, aki a gyermeknevelés kedvéért a karrierharcban alulmarad.¹⁸

Globális hatás az ismeretek gyors elértéktelenedése, ami többek között a nemzedékek közötti együttműködés hiányában, az idősebb generáció tapasztalatának elutasításában, társadalmi és családi leértékelésében jelenik meg. Ez sajnos nemcsak a ténylegesen elavult ismereteknél nyilvánul meg, hanem a megszívlelendő életbölcesség esetében is, pedig azt általában csak egy hosszú élet tapasztalatával lehet megszerezni. Az idős emberekre ma nemigen hallgatnak, tanácsaikra legyintenek. Nem csoda, ha vannak olyanok, akik nem vágnak hosszú öregkorra. A tempó ma már olyan gyors, hogy az ismeretek szinte az egyik napról a másikra avulnak el, állandó készenlét és tréning kell ahhoz, hogy lépést tudjunk tartani. Ilyen körülmények között egy nő ezerszer meggondolja, merjen-e szülni, s akár néhány hónapig (nemhogy évekig) távol maradjon munkahelyétől, mert félti a karrierjét, az állását, esetleg a megélhetését.

Regionális hatásnak az európai volt szocialista országok közös sorsának sajátos jellemzőit tekintem. Demográfiai szempontból kiemelkedő szerepet játszott a drasztikus, hol ilyen, hol olyan irányú beavatkozás az emberek magánéletébe. A megfoghatatlan „össztársadalmi (valójában politikai, hatalmi) érdek”-ből közösségek és családok bomlottak szét, egyéni törekvések siklottak ki. Az 1945, sőt az 1949 előtti (nem kommunista) rendszer ellenségévé nyilvánítása generációkat is szembeállított. Sok fiatal megtagadta a szülők által képviselt erkölcsöt és magatartás-mintákat, amit társadalmi ráhatás is támogatott. Sok szülő keservesen csalódott, vagy nem merte úgy nevelni a gyermekét, ahogy szeretne volna. A közösségi, „szocialista embertípus”-ról sugárzott kép, a származás szerinti megkülönböztetés bomlasztotta a családi, rokoni szolidaritást. Az intim szférából ugyanakkor alkalmasint politikai ügy lett. A magánélet zaklatása megbontotta az emberek testi-lelki egyensúlyát, bomlasztotta a házasságot, nehezítette a gyermeknevelést.

¹⁸Egy huszonéves nőismerősöm szerint egyik (egyébként diplomás, művelt és tehetséges) kolléganőnk biztos azért akart gyereket, mert unatkozik, nem tud mit kezdeni magával.

A termelés-centrikusság is hozzájárult a természetes emberi kapcsolatok elsorvadásához. A tömegtermelés, a mennyiség hajszolása, a munkahelyi és lakóhelyi környezeti ártalom megnyomorította az emberek egészségét, illetve gúzsba kötötte az egyéni alkotókedvet.

A falvak tönkretétele, az emberek gyors és tömeges városba, lakótelepekbe áramlása ugyan általában civilizáltabb otthonhoz (folyóvíz, fürdőszoba) jutást jelentett, de kulturálisan, morálisan és pszichésen ártott. A hagyományos közösségből való kiszakadás, a rokoni és a szomszédsági kapcsolatok lazulása, a kicsiny lakásokba zsúfolódás következtében kevesebb gyermek született.

Az alulról jövő kezdeményezések elfojtása miatt a külvilágtól való elzártág nem járhatott a helyi, a szakmai, a vallási stb. közösségek, vagy a családi élet felé fordulással, viszont illúziókat, kielégítetlen vágyakat táplált a tőkés társadalmi jólét iránt. Ez az önbecsülés, az önbizalom elvesztését, az életkedv és az életerő csökkenését hozta magával.

Ugyanakkor voltak demográfiai szempontból kifejezetten jótékony intézkedések. Az egészségügyi alapellátás kiépítése, a gyermekintézmények, a várandósak, az anyák és az csecsemők gondozása, idővel a parasztságra is kiterjedő, majd állampolgári jogon járó társadalombiztosítás a korábbinál magasabb színvonalú és szélesebb körű védelmet jelentett, még ha a valóságban az ellátás nem volt se egységes, se ingyenes. Mindenesetre sem a gyermekszülés, sem a betegség nem keltett egzisztenciális félelmet.

A korábban említett okok miatt a gyermekek felnevelése természetesen akkor is komoly terhet rótt a családra. Tapasztalatom szerint akkor ezt a gyermekek kevésbé érezték meg, mint ma. A szegényebb, s főként a kivételezett munkásszármazású gyermekek nem szenvedtek a hagyományos közösségek hiányától, számukra az iskola, a táborozások, az úttörő foglalkozások valódi közösségteremtő alkalmat nyújtottak. A származás szerinti (igazságtalan) megkülönböztetés javította továbbtanulási esélyeiket, elősegítette a társadalmi mobilitást.

Az önbizalomhiányban szenvedő, az önálló gondolkodásról és cselekvésről leszoktatott, az egyéni kezdeményezésektől elriasztott emberekben nagy reményeket keltett, de szükségképpen felkészületlenül érte őket a rendszerváltás, amelynek demográfiai szempontból is volt sokkoló hatása. Az életszínvonal rohamos romlása, a létbizonytalanság szükségszerűen tovább csökkentette a születések számát. A gyermeknevelés nemcsak a korábbiakhoz képest, hanem bármilyen európai összehasonlításban felháborító mértékű anyagi áldozatot kíván. A pénz hatalma, az öldöklő erőszak az élet minden szféráját áthatja. Inkább azon csodálkozhatunk, hogy ilyen körülmények között mitől állt meg a férfiak életesélyének romlása, illetve 1994-től mitől javul a halandóság. Erről sem rendelkezünk semmilyen kutatási eredménnyel alátámasztható ismerettel, csupán az elképzeléseimet próbálom megfogalmazni.

Nem kizárt, hogy a ránk szakadt szabadság, az embernek maga magára utaltsága mozgósítja a belső energiákat, erősíti az önvédelmet. Kiderült, nem vagyunk teljesen kiszolgáltatottak, tehetünk, sőt, tennünk muszáj azért, hogy felszínen maradjunk. Még az önkizsákmányoló, sőt a kudarcba fulladt kényszervállalkozásoknak is meglehet az a kedvező hatása, hogy az ember alkotóan saját maga kezébe veszi sorsának irányítását, nem egy gépezet tehetetlen csavarja, s ez erőt ad.

A gazdasági válság pozitív demográfiai mellékterméke az egészségre rendkívül káros bányászati, kohászati tevékenység, a veszélyes, illetve az igen nehéz fizikai munkák visszaszorulása, bizonyos tekintetben a munkanélküliség is.

Bár a korábbi egészségügyi ellátás összeomlott, népszerűsödik az egészséges életmód, az alternatív gyógyászat, ami a betegről sokkal nagyobb odafigyelést, aktivitást kíván. Az életszínvonal romlásával együttjáró hús- és alkoholfogyasztás csökkenése részben vagy egészében kedvező változás.

Ugyanakkor teljesen ellenkező tendenciák is jelen vannak. Nő a dohányzás, a drogfüggőség, terjed a TBC, a fertőző májgyulladás. Tömegessé vált a hiányos táplálkozás, a mindennapos nélkülözés, aggasztóan sok a hajléktalan.

Lokális hatásnak a helyi társadalom, a lakó- és munkahelyi környezet befolyását, míg csoportosnak az etnikai, a jövedelmi, a képzettség, a foglalkozás stb. szerinti hovatartozást tekintem. Az egyéni hatás az öröklött adottságoktól az életút minden eseményén át nyomon követhető, természetesen nem függetlenül a csoportos, a lokális, a regionális, vagy akár a globális hatásoktól. Nagyon fontosnak tartom ezek beható tanulmányozását, hiszen sok megválaszolatlan kérdés áll előttünk, amelyre csak egyénszintű vizsgálatokból kaphatunk választ, vagy legalább tájékoztatást. Vannak bizonyos eredmények például a környezet vagy a társadalmi helyzet és a demográfiai folyamatok közötti összefüggésekre vonatkozóan, sőt, néhány tanulmány az egyéni életpályák hatását is vizsgálta, ezekre most nem térek ki.

A fentiekben egyúttal többé-kevésbé értékeltem a legutóbbi évek változásait, a megelőző évtizedek hazai történéseihez képest is. A jelenlegi demográfiai folyamatok közül a legdrámaibb és legtartósabb társadalmi, gazdasági és politikai kihatással az alacsony termékenység jár. Elsősorban emiatt csökken Magyarország népessége, és romlik korösszetétele. Ennek káros hatásai sokoldalúak. Nem gondolom, hogy semleges szemlélőként kellene néznünk a magyar népesség tartós fogyását, megvárunk egy előregedett társadalom vegetálását, esetleg egy páratlan kultúra kihalását. Az élet és a változatosság önmagában való (abszolút) érték, nemcsak a flóra és a fauna, hanem az ember esetében is, amit megbecsülni és óvni kell. Az egészség védelme azért is fontos, hogy az ember lehetőleg ne szoruljon, vagy minél később szoruljon külső segítségre.

Az emberi beruházás minden más beruházásnál előbbre való, már csak azért is, mert általában a képzettebb ember jobban tud magáról gondoskodni, nagyobb

értéket tud maga és mások számára létrehozni. A tehetség a legfőbb termelőerő, s a világon a legdemokratikusabban elosztott „jószág”. Megtalálható a legnagyobb nyomorban és a legeldugottabb faluban is, de kibontakozásához meg kell teremteni a feltételeket. Felkutatása, gondozása, támogatása elsőrendű feladat, ami a középiskolába jutás lehetőségének általánossá tétele, színvonalának növelése nélkül nem megy.

Rendkívül tragikusnak és veszélyesnek tartom, hogy elviselhetetlenül sok a nélkülöző és perspektívátlan gyermek, fiatal, ugyanakkor ugrásszerűen nő a tisztességtelenül, gátlástalanul gazdagodók, a semmiféle társadalmi szolidaritást nem vállalók száma. Sem a párturalmat, sem a pénzuralmat nem tartom demokratikusnak. Mindkettő visszaveti az alkotó- és vállalkozó kedvet, rombolja a morált, végetes társadalmi és politikai feszültségekhez vezet.

Végül és *utolsósorban* válaszolnék arra a kérdésre, hogy más európai országokhoz viszonyítva hogyan alakultak az utóbbi években a népesedési folyamatok Magyarországon. Teszem ezt azért, mert erre az adatok ismerete megadja a választ, valamint azért, mert véleményemet a hazai népesedési folyamatokról alig befolyásolja, hogy demográfiai mutatóink hogyan állnak a többi országhoz képest. A népesedési folyamatok megítélése tekintetében is vannak, vagy legalábbis kellene legyenek a mások által követett gyakorlattól független elvek, amelyek nem relativizálhatók. Az, hogy mit tekintünk jónak vagy rossznak, értékválasztás kérdése.¹⁹ Tarthatatlan az a fajta érvelés, amikor egy általában kedvezőtlennek tartott jelenséget azzal próbálnak magyarázni, sőt, elfogadtatni, hogy ez a helyzet a „legfejlettebb” országokban (az Európai Unió tagországaiban, Japánban, az USA-ban stb.) is. Mintha ott minden fenéig tejfel lenne, mintha most ugyanúgy követnünk kellene a „legfejlettebb” modellt, mint valamikor a sztálinit. Úgy gondolom, hogy demográfiai folyamatainkat mindenekelőtt a magyar társadalom jövője szempontjából kell megítélnünk. Mint minden más életforma és kultúra, a mienk is önmagában való érték. A népességfogyás ezt az értéket veszélyezteti. Rajtunk múlik, hogy hagyjuk-e. Ne tegyük, mert nem igaz, hogy tehetetlenek vagyunk.

Dr. Fekete Gyula

1.a) Magyarországhoz hasonlóan más európai országokban is – elsősorban a volt szocialista országok régiójában – nagymértékben visszaesett a születések

¹⁹Mint már korábban jeleztem, abszolút értéknek tekintem az életet és annak változatosságát. Károsnak vélem az élet bármilyen megjelenési formájának veszélyeztetését, és veszteségnek tartom a kihalását.

száma és ezzel egyidejűleg romlottak a halandósági mutatók. A romló népesedési helyzetért felelős politikusok – éppen felelőségük elfedése érdekében – gyakran emlegetik ezt a tényt – de elfelejtkeznek két körülményről:

– Magyarországon már négy évtizede tart a népesedési válság, míg más országokban csak néhány év; *azaz nekünk már nincs a jövőre nézve olyan demográfiai tartalékunk, mint másoknak, nem ugyanolyan a helyzetünk tehát, hanem lényegesen rosszabb,*

– ha a társadalmi és gazdasági élet területén több országra kiterjedő gazdasági, járványügyi vagy élelmezési válság alakul ki, akkor *egy ilyen helyzet inkább növeli az egyes helyi kormányok történelmi felelőségét – nem képesek ugyanis szomszédaik kárából tanulni – semmint csökkenti.*

b) A népesség egyszerű újratemelődését kifejező mutatószám – a nettó reprodukciós együttható – romló tendenciája egyértelműen jelzi, hogy népesedési helyzetünk évről évre romlik. A reprodukció hetvenes-nyolcvanas években mért 0,9 körüli értéke 1983–1993 között 0,84–0,88 között ingadozott, majd rohamosan esett. A családdellenes intézkedéseket több csomagban bevezető Bokros-program évében 0,75-ra zuhant a reprodukciós együttható, 1996-ban tovább esett 0,69-ra, 1997-ben várhatóan nem éri el a 0,65-os értéket sem, ami annyit jelent, hogy *jelenleg a magyar társadalom egyharmad részben nem képes önmaga újratemelésére.*

2. A reprodukciós mutatószám előbb említett leromlásának az ismeretében nagyon borúlátóan értékelem az utóbbi évek változásait. Csak olyan, gyökeresen más és évtizedekig következetesen végrehajtott családpolitikával lehetne gátat szabni ennek a nemzetpusztulási-nemzetpusztítási folyamatnak, aminek sikeres megvalósítására a négyéves kormányzati ciklusok nem nyújtanak kellő garanciát. Ahogyan az ötvenes évek végén-hatvanas évek elején alkalmazott hibás népesedéspolitikai káros következményei csak a hetvenes évek második felében jelentkeztek – úgy a népesedési helyzetet javító intézkedések előnyei is csak két évtized múlva fordulnának termőre. A rövid távú érdekeiket szem előtt tartó gazdasági és politikai erők ekkora időtávlatban nem szoktak előre gondolkodni.

Ami a népesedésben legnagyobb kárt okozó Bokros-programot illeti, gazdasági koncepciótlansága miatt teljesen értelmetlen, emellett a családok számára fölösleges és elviselhetetlen terheket okozó intézkedés-csomag volt. A legégetőbb gazdasági problémáink megoldására ez a program bele sem fogott – pl. miért nagyon alacsony a magyar gazdaságban a profit/tőke hányadosa, hogyan lehetne – más, fejlődő országok kedvezményeire hivatkozva – tárgyalások révén úgy növelni külpiacainkat, hogy ezzel egyidejűleg csak részben kelljen feloldani a hazai piacainkat védő korlátokat; milyen, a vállalkozásokat segítő, az eddig adó és amortizációs el-

számolásokban rejlő korlátokat leborító intézkedés-sorozat révén lehetne növelni a kisvállalkozások beruházásait és munkelő-felvevő képességét. A Bokros-csomag „megtakarításai” olyan deviáns magánháztartások döntéseire hasonlíthatók, amelyekben az ésszerűtlenül vásárló, hanyagul dolgozó családfők úgy teremtik meg a családi kassza pénzügyi egyensúlyát, hogy nem a kiváltó okokat orvosolják, hanem gyermekeik tej- és zöldségadagját szüntetik meg, továbbá az orvoságokon és a tanszereken spórolnak. A káros következmények egyértelműek.

A gyermekintézmények, gyermekgondozási jogosultságok elleni intézkedések révén *1994 után 50%-kal (!) növekedett meg a kényszerűség miatt is háztartásbeli- nek – azaz nem munkanélkülinek – számító népesség létszáma!* Végül soron antiszociális intézkedések következményeként csökkent az utóbbi években a munkanélküliség aránya és nem a munkahelyteremtő program eredményeként. (Ma 100 ezerrel kevesebb munkahely van az országban, mint volt a Bokros-program előtti években, 1994-ben.) A kényszerű háztartásbeliség és az emiatti alacsony jövedelem gyermekvállalást gátló hatása egyértelmű.

3. A következmények egyértelműen károsak lesznek és nagymértékben akadályozzák majd – esetleg lehetetlenné is teszik – felzárkózásunkat az Európai Unió többi tagállamához.

Folyamatosan romló kereső-eltartott arány várható – annak minden negatív társadalom-politikai következményeivel együtt. Mint ahogyan a hatvanas-hetvenes években az akkori hibás népesedéspolitikai védelmezői sommásan „nemzethalál borongó vészharangkongatásnak” minősítették a nyugdíjkorhatár szükség-szerű felemelését megjósoló véleményeket – amely jóslatok azóta beteljesültek – úgy ma is teljes biztonsággal vélelmezhető, hogy a kialakult, *aggasztóan alacsony születésszám szükségyszerűen további nyugdíjkorhatár-növelést kell, hogy kikényszerítsen.* Reális veszély lesz – elsősorban a halandóbb férfinépeség számára –, hogy az egész aktív életükben lerótt járulékaik ellenére, nagy valószínűséggel, nem érik meg a nyugdíjas éveiket.

Várhatóan tovább romlanak világpiacon versenypozícióink a bérekre rakódó magas járuléktérhek miatt. Ezt a versenyhátrányt a gazdaság csak úgy tudja elkerülni, ha az összes bérkiadáson belül – az adó- és járuléktérhek beszedése érdekében – állandóan féken tartja a nettó keresetek (végeredményben a reálbérek) növekedését. Ennek lehetőségei viszont meglehetősen korlátozottak a fekete munkavállalás ilyen esetekben törvényszerűen erős vonzereje miatt.

Szükséges infrastrukturális fejlesztések nem valósulhatnak meg és indokolt beruházások elmaradhatnak az elkerülhetetlenül megnövekvő eltartási terhek tőkekiszívó, akkumulációt leblokkoló hatása miatt. Ugyanabból a GDP többletből, amelyből más országok munkahelyteremtő beruházásokat és infrastrukturális fejlesztést fedeznek – nekünk többlet-nyugdíjakat, arányaiban több egészségügyi ellátást

és több időskori szociális gondozást kell fedeznünk. Emiatt nyilvánvalóan nem felzárkózunk, hanem még inkább elmaradunk majd Európától!

A magyar gazdaságtörténet a hetvenes évek közepe után már megtapasztalta a növekvő járuléktörtek tőkekiszívó hatását. A hetvenes évek eleje és a kilencvenes évek közepe között a folyamatosan romló kereső-eltartott arány ellensúlyozása érdekében a munkáltatók társadalombiztosítási járulékai 10%-ról 43%-ra emelkedtek, a munkavállalóké pedig 3%-ról 10%-ra. Az évről évre növekvő elvonásnak a gazdálkodók csak az időszzerű iparpolitikai fejlesztések elhagyása árán tudtak eleget tenni – azaz szükséges beruházásokról kellett lemondanunk. A gyorsan avuló géppárlomány, emiatt a korszerű termékek termelésen belüli csökkenő részaránya mindaddig csak statisztikai adat volt, ameddig nem kellett szembesülnünk a világgpiaci követelményekkel. 1990 után hirtelen kiderült, hogy gép- és járműállományunk jelentős hányada reménytelenül elavult, nem tud kenyeret biztosítani az őket működtető munkásságnak. Százszekker kerültek utcára a járuléknövelés kényszere érdekében elodázott fejlesztések, azaz a technológiai lépéstartás elmulasztása miatt! Paradox és groteszk következtetés ebből a folyamatból azt a megállapítást leszűrni, miszerint minék Magyarországon népesedéspolitika, hiszen milyen sok a munkanélküli! Felcserélődött az ok és az okozat, hiszen éppen azért van sok munkanélküli, mert a növekvő eltartási terhek miatt elmaradt a szükséges gazdaság fejlesztés! A mai ördögi, hanyatlást erősítő gazdasági spirálból csak a demográfiai egyensúly megteremtését tudatosan vállaló politika jelenthet kintat.

Az egységesülő Európa munkaerőpiacán várhatóan egyre rosszabb eséllyel tudnak fiataljaink munkahelyet szerezni. A családokra nehezedő anyagi terhek miatt a gyermekek 40%-a a létminimum környezetében él – az észak-európai országokban 3–4%, a nyugat-európaiakban 5–7% ez az arány – az iskolások egyharmada éhes, nem táplálkozik egészségesen, a sorkötelesek egynegyede alkalmatlan. A fizikai érettségen túl nyelvismeretben, számítástechnikai tudásban, felsőfokú végzettségben növekvő a magyarországi felnövekvő nemzedék elmaradása a nyugat-európai fiataloktól.

A magyar fiatalok növekvő elszegényedéséért felelős családellenes adórendszerünk is. Más országokban elképzelhetetlen, hogy az adórendszer ne igazodjon a teherbíráshoz és létminimum alatt élő családokat ugyanúgy adóztasson, mint dupla olyan jövedelemszinten élő családtaglalt. Elképzelhetetlen másbol a gyermekek lakóterületére kivetett – többszáz településen évi 900 Ft/m² helyi adó is.

A fekete gazdaság pozícióinak a további erősödése várható, ha fennmarad a családok teherbíráshoz nem igazodó személyi jövedelemadó mai rendszere. A társadalom jelentős része egyszerűen gyermekei eltartása érdekében kényszerül adócsalásra, és ez a

magatartás azoknál is gyakorlattá válik, ahol nincs ilyen kényszer. A gyenge adómorált csak teherbíráshoz igazodó, igazságosnak elfogadott adóztatás révén lehet megerősíteni. Sajnos, a belátható időtávon belül a személyi jövedelemadó rossz adómorálja mellett a bérek növekvő eltartási terhei – a növekvő járulékok – szintén a fekete-munka verseny-pozícióit erősítik.

Ferge Zsuzsa

1.a) Európához képest a fő trendet követjük. A néhány kivétel Európában (svédek felfelé, németek lefelé húzása) szerintem csak azt jelzi, hogy rengeteg tényező hat e folyamatokra, s hogy ezek hatása a körülmények együttállásától függően változik.

b) Hazai történésekhez képest: Erre nem tudok válaszolni. Nincs ismeretem sem arról, hogy a statisztikák minősége változott-e (csak kósza híreket tudok arról, hogy az új egészségügyi DRG elszámolási rendszer a hamisítások felé szorít; az életbiztosítások számának növekedése az öngyilkossági statisztikáknál okozhat torzítást), sem arról, hogy a családellátó rendszer módosulásai hogyan hatottak. Gyanakszom, hogy a várandóssági pótlék és a csökkenő családi pótlék hatása társadalmilag differenciált lehetett (a munkanélkülieknél, szegényeknél, romáknál „ösztönző”, másutt hatástalan, vagy épp negatív hatású). Hatásvizsgálatokat azonban nem ismerek. Félek például, hogy az új kormányzat úgy hozza vissza a várandóssági pótlékot, hogy nem történik meg a múlt értékelése. Nem ismerek olyan hatásvizsgálatokat sem, amelyek a táppénzek örömtelének ítélt hetven százalékos zuhanásainak mögötteseit megvizsgálták volna.

2. Gondolom csak a népesedési folyamatoknál kell értékelnem a változásokat. Én a legnagyobb problémának nem a születésszámok csökkenését tartom, hanem a meglévő emberekkel való iszonyatos pazarlást, a sok korai halált, a rehabilitáció gyengeségét, és főként a rossz helyzetekben lévő gyerekek létfeltételeinek súlyos romlását. Mínderre az utolsó pontban visszatérek. Mellesleg, az említett statisztikai kételyek miatt (amelyek egyébként nem a statisztikusok hibájából adódtak), a létező folyamatokat sem tudom pontosan megítélni (pl. nem tudom, hogy az öngyilkosságok örömdetes csökkenése mennyire hihető).

3. Hogy a jelenlegi folyamatoknak milyen kihatásai lesznek, ezt persze nem tudom, rossz Kasszandraként a következőket sejttem:

– A születések számának csökkenése (mint más országok adataiból látszik) megfelelő körülmények mellett megállhatna, megfordulhatna. De aligha tudjuk, melyek a „megfelelő” körülmények. Magam úgy sejttem, hogy a globális és hazai lét sokféle bizonytalansága óvatosságra készíteti mindazokat, akik képesek tudatos születésszabályozásra, azaz ebben a kérdésben is a hosszú távú racionális előregondolkodás alapján cselekszenek. Másként szólva, a „középosztályok” magatartás-változását nem tartom rövid távon valószínűnek. Ami a szegényeket illeti, a munkanélküliségi és családi ellátások hazai rendszere különös erővel szorítja őket arra, hogy minél több gyereket szüljenek. Valóban, ez az egyetlen valamennyire is biztos néhány évig tartó megélhetési forrás, és éppen e csoportoknál sosem alakulhatott ki az a bizonyos „hosszú távú racionalitás”. Hangsúlyozom, hogy nem a közgazdászok által használt, pejoratíven értelmezett myopiáról, rövidlátásról beszélek, hanem arról, hogy a jövő racionális kezelése egy hosszú civilizációs folyamat nyomán alakul ki. Ez a folyamat a hazai szegénységet, cigányságot épp csak megérintette, de „nem tudnak talajt fogni”.

– A születések számának csökkenése rontja a demográfiai egyensúlyt. Ám akkor sokkal fokozottabban kellene figyelni arra, hogy ha már egy gyerek megszületik, akkor ne váljon „fizikai és társadalmi selejtté”. Márpedig túl sok tényező vezet egy ilyen kimenet felé. Ilyen a gyerekek egy részének egészségtelen, rossz táplálkozása, amelyről most már kutatási eredményeink vannak; egy kisebbségnél a kilakoltatás, a lakás elvesztése, majd a család szétesése; másoknál a növekvő zsúfoltság, az energia stb. takarékoskodás miatt romló körülmények. Legszörnyűbbnek az óvodai-iskolai helyzetet tartom. Noha vannak szívderítő kezdeményezések (mind önkormányzati, mind alapítványi iskoláknál) attól félek, hogy nem ez az általános. Mondjuk a b-i cigánytelep rengeteg gyereke nemcsak rosszul táplált és fázik télen (mert nincs mivel fűteni, a hullott fa öszszeszedését is szigorúan tiltják). A házakba a vizet nincs pénzük bevezetni (a náluk szerencsésebb előző generációk ezt közszolgáltatásként még megkapták), de az öt közkútból is hármát az önkormányzat leszereltetett, hogy ne pazaroljanak. Most 3–6–8 gyereket, ruhát, lakást 100 méterről hozott vízzel kellene tisztán tartani. Az iskola a hatodik osztály harmadik legjobb tanulójának nem nyújt tovább napközit, mert a nyolcgyerekes család nem fizet. A 16 éves gyerek nem tudja a legócskább szakmát sem megszerezni, mert már az induló 13 ezer forintos költségre sincs pénz, a bejárási és későbbi költségekről nem beszélve.

Összefoglalva: ha a mainál sokkal több akarat, figyelem és pénz kerülne arra, hogy a gyerekek fizikailag és szellemileg „munkaerőpiac-képessé” váljanak, akkor lenne miben reménykedni, a kevesebb gyerek is több lenne. Így, a szegénységet gyakran fajgyűlölettel súlyosbító politika nyomán, iszonyú sok energia vész el. Ráadásul a jövőtlen fiatalok, és messze nem csak a cigányok, önmagukra és a társadalomra nézve veszélyesek. Ki kellene számítani az emberi erőforrással való pazarlásunk mutatóit.

– A nagyarányú morbiditás és korai halálozás ismert, csak részben megértett jelenségek. A helyzet javításában nem hiszem, hogy sokat segít az a (már a rendszerváltás előtt elindított) magyarózkodás, hogy e helyzet oka csak kb. 15%-ban az egészségügy, egyébként merő önhibáról van szó, mint a dohányzás, alkohol, egészségtelen életmód, kb. ebben a sorrendben. Arról sokkal kevesebbet hallunk, hogy az egzisztenciális szorongás, a munkanélküliség stb., azaz a közhibák is betegítenek. Ez az ideológia könnyíti az egészségügy további rontását – hisz ha úgyse rajta múlik az emberek egészsége, miért is ne romolhatna tovább. E kísérletek „sikeresen folynak”. Eddig – *Orosz Éva* számításai szerint, aki nem az általános, hanem az egészségügyre érvényes magasabb árindexet alkalmazta – az egészségügyi szolgáltatások reálértékben csaknem felükre csökkentek 1990 és 1997 között. A gazdagabbak menekülnek a körből. A szegényebbek egyre kevésbé mernek orvoshoz fordulni. Pontosabban; a fogászatot például mind ritkábban keresik föl, mert nem tudják miért kell fizetniük. A gyógyszerek egy részét nem tudják kiváltani, még ha azokat fel is írták. A javasolt táplálkozási tanácsokat (könnyű, tápláló ételek), vagy életmódbeli tanácsokat (ne cipeljen, éljen nyugodtan) nem tudhatják betartani. A sportolási javaslatok legfőljebb mosolyt fakasztanak. A prevenció, ill. szűrővizsgálatok ritkulnak. Az alapellátás – járóbeteg-ellátás, kórházi ellátás – fejnehéz piramisa mintegy húsz éve ismert probléma, de az arányok semmit nem javultak. Ma is csak az egészségügyi ellátás mintegy 15%-a jut az alapellátásnak – annak az egyetlen elemnek, amely épp e problémákon valamennyit segíteni tudna. Mindez annak ellenére van így, hogy a „családorvosi rendszer” és ennek önállósodása megteremtette a szükséges kereteket.

– A társadalom öregeedésének tragédiaként kezelése ugyancsak inhumánus ostobaságaink közé tartozik. Ezt a gondolatot a különböző agymosó propagandák egyre erőszakosabban plántálják a társadalom fejébe. (Ebből a szempontból elemeztem másutt például azokat a hirdetéseket, amelyeket az Államháztartási Reform tett közzé, hogy népszerűsítse, amúgy közpénzen, az új nyugdíjrendszert. Kulcs-üzenete az volt, hogy nem szabad, hogy a papák és nagypapák generációja teher legyen a fiatalok nyakán: a papa ma azért fizet, nehogy „a végén a gyerekének kelljen őt eltartani”). Először is, minthogy mindannyian megöregszünk – már ha előtte meg nem halunk – lassan mindenki rosszul érzi magát, ha közeledik az idősödéshez, azaz ahhoz, hogy tárgyiasult teherré váljon a társadalom nyakán. Másodsor: a relatíve túl sok nyugdíjas relatíve tényleg sok pénzbe kerül, ha nem akarjuk, hogy nyomorogjanak – legyen a nyugdíjrendszer felosztó-kirovó, vagy tőkésített. Am számukat nem csak úgy lehetne csökkenteni, hogy egyre nagyobb tömegeket szorítunk ki a rendszerből. A kereső-eltartott arányt nyilvánvalóan a keresők (és járulékot fizetők) számának növelésével is lehet javítani. De bármi történjen is, kérdés, hogy helyes-e az öregeket „leírni”.

Nem folytatom. Ha a közfelelősségek átstrukturálása úgy folyik tovább, ahogy az utóbbi jó tíz évben (már a rendszerváltás előtt) elindult, akkor a társadalom felében-kétharmadában sem gyereknek, sem szülőnek, sem fiatalnak, sem öregnek nem lesz jó lenni.

Ismétlem: a népesedéspolitika döntő kérdésének nem azt tartom, hogy hány kis színmagyar gyermek születik e hazában. Hanem azt, hogy ha egy gyermek már megszületett, milyen esélye van arra, hogy az ország értékes, egészséges, hasznos polgára legyen. És ha már megnőtt, milyen esélye van arra, hogy civilizált és méltóságteljes polgár maradjon haláláig. Az említett „esélyek” megteremtésének felelősségéről érdemes vitatkozni. Másról – szerintem – nem nagyon.

Gál Róbert Iván

A demográfiai átmenet²⁰

A demográfiai átmenet néven ismert folyamat esetében némi leegyszerűsítéssel arról van szó, hogy két, korábban jóformán vízszintes demográfiai trendvonal – a termékenysége és a halandósága – megváltozik. Míg korábban mindkét mutató nagyon magas szinten állt, egy ponton a halandóság és különösen a csecsemőhalandóság javulni, azaz csökkenni kezd. Idővel – és itt minden, ami az időre vonatkozik történelmi léptékben, generációkban értendő – a termékenység is csökkenésnek indul, mindaddig azonban, míg a halandósági mutatók gyorsabban javulnak, mint ahogy a termékenység romlik, a népesség bővül, az átlagéletkor pedig lassacskán emelkedni kezd²¹. A népességrobbanás egyes helyeken még ma is tart, azokban az országokban azonban, ahol eredetileg kezdődött, már véget ért. Nem mintha a két demográfiai trend megváltozott volna. Nem, a halandóság még mindig javul, a termékenység pedig még mindig csökken. Az előbbi azonban egy ponton túl már nem tudja kompenzálni az utóbbit. Így a következmények immár mások: stagnáló vagy csökkenő népesség az átlagéletkor egyre gyorsabb növekedésével, az öregedéssel.

²⁰ A szerző köszönettel tartozik Szivós Péternek és Melegh Attilának az írás egy korábbi változatához nyújtott értékes megjegyzéseikért.

²¹ Absztraktnan tekintve a folyamatot, az átlagéletkor (tehát nem a születéskor várható élettartam) eleinte akár csökkenhet is, sőt elképzelhető, hogy egyes, a népességrobbanáson későn és ezért viharosan átcsúszó társadalmakban ez ténylegesen elő is fordult.

A dolog természetesen nem ilyen egyszerű. Az eredeti, a csökkenés előtti, vagy ahogy a demográfusok mondják predeclin termelékenységi és halandósági szint nem mindig és mindenütt egyformán magas. Ha jobban megnézzük, régen is voltak jelentős ingadozások és területi eltérések. A születéskorlátozás ismert volt az ipari forradalom előtt is. Nemcsak egyes országok, hanem az országokon belüli régiók, sőt azokon belül egyes települések között is számottevő különbségek adódtak. Közelről nézve, a demográfiai átmenet már nem annyira egyértelmű. Jelen írás azonban nem demográfiai kérdésekkel foglalkozik, hanem a demográfiai folyamatok következményeivel. Célunknak itt megfelel a leegyszerűsítés is. A részletek megtalálhatók a *Dányi Dezső* által szerkesztett kötetben²².

A két trend közül a halandóság javulását a legegyszerűbb megmagyarázni. Biztosabbá és bőségesebbé vált az élelmiszerellátás, javultak a lakhatási körülmények, rengeteget fejlődött a gyógyítás és betegségmegelőzés technikája, intézményesült az egészségügy. A termékenység csökkenésének magyarázata ennél sokkal nagyobb körültekintést igényel. Először is, valószínűleg több okot kell keresnünk. Más magyarázata van annak, hogy miért szülnek az asszonyok 8–10 alkalom helyett már csak 4–6 alkalommal, mint annak, hogy ez a 4–6 szülés miért csökken le 0–2-re. Az elsőt valahogy így szokás megfogalmazni: a termékenységi szint alkalmazkodik a megjavult csecsemőhalandósághoz. Természetesen a dolog megint csak nem ilyen egyszerű. A termékenység nem élőlény, hogy alkalmazkodjon; nyilván az emberek alkalmazkodnak. Talán megváltoznak az optimális családmérettel kapcsolatos normák (aminek paradox módon a családméret változatlansága lesz a következménye – csak éppen kevesebb szülésből lehet ugyanannyi gyereket felnevelni). Talán hosszabbodik a szoptatási idő. Talán kitolódik a házassági életkor. Talán más okok játszanak közre. Mindenesetre ez az alkalmazkodás valahogy ésszerűnek tűnik. Nyilvánvalóan nem lehet egy ország népességét huszonöt évenként megduplázni háromszáz éven keresztül.

Számunkra nem is ez a kérdés, hanem a másik: miért nem áll meg a termékenység csökkenése, miért csökken tovább a reprodukciós szint alá, és marad ott szemmel láthatóan tartósan? Miért nem alakul ki valamiféle nagyon tartós, nagyon lassú növekedés vagy stagnálás, miért húzódik vissza a népesség a robbanás után? Két lehetséges magyarázatot próbálok bemutatni, az egyik a tőkepiacok fejlődésére, illetve a társadalombiztosítás bevezetésére vezeti vissza a gyerekszám további csökkenését, a másik a nők egyoldalú (hogy mi ez az egyoldalúság, arra visszatérek) piaci munkavállalásának tömegessé válására.

Az elsőt így is szokás nevezni: a termékenység és az időskori biztonság kapcsolata. A gondolatmenet röviden ekképp hangzik. Az időskori biztonság ga-

²² Demográfiai átmenet Magyarországon, Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek 9., 1991.

rantálásának elvileg két formája van. Az egyik a felhalmozás, pontosabban olyan javak felhalmozása, amelyek könnyen mobilizálhatók, és amelyekért bármikor fogyasztási javak vehetőek. A másik egyfajta időben eltolt szerződés. Az egyik fél aktív korában fizet egy másik nálánál sokkal fiatalabbnak, aki később törleszt. Tradicionálisan az első forma alkalmazása földvásárlást jelent, a másik pedig szoros családi kapcsolatokat és nagy gyerekszámot. Az elmúlt évszázad technikai fejlődése azonban olyan tőkepiacokat, biztosításügyet sőt társadalombiztosítást teremtett, amelyek – legalábbis az időskori biztonság szempontjából – leértékelték mind az ingatlanhalmozást, mind a sok gyerek fontosságát. Így szól az első magyarázat. Kritikájaként leginkább azt szokás felhozni, hogy az időskori biztonságra való törekvés ugyan lehet a gyerekvállalás egyik motívációja, de semmiképpen sem az egyetlen.

A második magyarázat szerint a nemek közötti munkamegosztás változása egyoldalú maradt abban az értelemben, hogy csak a nők áramlottak be a munkaerőpiacra, a férfiak azonban nem áramlottak ki ugyanilyen arányban, azaz nem vállalták át a gyerek gondozási feladatokat a nőktől. Ez értelemszerűen azzal járt, hogy családonként lényegesen kevesebb gyerek felnevelésére vállalkoztak, hiszen két dolgozó szülő nem tud sok gyereket nevelni, még akkor sem, ha a gyerek gondozás egyes funkcióit a piac vagy a társadalom át is veszi.

Az egyes magyarázatok közötti választás empirikus kérdés. Megfelelő pontokon szembeállíthatóak egymással és el lehet dönteni, hogy melyik magyarázat többet a termékenység csökkenéséből, mint a másik. A következtetések szempontjából egyáltalán nem mindegy, melyik teória bizonyul erősebbnek. A tőkepiacok és a társadalombiztosítás fejlődése ugyanis olyan technikai újításokon múlik, melyek visszafordíthatatlanok. Az információszerzés, -továbbítás és -tárolás költségei olyan mértékben lezuhantak, hogy a felhalmozásnak vagy a generációk közötti újraelosztásnak jóformán nincsenek már technikai korlátai. A családi munkamegosztásban történt változások azonban visszafordíthatóak. A családonkénti két keresőt ismét felválthatja a családonkénti egy kereső, legyen ez akár a férfi, akár a nő, akár hol az egyik, hol a másik, vagy mindketten félállásban. Mindaddig azonban, amíg a csökkenés okait nem tudjuk különválasztani, azt sem tudjuk megmondani, hogy a termékenység jövőbeli alakulására vonatkozó feltevéseink közül melyik a valószínűbb.

Összegezve: a népességrobbanásnak a fejlett társadalmakban vége van. A termékenység csökkenése a nagyon magas szintről közepes szintre magától értetődőnek tűnik, a további csökkenés a közepes szintről a reprodukciós szint alá azonban távolról sem törvényszerű vagy visszafordíthatatlan, igaz, nem is kizárt. Következésképp a népesség hosszú távú, jelentős csökkenése lehetséges, de nem biztos, a jelenlegi várakozásokba a stagnálás vagy a kismértékű csökkenés éppúgy belefér, mint a népesség jelentős visszahúzódása. Jelenleg azonban szerte Európában, és kisebb mértékben ugyan, de a tengerentúli OECD orszá-

gokban is a termékenység és a halandóság csökkenését tapasztaljuk, következményként stagnáló vagy visszahúzódó, elöregedő népességgel. Sőt, az előrejelzések szerint viszonylag rövid időn belül a jelenleg sokkal fiatalabb fejlődő országok is hasonló problémákkal, demográfiai stagnálással és elöregedéssel kell hogy szembenézzenek, méghozzá sokkal viharosabb változások következtében, és sokkal alacsonyabb jövedelmi szinten. Az ő problémáik aztán igazán súlyosak lesznek.

A demográfiai átmenet Magyarországon

Az eddigiekben általános trendekről volt szó. Az elmúlt negyedszázadban az élveszületések aránya minden európai országban csökkent, hol kisebb, hol nagyobb mértékben. A természetes szaporodás mutatója egy sor országban, főként Kelet-Európában negatív, de ahol nem, ott is egyre inkább közelít ehhez. Nem csak nálunk, máshol is. Magyarország azonban általában a legrosszabbak között szerepel, a népesség fogyása a legelső között épp itt kezdődött, és még Európán belül is a viszonylag öregebb társadalmak közé tartozunk. Kilátásaink is borúsak. Vajon miért kezdte a csökkenést Magyarország előbb, mint a többiek, és miért van esélye arra, hogy a népességvesztés során majd többet veszít, mint mások? Az általános trend körüli szórásnégyzet hány százalékát magyarázza a „magyar faktor”? A magyar társadalomtudományok egyik legsúlyosabb adóssága, hogy egyelőre nem talált szisztematikusan megalapozott magyarázatot sem erre, sem általában a többi, a magyar társadalmat jellemző halálos mutatóra, az öngyilkosságok, a depresszió, a rákbetegségek okozta halálozások és a szenvedélybetegségek előfordulásának nemzetközi összehasonlításban ijesztően magas értékeire. Az ember hajlamos arra gondolni, hogy ezek a jelenségek nem függetlenek egymástól; valójában azonban még ez sincs kimutatva. Legfőképp pedig nincs megbízható magyarázatunk, csupán néhány találgatás arra, hogy mi is okozza ezt. Az elanyagiasodás? A vallásos hit elvesztése? A levert forradalmak, az elvesztett háborúk, a sorozatos megaláztatások? A kulturális örökség, amely túlon túl pesszimista? A „negatív modernizáció”? A cinikus tömegkommunikáció? A környezetszennyezés? A lakáshelyzet? A válások liberalizálása, a család felbomlása? Vagy ezek együtt valamiféle kombinációban? Esetleg valami egészen más?

Mindenesetre fontos hangsúlyozni, hogy az efféle kutatások célja nem elsősorban a fogyó és elöregedő népesség magyarázata; ez ugyanis általános jelenség az iparosodott társadalmakban. Csupán a „magyar faktor”, a különösen sötét tónus okainak feltárásáról van itt szó.

A népesség fogyásának és elöregedésének következményei

A következményeket három pontra érdemes bontani. Egyrészt, a termékenység romlása következtében egyre kevesebb a gyerek. Másrészt, a halandóság javulása miatt egyre több az öreg. Végül a két trend eredőjeként felborul a generációk megszokott aránya.

A csökkenő gyerekszám valamelyest megtakarítást jelent a gyerekevelés költségeiben. Kevesebb iskolát kell építeni, kevesebbet kell a gyerekek egészségügyi ellátására költeni, kevesebb munkaadót köt le a gyerekgondozás. A dolgot azonban érdemes a másik oldaláról is megnézni. Mivel nem egyszerűen alacsony, hanem csökkenő termékenységről beszélünk, az iskolák már korábban felépültek. A pedagógusokat már korábban kiképezték és pályára állították, nehéz őket elbocsátani vagy másra átképezni. A gyermekegészségügy hálózata már kiépült, kihasználtsága csökken, de átalakítani nehézkes. Kapacitások leépítése, különösképpen a közszolgáltatások területén, rendkívül nehéz dolog, tehát a csökkenő gyerekszámából fakadó megtakarításoktól nem érdemes sokat várni. Arra azonban – megint csak a mikroökonómia előrejelzései szerint – komoly esély van, hogy a gyerekekkel kapcsolatos szolgáltatások minősége javuljon. A kapacitásfelesleggel küszködő intézmények fenntartásuk jogosságának igazolására mindig újabb feladatokat keresnek, és nyitottabbak a minőségi fejlesztésekre. Összességében tehát, a csökkenő gyerekszám nagyobb egy főre eső nevelési költséget és jobb minőségű szolgáltatásokat ígér, valamint csekély megtakarítást.

A kislétszámú korosztályok megjelenése a munkaerőpiacon relatív munkaerőhiányt okozhat. A munkabérek emelkednek, a munkabérekre rakódó pótlólagos költségek azonban még gyorsabban, hiszen egyre kevesebb aktív tart el egyre több nyugdíjast (igaz, egyre kevesebb gyereket is). A bérköltségek magas adó- és járulékhányada komoly munkaerőpiaci torzulásokra vezet. Nő a be nem jelentett foglalkoztatás, még jobban beszűkül a járulékfizetők köre, tovább szűkülve ezzel a járulékkulcsokat. A fekete foglalkoztatás mind a munkáltatót, mind a munkavállalót a törvény kijátszására szorítja, lehetetlenné téve számukra szerződéseik törvény előtti kikényszeríthetőségét. Ezáltal lehetetlenné válik a kiegyensúlyozott személyzeti munka, a munkaerőbe történő hosszú távra kalkuláló beruházás, és elharapódzik a megállapodások ökölrel történő kikényszerítése, a vadsztrájk, a szabotázs és a leszámolás. A magas munkaköltségek csökkentik a foglalkoztatást, konjunktúra esetén is korlátozhatják az új munkaerő felvételét, mivel felvenni mindig könnyebb, mint elbocsátani, a drága munkaerő pedig leértékelheti a konjunktúra esetén elmaradt hasznot, a recesszió alkalmával előálló túlfoglalkoztatási veszteségekkel szemben.

A dráguló munkaerő lebírhatatlan szívóerőt jelent a bevándorlók számára. Ha egy társadalom nem produkál kellő számú munkaerőt, akkor importálni fog. A bevándorlás azonban speciális problémákat vet fel. Ha túl gyors, integrációs, illetve asszimilációs nehézségek vetődhetnek fel, előrevetítve a kisebb-

ségi konfliktusok lehetőségét. Meg kell azonban jegyezni, hogy ennél talán még súlyosabb kockázat fenyeget a bevándorlás-fronton: hogy már nem lesz honnan munkaerőt importálni. A demográfiai előrejelzések szerint az előregedés a fejlődő országokban sokkal viharosabb tempóban fog végbe menni. Az akkori aktív generációk odahaza is válogathatnak majd a különféle állásokban és ott-hon is megpróbálhatják kijátszani az adóhatóságot. Nem lesz miért hozzánk jönniük.

Ez tehát az érem egyik oldala, a csökkenő termékenység és annak következményei: kisebb létszámú, nagyobb ráfordítással felnevelt korosztályok, emelkedő munkabérek, növekvő feketegazdaság, bevándorlás. Számunkra már ismerős jelenségek. A másik oldalon a halandóság folyamatos csökkenésének más következményei vannak. A halandóság kétszeresen is javul. Részben úgy, hogy csökken az elhalálozáskori életkor relatív szórása, magyarán a gyerekbetegségeket túlélt, felnőttkorba jutott egyének egyre nagyobb arányban érik el az öregkort is. Másrészt pedig az elhalálozás átlagos életkora, ami körül a szóródás csökken, maga is növekszik. Az első egyértelműen pozitív hatással van a társadalomra és a gazdaságra. A második – és erről igen nehéz írni – nem ilyen magától értetődő. Korábbi korok, és nem is olyan rég, nem tudták vagy nem voltak hajlandók finanszírozni az öregséget; „sokan voltunk”. Vajon megengedhetjük-e magunknak a jövőben az öregedést? Vajon a mostani fiatalokat vagy a még meg sem születetteket nem fogja-e halálra ítélni az akkori társadalom, ha majd megöregszenek? A hatvan-, hetven- és nyolcvanéves korban várható élettartam emelkedésének ugyanis nagy ára van. Az egészségügyi kiadások az életkor előrehaladtával exponenciálisan nőnek. Képesek és hajlandók lesznek-e ezt az akkori fiatalok kifizetni?

Míndez attól függ – és ez már átvezet bennünket a következő ponthoz, a romló termékenység és a javuló halandóság kombinációjából adódó következményekhez –, hogy az életkor kitolódásával megmaradnak-e az életciklus eredeti arányai, vagy egyszerűen az egyik szakasz, az időskor meghosszabbodik? Megnő-e az aktív életkor a hatvanöt, hetven vagy hetvenöt éves korhatárig, vagy az időskor ugyanakkor fog beköszönteni mint eddig, csak tovább fog tartani? Vagyis az öregedés következményeinek megítélése szempontjából a döntő kérdés nem a születéskor vagy bármely más adott életkorban várható élettartam, hanem a nyugdíjba vonuláskor várható élettartam és a munkában töltött idő aránya.

A másik pedig a társadalom öregedési folyamatának sebessége. Ezt érdemes hangsúlyozni: nem a stagnálás vagy a csökkenés okoz elsősorban problémát, hanem a demográfiai átmenet üteme. Stagnáló népességű társadalom nem néz szembe olyan problémákkal, mint amelyek ránk várnak a következő évtizedekben, ha a stagnálás már régóta elkezdődött, következésképp az egyes korosztályok arányai kiegyensúlyozottak. Sőt, ha egy országban az újszülött évfolyam

létszáma évről évre csökken ugyan, de csak lassan, és mondjuk száz vagy kétszáz év leforgása alatt feleződik meg, akkor sem áll elő az a helyzet, ami nálunk fog hamarosan, amikor együtt élő korosztályok között mutatkozik hasonló aránytalanság.

A népesség fogyásának és elöregedésének következményei Magyarországon

A magyarországi következmények pontos megítéléséhez nem tudunk mindent. Nem tudjuk például, miként fognak alakulni az életciklus arányai, azaz a megnövekedett életkor az aktív életszakaszt is megnyújtja-e vagy csak a nyugdíjban töltött időt. Követi-e a foglalkoztatás a nyugdíjkorhatár felemelését, és egyáltalán marad-e ott a nyugdíjkorhatár ahová jelenleg felemelték, 2009-ben már 62 évre mindkét nem számára, vagy tovább emelik 65-re, 67-re vagy akár 70-re? Milyen egészségi állapotban lesznek húsz, harminc vagy negyven év múlva az akkori hatvan, hetven és hetvenöt évesek? Munkaképesek lesznek-e vagy sem?

Az öregedés várható sebességéről többet tudunk. A már megszületett korosztályok létszámát igen nagy pontossággal előre tudjuk jelezni a következő ötven évre. Az egyes korosztályok arányait tehát igen hosszú időre elég pontosan lehet előre látni. Így tudjuk, hogy Magyarországon az elmúlt negyven évben az újszülött évfolyam létszáma körülbelül harmincöt-negyven százalékkal csökkent. Jelenleg az újonnan munkába állók és a friss nyugdíjasok között nagyjából ekkora, negyven évnyi az életkorbeli különbség (hacsak nincs annyi kordelkedményes nyugdíjas mint most, ami tovább ront a helyzeten). Ha semmi más nem változik, csak ez az arány, a korfüggőségi ráta (a nyugdíjaskorúak és az aktív életkorban lévők aránya) tíz év leforgása alatt jelentősen romlik majd a 2010-es évek elejétől. Ez prolongálni látszik a már korábban felsorolt, és már jelenleg is érzékelhető tendenciákat: magas bérjárulékok, be nem jelentett foglalkoztatás és mindaz ami ezzel jár, valamint munkaerőimport, melynek első jelei, egyelőre főként a környező országok magyar ajkú lakosságából már mutatkoznak.

A termékenység alakulását nehezebb megjósolni. Az egy családban nevelt gyerekek száma és az egy főre jutó jövedelem között Magyarországon a legutóbbi időig monoton csökkenő kapcsolat volt: minél jobb módú volt a család annál kevesebb volt a gyerek. Gazdagabb országokban ez nem így van, a görbe vége felfelé kunkorodik, a gazdagabb rétegek körében ismét emelkedik a gyermekvállalási hajlandóság. Mindez arra utal, hogy létezhet valamiféle, az életkörülményekre vonatkozó aspirációs szint, és ha a család jövedelme elegendő az elvárások teljesítésére, az emberek hajlamossá válnak újabb költségtényezőket vállalni, például újabb gyerekeket. Ha ez az összefüggés valóban létezik, akkor a Magyarországon várható életszínvonal emelkedés a termékenység növekedéséhez is vezethet a következő tíz-húsz évben. Ez igen optimistának

hangzik, kiváltképp a gyerekvállalási hajlandóság elmúlt évekbeli hanyatlását tekintve, de nem alaptalannak. A termékenység romló trendjének visszafordulása egyáltalán nem valószínűtlen és nem is lenne egyedülálló, gondoljunk csak a francia példára. Az elmúlt évtized trendjeinek egyszerű extrapolálásával tehát érdemes csínján bánni.

Összefoglalás

A fentieket a következőképp foglalnám össze. Magyarország rossz és várhatóan romló demográfiai helyzete nem egyedülálló jelenség, épp ellenkezőleg, pontosan beleillik a nemzetközi trendekbe. Azt, hogy a népességrobbanás időszakát hosszú távon fogyás vagy stagnálás váltja-e fel, még nem lehet tudni. Azt azonban igen, hogy az iparosodott országokban vége a népességrobbanásnak és az az egy, két vagy három generáció, amely a növekedési pályáról a stagnáló vagy épp csökkenő pályára történő átállás időszakában született, balszerencsésnek mondható. A generációk aránya megbomlik, az eltartók és eltartottak hányadosa kedvezőtlenül alakul. A negatív hatásokat felerősíti, ha a lassulási folyamat gyors, ahogy az a fejlődő országok nagy részében várható, és ha a meghosszabbodott életciklus belső arányai eltolódnak, megnövelve az időskori inaktív periódust.

Magyarország az európai trenden belül a kedvezőtlenebb helyzetű országok közé tartozik. A népesség fogyása a legelsőők között kezdődött, a lakosság európai összehasonlításban is a legidősebbek között van. Valójában még nincs megnyugtató válaszunk arra vonatkozóan, miért is van ez így.

Gyáni Gábor

Nem kívánok minden feltett kérdésre külön-külön válaszolni, mivel nem vagyok a problémák szakavatott ismerője, s így valószínűtlen, hogy a közhelelyeknél mélyebbre hatolhatnék például az első pont kapcsán. Hiszen mi mást lehet mondani az ott megfogalmazott kérdésre, mint hogy igen rosszul alakultak nálunk a népesedési folyamatok. Ezt azonban mindenki tudja. De talán kevésbé közismert, mindenesetre a népesedési kérdésekről a népi oldal által folytatott diskurzus rendre nem vesz róla tudomást, hogy ez a népesedési deficit nem a kommunizmussal, hanem a Horthy-kor derekán indult; továbbá, hogy többé-kevésbé minden fejlett (európai) társadalom szenved tőle. Alig hiszem

tehát, hogy helyes lenne pusztán nemzeti sorskérdésként tudatosítani az alacsony születésszámot, lévén, hogy nemzetünk demográfiai életképessége a tét, hiszen annak nem valamilyen magyar nemzeti fátum a valódi oka.

Az első megválaszolandó, ám a népesedés- és a társadalomtörténet által eddig kellően nem megértett kérdés, hogy mi tartja vissza az adott közösséget az utódnemzéstől. Tudjuk, hogy melyek a jelenséget szorosabban determináló tényezők, így a nupcialitás alacsony foka, hiszen a fertilitás végül is a házasság termékenység függvénye. Továbbá a népesség korstruktúrája stb. De mindez így vagy úgy függő változó és rendszerint következmény. Mi tehát a fő, a végső ok? S itt lép be deus ex machinaként a lelki motivációra építő magyarázat, amely a nemzeti kollektívum lelki kondíciójával kapcsolja egybe a családon belül meghozott döntéseket. Már a 20. század eleji egyke-diskurzus ezt az érvelési módot részesítette előnyben. *Kovács Imre* például azt írta *A néma forradalom* című ismert szociográfiájának egyikével foglalkozó fejezetében: az egykét, „ezt az új törvényt” nem gazdasági, nem is közvetlenül öröklési tényezők magyarázzák (bár történetileg talán ebből fakad az egész), hanem, hogy „életrendszer” lett belőle, vagyis „erkölcsi-világnézeti kérdéssé” vált adott helyen és időben (nála az egyes paraszti közösségekben).

Valóban erkölcsi-világnézeti kérdés az egyke, a kevés gyerek, sőt a házasság intézményének a nyilvánvaló népszerűtlensége? Ha igen, akkor vajmi kevés eredményre vezethet az a családpolitika, amely nálunk évtizedek óta, s az 1998 tavaszi választásokat követően láthatólag újra arra lenne hivatva, hogy fokozza a gyerekvállalási kedvet (az anyagi ösztönzés különféle módozatairól van szó). Ha viszont a mentalitás dönt afelől, hogy miként alakulnak a családon belüli döntések, akkor az erkölcsprédikáción túl vajon mit tehet a politika és a közvélemény befolyásolásának megannyi intézménye? Ezzel a kérdéssel, érzésem szerint, komolyan nem nézett még szembe sem a tudomány, sem pedig a közgondolkodást közvetlenül befolyásoló politikai publicisztika. Márpedig a jelenbeli negatív népesedési folyamatok nem túl távoli jövőre nézve is katasztrofális következményei, melyekről nincs tiszta vagy határozott képe a mai magyar átlagembernek, talán valóban befolyásolhatná őt privát döntésének a meghozatala során. Én úgy vélem tehát, hogy több teret kellene kapnia a közvéleményformálásban az őszinte és hiteles demográfiai diskurzusnak a helyzet feletti rosszallás és erkölcsprédikáció helyett. Nem várhatunk csodát egy ilyesfajta „felvilágosítástól”, aligha remélhető, hogy nyomban felvilágosodunk és megtérünk s újra rátévedünk a helyes és célszerű demográfiai viselkedés útjára, ám talán meg kellene kezdeni ezt a fajta *racionális* beszédet, és majd meglátjuk: van-e, lesz-e fogatja.

S miről kellene akkor okosan és nem moralizálva szólni? Mindenképpen arról, amiről a mostani körkérdéshez mellékelt grafikonok oly szemléletesen vallanak. Arról tehát, hogy ha a dolgok a mostani mederben folynak tovább,

akár néhány évtized múlva a mi, s kivált a ma propagatív korban lévő generációk életkörülményei *drasztikusan leromlanak*, mert annyira előregszik a társadalom. Nem a kihalás veszélye riogatja igazán az embereket, erre hivatkozva évtizedek óta folyik a hatástalan népesedési diskurzus (l. *Fekete Gyula* munkásságát); vélhetően a kézzelfogható gazdasági életesélyek várhatóan komoly romlása az az érv, amely talán sokakat meggondolkodtathat. Persze ez is csak hipotézis, melyet azonban talán érdemes lenne tesztelni.

Arra a kérdésre, hogy szerintem milyen társadalmi, gazdasági és politikai hatásai várhatók a jelenlegi folyamatoknak az elkövetkező húsz-harminc évben, megint csak egy sor közhelyet mondhatnék. Ezért röviden nem többet, csak azt jegyzem itt le, hogy e népesedési hanyatlás nem feltétlenül a végítélet előjele. A magyar történelem során akadt már arra számtalanszor példa, hogy vérszenen fogyott népességünk; igaz, akkor nem a fertilitás szubjektíve befolyásolható tényezőjén fordult meg a dolog, hanem elsősorban a mortalitás egyéntől független megugrása játszott benne döntő szerepet (járványok, háborúk). Mégis: az, hogy adott közösség számára egyedül a demográfiai növekedés tűnik elfogadható alternatívának, viszonylag modern fejlemény, olyan valami, ami a modern nemzetállamokkal jár szorosban együtt. Egy nemzet annál méltóbb erre a névre, minél virulensebb demográfiai téren, vagyis minél népesebb. Azért gyökeresedhetett meg ez a meggyőződés oly mélyen, mert a történelmi véletlenek folytán egyazon időben folyt *a nemzetállamok kialakulása* és *a demográfiai átmenet*, mely utóbbinak népességrobbanás volt a következménye. Ám a demográfiai átmenet immáron véget ért (legalábbis a világnak ezen a felén), ugyanakkor a nemzetek továbbra is eleven szervezeti és lelki valóságok. S most derül ki igazán, hogy a nemzet és a demográfiai virulencia nem szükségképpen járnak együtt. Nem azért született sok gyerek (s maradt együttal mind több életben közülük), mert hazafiúi patriotizmus kondicionálta a családi döntéseket (ezt aligha igazolhatná a tárgyyszerű kutatás), mint ahogy ma sem azért döntenek a gyereknélküliség vagy a kevés gyerek mellett a családokban, mert a nemzeti nihilizmus rabjává lettek.

Röviden azt akarom tehát mondani, hogy bár a mostani folyamatok veszélyessége éppen az irreverzibilitásban rejlik (ami a korstruktúra alakulásából adódik), ne gondoljuk, hogy a népesedés történeti folyamata mindig kizárólag felfelé haladó ívet mutatott. Bizony akadtak már a távolabbi múltunkban is, végeredményüket tekintve, a maihoz fogható hanyatló időszakok, melyeket ugyanakkor eddig legalábbis felívelés követett. Igaz, ezt szinte soha nem önerőből értük el, hanem a migráció, a bevándorlás segítségével. Aminek később voltak számunkra igencsak fájó következményei (az etnikai arányok felbomlása, ami Trianonba torkollt), viszont nem halt ki a magyar ajkúak közössége, holott erre is volt akkoriban esély.

Nem akarom ezzel azt sugallni, hogy ülünk nyugodtan, várva egy kedvezőbb trend bekövetkezésére, legföljebb csak a történelmi analógiák jelentőségét szerettem volna kihangsúlyozni. Nem lehet, hogy létezik a népesedés historikumának is egyfajta ciklikussága, és ezért reménykedhetünk benne, hogy idővel a mai ellentétébe fordulnak majd korunk vészjósló folyamatai?

Gyenei Márta

GYERMEKSZEGÉNYSÉG

Adalékok a munkaerőforrás összetételének alakulásához

A magyarországi népesedési helyzet értékelése kapcsán több kérdést is feltekertek a vita hozzászólóinak. Engem az a kérdés foglalkoztat, hogy a jelenlegi demográfiai folyamatoknak milyen társadalmi, gazdasági és politikai hatásai lesznek az elkövetkező húsz-harminc évben a magyar társadalom jövőjére? A *munkaerő „újratermelése”*, ill. a szóban forgó „újratermelés” első szakasza, a születés és az azt követő első év *képezi jelen vizsgálódásom tárgyát*: a ma világra jött csecsemők – a társadalmi, családi háttérük figyelembevételével, a rendelkezésünkre álló demográfiai, statisztikai adatok előrejelzése alapján – húsz év múlva mennyiben lesznek képesek megfelelni a rájuk váró kihívásoknak.

Magyarországon az *élveszülések száma évtizedek óta folyamatosan csökken, s 1997-ben* addig soha nem tapasztalt *mélypontra* zuhant, nem érte el a százezret sem, *míg a halálozások száma másképpen magasabb*, évente kb. 145–150 ezer körül alakul. Magyarországon a természetes szaporodás már évekkel ezelőtt fogyásba ment át. A KSH Népeségtudományi Kutató Intézetének előrejelzése szerint *2050-re az ország népessége mindössze 8 millió fő körül lesz.* (A különböző variációk szerint elkészített előrejelzések 7,8 millió, 8,3 millió, ill. 8,9 millió magyar lakosra számítanak, de ez utóbbi már magába foglalja a következő fél évszázad feltételezett 300 ezer fős bevándorlási többletét is.) A *várható élettartam* jelenleg a mai magyar újszülöttek közül a lányoknál 75 év, a fiúknál 67 év, s ez – a legoptimálisabb becslések esetén is – 2050-re átlagosan 87, ill. 83 évre emelkedhet, a pesszimista előrejelzések viszont nem számolnak a várható élettartam lényeges javulásával.

Tehát a népességszám alakulását döntő módon a születések száma fogja meghatározni. Azt senki nem állíthatja biztosan, hogy ez az évtizedek óta tartó

csökkenő trend a közeljövőben megfordul, s nem további fogyással, további mélypontokkal kell számolnunk.

1996-ban 20%-kal kevesebb gyermek született, mint a már egyébként is igen alacsony születésszámú 1990-ben. A *szülési kedv csökkenése* azonban nem vezethető vissza egyértelműen a 80-as évek végén kibontakozó gazdasági válság, a bizonytalanná váló makrokörnyezet, a csökkenő reálbérek hatására, az okok ennél összetettebbek. Sőt *ugyanazon az okok, pl. a munkanélküliség* – különböző társadalmi csoportoknál, egyéneknél – *akár ellentétes hatást is kiválthatnak*: a családok egy része *nem mer gyermeket vállalni*, vagy kevesebbet annál, amit egyébként szíve szerint szeretne, míg a családok másik részénél – az előzőekben említett megélhetési nehézségek, paradoxnak tűnő módon – *a szülési hajlandóság növekedése* irányában hathatnak.

A KSH Népeségtudományi Kutató Intézete *három alternatív* népesség-előrejelzési *prognózist* készített 2050-re:

a „fiatal változat”	110 ezer,
az „alapváltozat”	80 ezer,
az „idős változat”	51 ezer élveszületéssel számol évente.

Saját becslésem szerint *az „alapváltozat” évi 80 ezres születésszáma már jóval 2050 előtt realitássá válhat.*

A foglalkoztatottak számának drasztikus csökkenésével párhuzamosan – a foglalkoztatottak száma az 1990. évi 5,2 millióról 1997. január 1-jére 3,7 millióra, közel 30%-kal, másfél millió fővel csökkent – *egyre kevesebb dolgozónak kell gondoskodnia egyre több eltartottról.* Az eltartotti arány – a 100 foglalkoztatottra jutó eltartottak száma – az 1990. évi 98,5-ről 1996-ra 172,8-re emelkedett.

Az időskorúak arányának további növekedésével és az újonnan munkába állók számának csökkenésével számolva, figyelembe véve a nyugdíjkorhatár kitolódását is, ha lassuló ütemben, de feltehetően a későbbiekben is emelkedni fog, vagy lényegesen nem csökken az említett – száz foglalkoztatottra jutó eltartotti – arány. Ugyanis a gazdasági növekedés erőteljesebb megindulása esetén sem lehet számolni a jelenlegi munkanélküliség²³ számottevő csökkenésével, mivel a képződő új munkahelyek szakmai összetétele nem fedi le a munkaerő-kínálati struktúrát.

Lényeges, hogy a *munkaerőforrás számbavételénél nemcsak a mennyiségi szempont fontos.* A kérdés részben az, hogy a *munkaerőforrás minőségi összetételében, kvalifikációjában alkalmas lesz-e* megfelelni a rohamosan növekvő igényeknek, az egyre gyorsuló műszaki, informatikai haladásra alapuló termelési követelményeknek, képes lesz-e kitermelni a nyugdíjasok nyugdíját, gondoskodni tudnak-e a betegekről és a támogatásra szorulókról, képesek lesznek-e megfelelően felnevelni,

²³ A munkanélküliség alatt itt nemcsak a regisztrált munkanélküliekre gondolok, hanem az ellátórendszerből kikerültekre, a rokkantnyugdíjba „menekültekre” stb.

felkészíteni a saját gyermekeiket is a nyilván még összetettebb problémák megoldására.

Nemcsak az a baj, hogy egyre kevesebb gyermek jön a világra, bár önmagában ez is elég nagy társadalmi probléma. *Az igazi baj az, hogy a gyermekek között növekszik azok aránya, akiknek már az életbe való elindítása – finoman fogalmazva is – nem nevezhető optimálisnak.*

A nyomorban felnövekvő, éhes és frusztrált, ennek megfelelően gyakran agresszív, a szülőkhöz hasonlóan alacsony iskolázottságú, *a munkaerőpiac igényeinek nem megfelelő, gyakran akár nem is megfelelni kívánó új generáció* – a valószínűség-számítás szabályai szerint – nemhogy *nem fogja növelni a munkára alkalmas munkaerőbázist, hanem maguk is igényt formálnak saját maguk és utódaik eltartására*, tovább nehezítve az egyre alacsonyabb létszámú, „munkára fogható” korosztályok helyzetét.

A világra jött kevésre kellene úgy vigyáznunk, mint a „szemünk fényé”-re. Ezzel szemben?

– A gyámhatóságok által nyilvántartott *veszélyeztetett kiskorúak száma*²⁴ 1990 és 1995 között 79%-kal növekedett és számuk meghaladta a 300 ezret. Ezen belül a

- környezeti okból veszélyeztetettek száma 47,3 ezer, 4%-kal,
- magatartási okból veszélyeztetettek száma 26,6 ezer, 16%-kal,
- egészségi okból veszélyeztetettek száma 4,5 ezer, 58%-kal,
- anyagi okból veszélyeztetettek száma 34,8 ezer, 127%-kal

volt magasabb 1995-ben, mint 1990-ben.

– Növekszik – az elmúlt húsz év alatt megduplázódott – a gyermek- és fiatalok által elkövetett *bűncselekmények* száma. Ezen belül növekszik a súlyosabb bűncselekmények aránya. Az agresszivitás megnyilvánulásai, az önmagáért való vandalizmus képi látványával naponta találkozunk. Nő a *gyermekprostitúció*. Egyre több a *gyermekoldus*. És egyre több a – szimplán csak – éhes és hiányosan öltözött, odafigyelés és törődés nélkül felnövő szeretethiányos, cselengő, a feszültségeit agresszióval leplező, levezető gyerek.

Az antiszociális családi háttér, a tágabb környezetből sugárzott minta meghatározó lehet a gyerekek életében. Ha a szülők agresszívek egymással, és a gyerekekkel, a TV és videofilmek hemzsegnek a gyilkosságoktól, a közlekedésben és a mindennapi életben *polgárjogot nyert az agresszió*, az erősebbnek van igaza szemlélet, akkor szinte természetesnek vehetjük, hogy a fiatal nemzedék ezt látja, ezt tanulja, ebben szocializálódik. Nyugodtan állíthatjuk, hogy ez nemcsak magyarországi jelenség. Világszerte egyre nagyobb gondot jelent. 1998 tavaszán nemcsak az Egyesült Államok lakosságát sokkolta a két, 11–13 éves iskolás előre kitervelt vérengzése, amit a saját iskolájukban követtek el. Az agresszió és

²⁴ Népjóléti Statisztikai Évkönyv, 1995. KSH. Bp. 1997.

annak megnyilvánulásai minden társadalmi réteget egyaránt érint, de több vizsgálat is kimutatta, hogy az iskolázottsági szint növekedésével növekszik az önkontroll képessége is.

A szocializációs minta meghatározó lehet a munkához való attitűdök kialakulásában is. A mai magyar társadalomban a szülők többsége – különböző anyagi feltételek mellett – a túlélésért küzd. *Nagyobb feladatok hárulnak, bárulnának az oktatási és egészségügyi rendszerre*, hogy kompenzálják, korrigálják azt, ami hiányzik, vagy elromlik a családi és az össznépi gyermeknevelési szisztémában. Olyan helyzetben kellene a nagyobb feladatoknak megfelelni, amikor az említett ellátó rendszerek maguk is súlyos válsággal küzdenek, gyakran az összeomlás határán lavíroznak.

Az azonban biztos, hogy akkor, amikor a minimális anyagi létfeltételek: normális lakhatás, kielégítő étkezés és ruházkodás sem adatik meg egy gyermek számára, akkor *igen nehéz, csaknem reménytelen az etikai értékek közvetítése*, azok befogadására való készség kialakítása. A jó anyagi háttérrel rendelkező fiatalok egy részét viszont a céltalanság, az unaloműzés sodorja a devianciák világába, így csökkentve a munkaerőforrásként számításba jöhető számát.

Miközben növekszik az anyagi értékek iránti igény szint és azok megszerzésének reális lehetősége közötti szakadék, ugyanakkor leértékelődik a legális, munkához kapcsolódó, többnyire alacsony jövedelmet biztosító munkahely iránti igény. Az elzárt kistelepüléseken élőknel a televíziós reklámok, a nyugati TV sorozatok, vagyis *a tömegkommunikáció által sugallt kívánatos életforma*, a nagyvárosokban élőknel még a közvetlen tapasztalat is: fényes kirakatok számukra megfizethetetlen árú termékekkel, drága autók az utakon, márkás ruhákban diszkózó fiatalok látványa stb. mind *tovább növelik a frusztrációt*. Az alacsony iskolai végzettségűek, nem piacképes szakmával rendelkezők, vagy bármely más szempont alapján hátrányos helyzetűek behozhatatlan lemaradásként élik meg életüket. Így szinte szükségszerűvé válik a helyzetüket tovább súlyosbító önsorsrontó életforma, családi békétlenség, alkohol, drog, vagy az anyagi kiútatlanságból a bűnözés irányába való elmozdulás.

Mit tudunk arról, hogy kik is a szegények, *hol a legnagyobb a szegénységi kockázat?* *Andorka Rudolf és Spéder Zsolt* a mai magyar társadalomban a szegénységnek négy dimenzióját, típusát különbözteti meg²⁵:

1. *Hagyományos szegénység*. Ide tartoznak azok a társadalmi kategóriák, amelyekben a szegénység már a rendszerváltás előtt az átlagosnál nagyobb volt. Ilyenek:

- az alacsony iskolai végzettségűek,
- a falvakban élők,

²⁵Andorka R.–Spéder Zs.: Szegénység. In.: „Az ajtók záródnak (!)”, Magyar Háztartás Panel Műhelytanulmányok 8. Bp. 1997. január. 32–33 pp.

- az ország északkeleti régiójában élők,
  - a szakképzetlen munkások és a mezőgazdasági foglalkozásúak,
  - az özvegyi nyugdíjasok.
2. *„Új szegénység”*. Többségük a rendszerváltás után vált szegénnyé, a társadalomnak olyan tagjai, akiknek nincs keresetét biztosító munkahelyük, vagy akik kénytelenek voltak a munkaerőpiacról visszavonulni:
- munkanélküliek,
  - rokkantnyugdíjasok,
  - háztartásbeliek,
  - egyéb, nem-tanuló eltartottak.
3. *Demográfiai szegénység*:
- gyermekek,
  - 70 évesnél idősebbek.
4. *Etnikai szegénység*. Ide tartoznak:
- a cigány etnikum tagjai.

A szegénységre vonatkozó empirikus adatok egyértelműen bizonyítják, hogy az előzőekben felsorolt kategóriákhoz tartozók szegénységbe kerülési és/vagy szegénységben maradási valószínűsége szignifikánsan magasabb, mint a többieké. A négy dimenziót, típust természetesen nem lehet egymástól élesen elkülöníteni, erős közöttük az átfedés. Az említett tanulmány állapítja meg pl. a cigány etnikum szegény tagjairól, hogy: „legtöbb esetben beletartoznak a hagyományos, az 'új' és a demográfiai szegénység esetében említett kategóriákba: szakképzetlen munkások, munkanélküliek és/vagy sok gyermekük van”.

A TÁRKI adatai²⁶ szerint évről évre növekszik a nagyon szegény kisgyerekek aránya: 1992-ben a 3 évnél fiatalabb gyermekek 40,1%-a tartozott a magyar lakosság legalacsonyabb jövedelmű – a népesség egy főre jutó jövedelem szerint számított – alsó 20 százalékába; 1996-ban már 42,4%-uk. Eszerint az újszülöttek legalább 40%-a a legszegényebb családoknál jön világra.

– A felnőttek, a potenciális szülők közül a főállású munkából származó jövedelemmel nem rendelkezőknél többszörösen nagyobb a valószínűsége annak, hogy a legszegényebbek közé tartozzanak, mint azoknál, akik rendelkeznek munkahellyel. A különböző társadalmi rétegek közül – 1996-ban – a legszegényebbek²⁷ közé

– a nem tanuló eltartottak	52,0%-a,
– a háztartásbeliek	50,0%-a,
– a gyesen lévők	43,0%-a,
– a munkanélküliek	37,5%-a,

²⁶ „Az ajtók záródnak (!)”, Magyar Háztartás Panel Műhelytanulmányok 8. Bp. 1997. január.

²⁷ A legszegényebbek alatt a népesség egy főre jutó jövedelem szerint számított alsó 20%-át értjük.

- a rokkantnyugdíjasok 26,1%-a,
- a mg-i foglalkozásúak 24,8%-a,
- a szakképzetlen munkások 20,5%-a,
- a szakképzett munkások 10,5%-a,
- az irodai dolgozók 6,9%-a,
- az értelmiségiek 1,7%-a tartozott.

– Az előbbieket támasztja alá a háztartások vizsgálata is: *azon háztartások, ahol egy vagy több munkanélküli található, szintén nagy valószínűséggel kerülnek a legszegényebbek közé.* Egy munkanélküli esetén a háztartások 34,0%-a, két munkanélküli esetén a háztartások 54,9%-a került 1996-ban a legszegényebb háztartások közé, míg a munkanélküli felnőttel nem rendelkező háztartásoknál ez az arány mindössze 12,3% volt.

– Az *iskolai végzettségnek meghatározó szerepe* van a munkavállalásnál. Szintén a TÁRKI adatai szerint – az aktív korú népességre vonatkozóan – *főállásból származó keresettel* sem 1995, sem 1996 márciusában *nem rendelkezett*

- az alacsonyabb vagy alacsonyabb végzettségűek 66,6%-a,
- a szakmunkás végzettségűek 32,5%-a,
- a középiskolai végzettségűek 32,8%-a,
- a felsőfokú végzettségűek 10,8%-a.

– A *lakóhely jellege, illetve térbeli elhelyezkedése szintén befolyásolja a szegénységbe kerülés valószínűségét.* A *községekben* élőknel 28%, a városokban élőknel 19%, míg Budapesten mindössze 5% volt a legszegényebbek aránya. A Dunántúlon valamint Közép- és Dél-Alföldön 14% körüli ez az arány, *Északkelet-Magyarországon* viszont 35,2%.

– Az *eltartott gyermekek és tanulók számának növekedésével párhuzamosan emelkedik a nagyon szegény háztartások aránya.* Két *határvonalat* lehet meghúzni: az egyik a gyermektelen és a gyermekes családok között húzódik, a másik az egy- és a kétgyermekes, illetve a többgyermekes háztartások között. 1996-ban a legszegényebb háztartások közé

- a gyermektelenek 4,9%-a,
-
- az 1 gyermekesek 24,2%-a,
- a 2 gyermekesek 22,9%-a,
-
- a 3 és több gyermekesek 50,0%-a tartozott.

– Az etnikai hovatartozás (cigány, nem cigány származás) a legerősebb indikátora a szegénységbe kerülésnek. A legszegényebb közé 1996-ban

- a cigány származásúaknak 79,5%-a,
- a nem cigány származásúaknak 14,6%-a tartozott.

Tehát a szegénységbe, a *nagyon szegények közé kerülés valószínűsége növekszik:*

- ha egy család nem rendelkezik főállású munkaviszonyból származó jövedelemmel,
- ha az aktív korúak alapfokú, vagy alacsonyabb iskolai végzettségűek,
- ha községekben, vagy a leghátrányosabb helyzetű térségben, Északkelet-Magyarországon élnek,
- ha három vagy több gyermekkel rendelkeznek, és végül, de nem utolsósorban,
- ha cigány származásúak.

Amennyiben a szegény családok demográfiai jellemzőit akarjuk vizsgálni, akkor lényegében a hagyományos és az „új”, valamint a demográfiai szegénység közelítésére van lehetőség²⁸, de nem rendelkezünk teljes körű országos adatokkal az etnikai szegénységgel kapcsolatban. Az előzőekben ismertetett adatok alapján azonban joggal feltételezhetjük, hogy mind a hagyományos, mind az „új”, mind a gyermekszámmal jellemezhető demográfiai szegénységben jelentős a roma etnikum aránya.

A következőkben megkísérlem – az előzőekben említett szegmensek mentén, a rendelkezésre álló információk korlátozott voltának figyelembevételével – elemezni a mára kialakult helyzetet. Kevesebb gyerek és változatlanul feltételezett egészségügyi intézményrendszer mellett – tettem fel a kérdést – hol javulnak, hol romlanak a születések körüli demográfiai mutatók? Mikortól tapasztalható a korábbiakhoz képest is kedvezőtlen fordulat?

Megismételve az alaptételt: az *élveszületések száma*, ill. a belőlük számolt *élveszületési arányok* évről évre, *napjainkig szinte folyamatosan csökkennek*. Ha feltételezzük, hogy a szülési kedv visszaesése általában érinti a produktív korú női népesség egészét, akkor logikusan adódik/adódna, hogy egy-egy évben arányában egyre kevesebb nő vállalkozik szülésre, és a szülő nők is egyre alacsonyabb gyermekszámot akarnak vállalni. Ezzel szemben mit tapasztalunk?

– Amennyiben megvizsgáljuk az *élveszületési sorrend átlagának*²⁹ alakulását, akkor kitűnik, hogy az viszont – szemben az élveszületések abszolút számával és népességre vetített arányával – *csak 1980-ig csökken*. Akkor az élveszületési sorrend átlaga 1,82³⁰ volt. (Az élveszületési sorrend leginkább az átlagos gyermekszámnak felelne meg, azt feltételezve, hogy minden élveszületett csecsemő életben is maradt volna.) Az 1980-as évektől a *tendencia megfordult* és azóta az

²⁸Az országos demográfiai adatokat ugyanis társadalmi-foglalkozási csoport, iskolai végzettség, az életben lévő gyermekek, ill. a szülési sorrend száma, valamint lakóhely szerinti csoportosításban is közlik.

²⁹Az élveszületési sorrend az a szám, amely azt mutatja, hogy az újszülött az anyának sorrendben hányadik élveszületőtje. (Többes (iker-) szülés esetén minden gyermeket születésük sorrendjében külön számolnak.)

³⁰Ez a mutató 1938-ban pl. még 3,05 volt.

éveszületési sorrend átlagában *lassú*, szinte folyamatos *növekedés tapasztalható*. Vagyis a gyermeket vállaló nők átlagosan több gyermeket hoznak világra.

– Egy ország *egészségügyi helyzetének fontos jellemzőjeként* tartják nyilván a *csecsemőhalandósági mutatót* – 1000 éveszülöttre jutó 1 éven alul meghaltak száma –, s ezért korábban politikai-hatalmi eszközökkel is próbáltak gyakran javulást elérni, kimutatni ezen a téren. A *csecsemőhalandóságnál* az elmúlt évtizedekben szinte folyamatos csökkenés figyelhető meg. *1996-ban* viszont *az előző évek javuló tendenciája megállt*, sőt – némi *romlás jelentkezett*: az 1995. évi *10,7-ről 10,9-re* emelkedett. Minimális növekedés, talán a véletlenek összjátéka – mondhatnánk. Az adatok részletesebb elemzése után azonban kitűnik, hogy valamilyen, összességükben igen kedvezőtlen folyamatok indultak el az országban, s ezen belül is elsősorban a falvakban. Miközben Budapesten és a városokban 1996-ban a csecsemőhalandóság csökkent, a *községekben* – ahol az említett mutató egyébként is kedvezőtlenebb volt az országos átlagnál – jelentősen növekedett: *11,3-ről 12,4-re*. A községekben emelkedett mind a veleszületett okok miatt, mind a szerzett betegségben meghalt csecsemők aránya.

Egyéb kedvezőtlen jelek is azt mutatják, hogy nem véletlen hatásokról lehet szó:

– Az egy éven *alul meghalt csecsemők között emelkedik azoknak az aránya, akik* – halált okozó betegségük során – *orvosi ellátásban nem részesültek*: 1994 és 1996 között az arányuk közel megduplázódott, *3,0%-ról 5,7%-ra* növekedett.

– A *kissúlyal, vagyis 2500 g alatt született csecsemők aránya* 1996-ban *8,2%-ról 8,3%-ra*, a *35. héten vagy korábban világra jötteké* pedig *7,3 százalék*ról *7,9 százalékra*.

– Azoknak a szüléseknek az aránya, ahol *a két szülés közötti időtartam egy évnél kevesebb* volt *4,8%-ról 5,2%-ra* nőtt. Ez azt jelenti, hogy növekszik azon anyák aránya, akiknél az előző szülés és a következő fogantatás között kevesebb mint három (!) hónap telt el. Ez a jelenség egyre inkább az 5. vagy többedik gyermeküket szülő nőkre jellemző: arányuk *30,5%-ról 34,7%-ra* emelkedett. A rövidebb idő alatt több gyermek, az anyai szervezet „kizsigerezés”-ének kedvezőtlen hatása – mind az anya, mind az újszülött egészségi állapotára – nem kíván részletezést.

A relatíve legtöbb gyermek az ország legszegényebb régiójában születik. A legmagasabb éveszületési arány³¹ – az ország megyéi közül 1996-ban Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében (13,7), valamint Hajdú-Bihar és Borsod-Abaúj-Zemplén megyékben (12,0-12,0) volt tapasztalható.

A három – szegénynek minősített – megyében élt 1990-ben az ország népességének 18,1%-a és ez az arány 1996-ra 0,2 százalékponttal (18,3%-ra) emelkedett. Ugyanakkor az újszülöttek 21,3%-a itt jött világra, s ez az arány a

³¹1000 lakosra jutó éveszületések száma

népességnövekedést jóval meghaladó mértékben, 22,2%-ra növekedett. Lassan tehát minden 4. magyar állampolgár ebben a régióban „látja meg a napvilágot”. Ez persze nem azt jelenti, hogy mindannyian szegénységre születtek, csak nagyobb ennek a valószínűsége, mint bárhol másutt az országban. Ezt támasztja alá az is, hogy a *veszélyeztetett csecsemők aránya* Szabolcs és Borsod megyékben jelentősen az országos átlag felett van, megközelíti a 30%-ot³², vagyis *minden harmadik újszülött veszélyeztetettnek minősül.*

Már az előzőekben tárgyalt társadalomgeográfiai szegénységnél kiderült, hogy területi aspektusból nézve nem egyformán „viselkednek” a nők, a gyermekvállalási hajlandóság a *szegényebb, nagyobb munkanélküliségi rátával rendelkező északkeleti megyékben* kevésbé csökkent, mint országosan. Következtetés: az ott élők, vagy azok *egy része nem úgy reagált a gazdasági válságra, munkanélküliségre, mint az „várható” lett volna.*

Országosan – mint azt már az előzőekben megállapítottuk – *az élveszületési sorrend átlagában* lassú, szinte folyamatos *növekedés tapasztalható.* Vagyis a gyermeket vállaló nők átlagosan több gyermeket hoznak világra.

Ha az iskolai végzettség szerint vizsgáljuk az élveszületési sorrend változását 1990 óta, akkor megállapítható, hogy

– a 8. osztálynál *alacsonyabb iskolai végzettségű anyáknál az átlagosnál nagyobb mértékű növekedés tapasztalható,*

– az élveszületési sorrend alapján *növekedett a különbség az aluliskolázottak és a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők között.*

Magyarországon a 4. és/vagy többedik gyermekként megszületett csecsemők aránya 1990 és 1996 között 6,6%-ról 8,5%-ra emelkedett. Az anyák iskolai végzettsége szerint vizsgálva megállapítható, hogy

– a *legalacsonyabb iskolai végzettségű (0–5 osztályt végzett) anyák csecsemőinek már közel a fele 4. vagy többedik gyermekként érkezik,*

– a *6–7 osztályt végzett anyák körében növekedett legnagyobb mértékben az említett arány, amíg 1990-ben még csak minden negyedik, 1996-ban már minden harmadik csecsemő 4. vagy többedik gyermekként jött a világra.*

Megdölni látszik, ill. részben megkérdőjeleződik az a korábbi demográfiai alapfeltevés, hogy az urbanizáció az átlagos gyerekszám csökkenésével jár együtt, ugyanis a *4. és többedik élveszületések aránya* nemcsak a községekben, hanem *Budapesten és a városokban is számottevően növekedett 1990 és 1996 között:*

Budapesten	4,9% → 5,5%-ra,
Városokban	6,0% → 7,4%-ra,
Községekben	7,9% → 10,8%-ra.

³²Népjóléti Statisztikai Évkönyv, 1995. KSH. Bp. 1997.

Az adataink arra engednek következtetni, hogy a városokban élő, valószínűleg többségükben szegény, nagyon szegény családok számára is egyfajta megoldást jelent a sokgyermekes családmódel.

A munkanélküliség általánossá válása után néhány évvel, először 1992-re vonatkozóan tartalmaznak a demográfiai évkönyvek olyan adatokat, amelyek a társadalmi-foglalkozási csoportoknál külön kezelik a munkanélkülieket. (A közületi eltartottak demográfiai adatai 1993-tól jelennek meg az évkönyvekben.) *Az 1992 és 1996 közötti öt év alatt három társadalmi-foglalkozási csoportnál figyelhető meg a 4. és többedik elveszültek arányának növekedése:*

– kismértékben, de *növekedett ez az arány a felsőfokú végzettséggel rendelkező szellemi foglalkozású eltartóknál* (3,8%-ról 4,1%-ra), ugyanakkor

– a főállású *munkából származó jövedelemmel nem rendelkező mindkét csoportnál* (közületi eltartottak és munkanélküliek) viszont *jelentős növekedés figyelhető meg*. 1996-ban a 4. vagy többedik sorszámú újszülöttek aránya

– a *közületi eltartott eltartóknál* közel *háromszorosra* (23,2%),

– a *munkanélküli eltartóknál* pedig közel *kétszerese* (16,0%)

volt *az országos átlagnak* (8,5%).

Az a tény, hogy 1992 és 1996 között Magyarországon *az elveszületések között 7,4%-ról 8,5%-ra emelkedett a 4. vagy többedik sorszámú újszülöttek aránya, egyértelműen a munkanélkülieknél és a közületi eltartottaknál bekövetkezett növekedésre vezethető vissza.*

Adataink szerint a – mindenkori eltartónak számító személy társadalmi-foglalkozási csoport besorolása alapján – a *közületi eltartottaknál és a munkanélkülieknél* 1996-ban az *elveszületési sorrend átlaga* (2,64, ill. 2,24) már *meghaladta* a korábban legmagasabb termékenységű rétegeként *számmon tartott mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak átlagát* (2,20) is.

Ha nemcsak az eltartó, hanem az anya társadalmi, foglalkozási helyzetét is vizsgáljuk, akkor kitűnik, hogy az összes elveszületésen belül *évről évre növekszik azoknak a csecsemőknek a száma és aránya, ahol a szülők egyike sem* – ismeretlen apa esetében csak az anya nem – *rendelkezett munkaviszonyból származó jövedelemmel*. (Az eltartójuk is közületi eltartott, vagy munkanélküli volt, valamint az anya is inaktívna, közületi eltartottnak, munkanélkülinek, vagy eltartottnak számított.) Ezen családok elveszülötteinek

	száma	aránya, %
1993	11 715	10,0
1994	12 820	11,1
1995	13 720	12,2
1996	14 217	13,5

Elgondolkoztató számsorok: Magyarországon 1996-ban már minden 7.,8. csecsemő olyan családba született, ahol a szülők egyike sem rendelkezett legális munkából származó jövedelemmel, vagyis ezen családok többsége alapvetően a szociális támogatásokra rendezkedett be/volt kénytelen berendezkedni, melyek jelentős hányadát az anyasággal összefüggő támogatások biztosítják.

Az említett családokba, többnyire sokadik gyermekként megszülető és az első életévüket túlélő *csecsemők további életkilátásai is rosszabbak*, mint a jobb körülmények közé érkező társaiké. *Nagyobb valószínűséggel lesznek betegek*, szüleikhez hasonlóan *aluliskolázottak*, később *munkanélküliek*: növelve ezzel a társadalmi gondoskodásra szoruló arányát.

Az egészségügyi, oktatási intézményrendszer pedig nincs felkészülve az előzőekben említett problémák, kedvezőtlen tendenciák kezelésére, megfordítására. A foglalkoztatáspolitikai is – a legnagyobb erőfeszítései ellenére – szintén ezen rétegek munkaerőpiaci pozícióinak javításában tudja a legkevesebb eredményt felmutatni.

Az én aggodalmaim tehát a feltett kérdésre – a magyarországi népesedési helyzet hatásai a magyar társadalomra – összefoglalva a következők: *a jelenlegi és jövőbeni rendelkezésre álló hazai munkaerőforrás egy folyamatosan bővülő, leszakadó rétege kilátástalan helyzetben van*, kénytelen bármi áron a túlélésre koncentrálni és a *növekvő esélyegyenlőtlenségből adódóan egyre kevesebb a remény arra, hogy utódaik nem szociális segélyekből tengődő páriák*, hanem egészséges, szakképzettséggel rendelkező, *munkát vállalni képes és akaró nemzedékké válnak*.

Halmos Károly

Nem szakemberként, de a demográfia és a demográfusok nagy tisztelőjeként a következőkben a föltett kérdésekre sorrendben fogok – nem válaszolni, hanem hozzájuk megjegyzéseket fűzni. Nézőpontom az érdeklődő laikusé. Nem tudom a szakma miről vitatkozik, azt észlelem, ami ebből a tömegkommunikáció közegébe átkerül.

A demográfia ugyan szakma, de a népesedési kérdésekről ugyanúgy lehet az embernek véleménye, miként a labdarúgásról is mindenki gondol valamit. A gondolatok azonban pallérozhatóak, tehát szükség van a népesedési, de még inkább a vele összefüggő, belőle fakadó kérdések nyilvános tárgyalására, a tájékozódáshoz szükséges propaganda kifejtésére (csakúgy, miként jobb országokban az iskolákban oktatják az állampolgári vagy alkotmányos ismereteket is).

1.a) Fontosnak tartom adott esetben a közvéleményben tudatosítani, hogy az ország népesedése történetileg, vagyis hosszabb távon jobban meghatározott, mint azt gondolni szokás. Például, hogy a közvélemény által korjelenségnek tartott születésszabályozás nálunk réges-régi jelenség, míg az észak-nyugat-európai országokban a korabeli együttélési normák közepette e jelenség sokáig nem divott. Valójában azonban az észak-nyugat-európai közösségi minta volt a kivételes, vagyis nem országunk és népünk járt „külön úton” évszázadokon át, hanem az említett „észak-nyugat-európai világ”. Évszázados léptékben értve a szót, "jelenleg" sokkal inkább ők hasonulnak hozzánk, már amennyire egy elterjedt mintázat szétesése és többneművé széthullása hasonulásnak tekinthető.

b) Közvéleményünk a világ jelenségeit a maga számára a „modernizáció és utánzás” nyelvtana segítségével fogalmazza meg. Ez röviden annyit tesz, hogy az atlanti világnak a világ egészét tekintve kivételesnek mondható viszonyait nem csak eszményének, hanem – korszerűként – maga számára normának is tekinti, s ebből adódóan érvényesíteni is kívánja. Így nem véletlenül látja e közvélemény úgy, hogy országunk népesedésének alakulása példamutató gyorsasággal követi a nyugati fejleményeket (hiszen arra gondolni sem mer, hogy minket követnek).

Tekintsük például a művi vetélés kérdését, amely valahol a demográfia és az etika határmezsgyéjén helyezkedik el. A művi vetélést, mint társadalmi gyakorlatot szokás modernizációs, illetve emancipációs, felszabadulási jelenségnek tartani, jóllehet inkább egy barbár (civilizálatlan) gyakorlat továbbélése, mint korszerű jelenség. Jellemző, hogy a művi vetélések statisztikájában ugyanúgy kimutatható az Európán végighúzódó nyugat-kelet kultúrlejtő, mint sok más egyéb művelődési (műveletlenségi) jelenségben. Igen, hangsúlyozni kell, hogy a népesedés tudománya, bár ugyanolyan szigorú tudomány, mint a biológia, de a népesedés elemi jelenségei nem a biológia, hanem a művelődés, a kultúra, a populáris (népi) kultúra szférájába tartoznak.

A jelenségek szintjén ugyanaz történik, mint az atlanti Európában: harc az egyéni jogokért. Valójában a helyzet most is, mint megannyiszor: hiába történik majdnem ugyanaz, a következmény nagyon más az eltérő előtörténetek miatt. Nálunk az előnyök elmaradnak, a hátrányok összegződnek.

2. Az esélyek áttekintését a negatív utópiával kezdem: tudatosítani kellene, hogy volt már olyan a történelem során, amikor egy emberi populáció nem elpusztított, hanem kihalt. Nem tömeges öngyilkosságot követett el, mint a lemmingek (bocsánat a zoológiai hasonlatért), hanem csak elfogyott, eltűnt, kiveszett. Tudatosítani kellene, hogy egy populáció kihalása, bár természetes folyamat – abban az értelemben, miként az egyén betegségei is azok, de – folytat-

va a hasonlatot – kínokkal, szenvedésekkel jár és ha kellően tartós, az idő haladtával egyre kevésbé fordítható vissza.

Az előbb vázoltak ellenére nem gondolom, hogy a „nemzethalál” felé haladnánk.

Konkrétan szólva: a közvéleménynek legalább egy része hajlik arra, hogy a pártállami tervgazdálkodás korát a női emancipáció szempontjából is előrelépésnek, sőt a „Nyugat megelőzésének” lássa (példa erre a Nemzeti Múzeumban, 1998 februárjában rendezett kiállítás). A női nem emancipációjának programja, illetve az erőltetett iparosítás gyakorlata között komoly, de elfojtott feszültség volt, ami hozzájárult ahhoz, hogy a társadalomban az önpusztító hajlamok egyre inkább teret nyertek. A társadalom népesedési viselkedése nem önmagában, hanem e tömegessé vált önpusztítás felől szemlélendő.

A nemi emancipáció, mint fikció mostantól fog a társadalmi érdekütközések révén tartalommal megtelni, s értelmet nyerni. A népesedési helyzet azáltal javulhat, hogy a nemzetgazdaság szolgáltató szektorának térfoglalása, s a munkaszervezeti formák választékának többek között ebből fakadó bővülése ténylegesen is szabadságot fog adni a nőknek. Ez hosszabb távon a magyarországi gyermekellenes mentalitást is megváltoztathatja. (A gyermekellenességet úgy értem, ahogy egyszer egy japán történész nekem szögezte kérdését:

– Miért nem szeretik a magyarok a gyerekeket?

– Hogy érti ezt???

– Úgy, hogy ha valaki szeret valamit, akkor abból nem kevesebbet akar, hanem többet.)

E lehetőséggel szemben hat viszont a kalkulatív gondolkodás terjedése, vagyis az, hogy a gyermekvállalás is beruházási döntésként fogalmazódik meg (vö. TIME 152: 16, 1998. 12.)

A népesedési szakembereknek komoly feladata, hogy kijózanítsák a közvéleményt. Két kérdést emelek ki:

a) A magánnyugdíj-rendszer bevezetésekor teljes mértékben elsikkadt az az alapvető tény, hogy semmilyen nyugdíjrendszer nem véd meg a népesség elvénülésétől és az ebből következő elkorhadásától, vagyis az új rendszer csak globalizálja az öregkori gondoskodás problémáját, csak megengedi, hogy ne kelljen a kérdés etikai és morális oldalával törődni, de a kérdést magát végső soron nem oldja meg.

b) A népesség egyben kultúrák hordozója is. Spirituális értékekkel kapcsolatban elfogadott, hogy kultúránk határozza meg őket, arról viszont kevésbé esik szó, hogy ez vagyoni értékekre is érvényes. A népesség elkorhadása áttételesen a magánvagyonok, illetve a nemzeti vagyon korhadásához is vezet, legyen az a vagyon akár dologi, akár társadalmi tőke (amiként a dologi tőke likvidálható, forgatható jószág, úgy társadalmi tőke például a széles körben beszélhető anyanyelv, vagy a nevelés során megszerzhető alkalmazkodási készség).

A szakemberek becslésének hibahatára a kiküldött ábrák alapján 6–100 százalékpont (teljes termékenység 2030-tól $\pm 25\%$, teljes termékenység változása 2005–2017 között $\pm 100\%$). Így az amúgy is kötelezettségmentes laikus végképp felelőtlenül jósolgathat. Szerintem a különböző összetételű teljes (dologi-emberi) jószágportfoliókat bíró csoportok közötti feszültségek megfogalmazódása és kiéleződése várható.

Illés Sándor

Felemás érzésekkel ültem asztalhoz a népesedési helyzetünkkel kapcsolatos véleményem papírra vetéséhez. Egyrésztől kutatói helyzetemnél fogva az a dolgom, hogy ne csak figyelemmel kísérjem, hanem a szó valódi értelmében elemezzem és értelmezzem is a termékenységi, halandósági, nupcialitási és migrációs folyamatokat. Ezek közül is elsősorban azt (vagy azokat), melyet kutatási témakörömmnek választottam. Az empirikus alapú kutatás során nyilván hipotéziseket állítunk fel, állításokat teszünk és óhatatlanul valamiféle vélemény is kialakul a vizsgált témáról. A kutatási eredmények közlése során azonban sokszor nem tesszük közzé a véleményünket, hiszen az jellegénél fogva a legvitathatóbb, legtámadhatóbb része lenne a dolgozatnak. (Semmi kivetni való sincs abban, ha a dolgozat közlésével nem viták szítása a cél, hanem tudás közzététele.) Másfelől nem biztos, hogy helyes a fenti igen kényelmes, a tiszta tudomány koncepcióján nyugvó magatartást követni egy adott társadalomban élő társadalomkutatóként.

A fentiek figyelembevételével – a körkérdést megalkotók javasolta rendszerben – az ügyesen kiválasztott időbeli és térbeli összehasonlításra alkalmas mutatókat³³ használva próbálok meg véleményemet szigorúan szikár formában összefoglalni. A termékenységi mutatók jellemezte viszonyainkkal kapcsolatban sokszor elhangzott már az, hogy nem is olyan nagy probléma az alacsony érték, hiszen Nyugat-Európában is hasonló, vagy még alacsonyabb nagyságrendek mérhetők. Igen ám, de ugyanazokat az értékeket egy jobb módban élő, egészségesebb és hosszabb életkilátásokkal bíró társadalom produkálja. Talán érzékelhető, hogy az összehasonlítás mennyire sántít és ez esetben egy nyugat-európai nagyságrend egyáltalán nem tekinthető követendő jónak. A teljes termékenységi arányszám a második évezred első éveitől várható növekedése – *Habliscsek László* előrejelzésében – közel sem bizonyos a legalább két és háromgyermekes családok helyzetének érzékelhető javulása nélkül. Úgy vélem, hosszú távon nem tartható fenn a jelenlegi állapot, hogy a második, esetleg harmadik gyermek vállalása, egy átlagos jövedelmű családot a szegénység elviselésére kényszerítsen.

A születéskor várható átlagos élettartam jellemezte halandósági szintünk afrikai országokéhoz hasonlítása, valamint a a magyarországi termékenység nyugat-európaival párhuzamba állítása, valószínűleg figyelmetlenségből és a ha-

³³ A mutatók (teljes termékenységi arányszám, születéskor várható átlagos élettartam) egyébként szükséges magyarázata sajnos pontatlan volt, hiszen a teljes termékenységi arányszám az nem „ezer főre vetített arányszám”, és a születéskor várható átlagos élettartam nem valószínűség és kiszámításakor nem egynapos, hanem egyéves időtávot veszünk figyelembe.

tó tényezők nem kellő súlyozásából eredő „csúsztatás”. Az ottani, lényegesen fiatalabb korszerkezet és a statisztikai rendszerek fejletlensége is hozzájárulhat a megítélésem szerinti túlságosan is kedvezőnek látszó mutatók kialakulásához. Mindazonáltal morbiditási és mortalitási állapotaink javulásának célul kitűzése sem lehet viták tárgya. A termékenységhez hasonlóan a mértékek, a módszerek, az eszközök lehetnek a politikumot is érintő eszmecserek témái a várható hatások felmérésének kontextusában.

A migráció kérdésköréhez érve már kissé biztosabb talajt érzek lábam alatt véleményem kifejtéséhez. *Hablicsek Lászlóval* közösen, egy sajátos hatásvizsgálat keretében kimutattuk az 1955 és 1995 között hazánkat érintő külső vándorlások népességi hatásait.³⁴ Egyik leglényegesebb következtetésünk az volt, hogy a külső vándorlási veszteségünknek, méreténél fogva csak harmadlagos szerepe volt népesség-fogyásunk kialakulásában. Döntő mértékben a termékenység és másodlagosan a halandóság romlásából származott a népesség fogyatkozása Magyarországon. A jelenlegi határaink körül élő magyar nemzetiségűek köréből aktív bevándorlást ösztönző politikával rövid idő alatt akár százezres tömegeket lehetne „megmozgatni”, azonban nyilvánvaló, hogy a népességi válság ilyen módon történő megoldásával más típusú problémák generálódnának az országon belül és kívül is (munkanélküliség, idegengyűlölet; a magyar nemzetiség arányának eltörpülése...). Úgy tűnik Magyarország migrációs politikájának kialakítása sokkal inkább gyermekcipőben jár, mint a népesedéspolitika és a hozzá kapcsolódó részpolitikák. Pedig rövid távon a vándorlási politika területén érhetőek el a leglátványosabb eredmények.

Megítélésem szerint, összességében a termékenységet növelő, halandóságot csökkentő és enyhe bevándorlási aktívumot eredményező hosszú távú lépések rangsor nélküli összessége hozhat érdemleges javulást a népességcsökkenés mértékének lassulásához és a korszerkezet szélsőséges torzulásainak elkerüléséhez.

³⁴ *Illés Sándor – Hablicsek László* (1996): A külső vándorlások népességi hatásai Magyarországon 1955–1995 között. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, Budapest, KSH NKI Kutatási Jelentései 58. kötet 93 p.

Karátson Gábor

MENNYEI GYERMEKRE VÁRVA

A gyerekeket nem a Statisztikai Hivatal és nem is a tudomány hozza létre, hanem mint mindenki tudja szüleiktől születnek. Egyelőre, legalábbis, még ez a dolog lényege, nagyon változni ez a helyzet gondolom sohasem fog. A kérdésekre adott válasznak is valamiféle önvallomással kellene kezdődnie, bemutatkozással, a válaszadó személyes helyzetének megmutatásával. A gyerekek világrajövele nem statisztikai kérdés, hanem a személyes sorssal a lehető legszorosabban összefügg, még ha a sok személyes döntésből statisztika lesz is a végén, a statisztika pedig (a „mások hogy csinálják”) a leginkább személyes döntésekre is visszahat. (Hiába aggódik valaki *általában* a nemzetért, ha ő maga semmit sem tesz érte.) Mivel azonban én ennek a feladatnak 1992-ben megjelent regényem, az *Ulrik úr keleti utazása, avagy A zsidó menyasszony* két kötetében már eleget tettem (annál rövidebben ma sem tudnám elmondani a dolgot), a magam részéről a bemutatkozást elintéztnek tekintem (elolvashatja, aki akarja), és inkább *általánosságban* mondok most valamit a gyerekek világrajövetelének erről a *személyes jellegéről* – arról, amit az emberi személyiség és a nemzés, szülés összefüggései *ma* jelentenek. Életünknek ez a centrális eseménye ugyanis épp a személyesség miatt közügy.

A nemzés és a gyermekszülés mint *probléma*: metafizikai kérdés; a gyakorlat metafizikája; majdnem az egyetlen hitbeli kérdés (sok más kérdéssel együtt, persze, amelyek azonban mind ennek a mintájára mennek). Semmi baj, talán, a végtelenre és a rejtett dolgok megismerésére törő vágyainkkal; nehéz volna azonban kétségbe vonni, amit a nagy dán *Kierkegaard* mond: a hit nem a végtelenre, hanem a földi dolgokra, a jelenre, a kezünk ügyébe esőre irányul.

Ugyan ki akarná firtatni ma a hittételek igazságába vetett hitünket? (Nem mintha érdektelen volna a kérdés, de firtatni nem firtatja senki.) A gyorsan csökkenő gyermekszaporulat és a hit megfogyatkozása viszont: ugyanaz.

Ma talán furcsán hat, elsőre mindjárt, a kérdésnek ez a megközelítése; mint ha „vallásos szempontból” nézném a dolgot. S igaz: a Bibliában, első és második részében (az ún. Ó- és Újszövetségben egyaránt) a gyermekszületés a legközvetlenebbül összefügg a hittel, Ábrahámától és Sárától József és Máriaig; az azóta eltelt kétezer esztendőben azonban a gyerekek mintha csak úgy világra jöttek volna, filozófiai háttér nélkül, lesz, ami lesz alapon. És ment minden elég jól. Mostanra viszont a helyzet, eléggé hirtelen, ismét alaposan megváltozott; majdnem hogy azt lehetne mondani, teljesen más összefüggések között, de a bibliai helyzetre visszaváltott.

Amit kérdeznek, arra úgy önmagában mindenki tudja a választ: a „jelenlegi folyamatoknak”, annak, hogy Magyarországon egyre kevesebb gyermek születik, ha nem következnek e téren s minden más téren is gyors változások, katasztrofális következményei lesznek (többek közt épp „az öregekre”, vagyis a mai, egyre „gyermektelenebb” felnőttekre nézve is: aminthogy „egy gyerek nem gyerek”, ugyanúgy „sok öreg nem öreg”: ahelyett, hogy méltóságunk fényével majd beragyognánk a világot, a társadalom teherterelvéé fogunk válni, valóságos kolonccá, kidobni való, pokolba kívánt szemétté. A gyermekek iránti *tisztelet* s az öregek iránti *szeretet* megfogyatkozása csak ugyanannak a pokolbeli pénzdarabnak a két fele).

Azok a „más terek”, az a „minden más tér”, amelyeken tehát én szintén gyors változásokat áhítok, a természettel való kapcsolatunk terei; a bennünket mind ez idáig magába záró "anyatermészet" eszeveszett lerombolása, mint *akélt*, s a gyermekek születése – vagyis hát megint csak az anyaság (és apaság) – körüli óriási zavar (Magyarországon a gyermekek meg nem születése, mint *passzív*, másutt a túlnépesedés mint megint csak aktív folyamat) ismét csak ugyanannak a torzulatnak, a Közép elvesztésének az aspektusait jelentik. (Magyarországon egyébként sikerült létrehozni a fából vaskarikát: a településszerkezet és a munkaerőpiac állandó átalakítása által, folyamatosan csökkenő születésszám mellett is a túlnépesedés helyzetét.)

Amely Közép nem valamilyen előre meghatározott pont volt, hanem az élet egyensúlyának folytonos *keresése*, hol több, hol kevesebb sikerrel, de mégis mindig valamilyen *sikerrel*; az az egyensúly mindig előre vitt, az ismeretlen jövő felé – fél lábbal mindig a seholsincsbe lépett.

Ezért is beszéltem az előbb az öregek iránti *szeretetről* s a gyermekek iránti *tiszteletről*. Eléggé természetes dolog azt szeretni, amit már ismerünk, ami megvolt, ami már lassan elmúlik, hovatovább eltűnik, és azt tisztelni, aki még sehol sincs, még csak közeledik felénk, mondhatni most lép elénk a semmiből, és könnyen lehet, *valaki nálunk nagyobb*: ám szüksége volna, pillanatnyilag, a mi segítő kezünkre.

Sok okát adták már annak, miért nem születnek Magyarországon gyerekek, s valószínűleg valamennyi válaszdónak igaza van; a fő okot azonban én abban látom, hogy a magyar nép pillanatnyilag (és jó ideje már) bukott filozófus. (Valószínűleg rossz filozófus is, de ez egy más kérdés megint. Elfelejtett gondolkodni a saját fejével.)

A jövő felé irányuló dinamizmus mind mostanáig, vagyis hát tegnapig, tegnapelőttig, előrehaladása közben mindig a *múltba tekintett*: mint egy olyan futó, aki arcát folytonosan hátrafelé fordítva tartja, valamiképp a múltból nyerve a jövő iránti bizodalmit. Nem lehetett az olyan rossz beállítottság, ha oly hatékonyan segített fenntartani az életet; mostanra azonban, hogy, hogy nem, megszűnt, vége lett. Mire a jövő (ahogy tekintetünket ebbe a kétségkívül *nem*

létező, ám, sajnos, éppen homlokterünkbe kerülése után már *nem is tisztelt* jövőbe fűrtük), mint ásító üresség fordult felénk. És itt következik a „bukott filozófus”: ellentétben a közhiedelemmel, a magyar népet én nagyon is filozofikus beállítottságú népnek érzem, amely azonban (és itt a magyarországi Magyarországra gondolok, nem az erdélyire s nem is a felvidékire, habár az itteni intellektuális hatások kezdenek áterjedni oda is) a hirtelen elébe táruló jövő-kép sivársága miatt, mintegy rémületében, egy felettébb lapos, mondhatni semmilyen filozofálást tett a magáévá, amelyben önmagát mint már nem nemzetet, nem is családot, nem is várost, falut vagy vármegyét, hanem jövő és múlt nélküli pusztát pontot éli át. Egy pusztát pontnak pedig, valóban, miért is születnének fiai és lányai?

Azt a régebbi attitűdöt (amelyből, semmi kétség, csak úgy potyognak a gyerekek) ma már nem hiszem, hogy vissza lehetne hozni; azt sem hiszem, hogy helyes volna akár csak törekedni is erre. Most már mindenképpen filozófus nép maradunk, tekintetünket a meglehetősen félelmetes jövőbe függesztve. Ahhoz, hogy az ott föltáruló ürességből előlépjön újra a Gyermekek mint mennyei képzet, bizonyos magát oda-szánó akaratra (az először üresnek ható jövőben kibontakozható történetek felé alá-ereszkedő képzelőerőre) volna szükség, olyan belső változásra, amely elsősorban és mindjárt a változást magában létrehozót elevenítheti meg – esetleg. Nyilvánvaló, hogy itt személyes döntésről és kockázatvállalásról van szó. A mostani ponton megmaradni viszont személyes értelemben is kész halál.

Természetesen nem szeretném, ha az a bíráló érne, hogy a szociológiai és gazdasági szempontokkal mit sem törődve csak papolok a levegőbe. Az ugyan nem igaz, hogy azokkal a szempontokkal ne törődnék, nagyon is érzem a *köriülmények* szörnyű súlyát; viszont készségesen elismerem, hogy a levegőbe beszélek. Meg vagyok ugyanis győződve arról, hogy pontosan ott, a levegőben, az orrunk előtt, egy soha fontolóra nem vett ontológiai-egzisztenciális döntés helyén fordult a sorsunk egyre inkább negatívra, évtizedek óta; s ezen a helyen kellene elérnünk végre valami áttörést. Bizony furcsa helyzet: a természetes közösségi erkölcs szinte totális megsemmisülése után ki-ki csak önmagában hozhat létre egy olyan fordulatot, amely újra közösségi létre képes nőkké és férfiakká varázsol át bennünket. Akkor kezdődhetnének el köztünk is olyan gyermektörténetek, mint amelyek a Biblia ide vágó fejezeteiben (ajánlott olvasmány), pl. 1 Móz 15, 1–6 és Luk 1, 5–80 alatt található; és kiderülne, hogy csakis a legmagasabb rendű individualizmus, a jelenre irányuló hit (amely újból *összefüggéseket sző*) képes átsegíteni bennünket a közepes és egészen alacsonyrendű individualizmus unalmán: a teljes szétesésen.

Kosáry Domokos

A magyarországi népesedési helyzetről küldött körkérdésükre válaszat – mint történész és nem mint demográfus szakember – azzal a megjegyzéssel szeretném kezdeni, hogy a hosszan tartó társadalmi folyamatok pontos alakulásáról, menetrendjéről, okairól és esetleges befolyásolhatóságának mértékéről mindmáig nem tudunk eleget. Mindaz, ami oly fokozatosan, lassan megy végbe, hogy csak 2–3 nemzedék múltán érezhetjük nyilvánvaló következményeit, nehezebben meghatározható, mint a gyors változás. Ez áll egyébként a művelődés és benne az oktatásügy következményeinek alakulására is.

Amikor ezelőtt több mint hatvan esztendővel fiatal ösztöndíjasként először töltöttem hosszabb időt Franciaországban, első benyomásom mindjárt az volt, hogy a francia társadalom valahogy öregebbnek tűnik, a gyermekek száma kevesebbnek, mint idehaza. Harminc évvel később, már a háború után, amikor megint hosszabb időn át volt alkalmam a kinti viszonyokat megfigyelni, éppen ellenkezőleg azt találtam feltűnőnek, hogy a társadalom valahogy megfiatalodott. Ismerőseim, akikkel erről beszélgettem többé-kevésbé mind a *De Gaulle* vezetés családvédelmi intézkedéseire hivatkoztak magyarázatul.

Bizonyára volt szerepe a változásban ezeknek az intézkedéseknek is. Valószínűbb azonban, hogy ezeken túlmenően más, kevésbé szembetűnő tényezők idézték azt elő. Ebből máris egyértelműen következik, hogy valóban meg kell tennünk minden ilyen intézkedést, ha meg szeretnénk fordítani, vagy legalább megállítani azt az ijesztő, lefelé tartó folyamatot, amely éppen a fiatal alkotó erő csökkenésével, társadalmi-nemzeti energiánk fogyásával fenyegeti jövőnket a soron következő 2–3 nemzedéken belül. De világosan tisztában kell lennünk azzal is, hogy a szokott „technikai” intézkedések, amelyek rendelkezésünkre állnak, a folyamat okainak csak egy részét tudják kiküszöbölni. Enyhítik a bajt, de egymagukban nem tudják felszámolni. A társadalmi közérzet hiányosságait, az anómiát még nem feltétlenül. Tehát azt, hogy az élet különböző, kikerülhetetlen nehézségeit, ne eleve lemondással, menekülés keresésével, hanem pozitív tettvággyal, harcra készen és jókedvű reménnyel próbáljuk megoldani, sokkal mélyebbre ható felismerésekkel és szélesebb körű akciókkal kell – ha lehet – elérnünk.

Ezt kívánja a demográfia kutatóinak, a nemzetnek, a magyar politikai elitnek egy olyan magyar értelmiségi, aki a hivatalból előírt átlagos életkort már messze túlhaladta, de mindeddig változatlanul megőrizte belső egyensúlyát, pozitív tettvággyát és harckészségét minden felmerülő nehézséggel szemben.

Kovacsics József

DEMOGRÁFIAI HELYZETKÉP VISSZATEKINTÉSSEL³⁵

Az első világháború embervesztését a mai területre vetítve 250 ezer főre becsülik. A halottak száma mellett nem hagyhatjuk figyelmen kívül az elmaradt születéseket, ami a férfi népesség tartós katonai szolgálata, a családi élet ellehetetlenülése miatt kb. 5-600 ezerrel kevesebb gyermek születésével járt. 1912-ben 217 ezer gyermek született, 1918-ban csak 118 ezer.

Hazánk népessége Trianon után

A 20. századi magyarországi népességtörténetben Trianon jelentette az igazi traumát. Trianonban nem a béke határait vonták meg, hanem az összetartozó népeket osztották meg. A trianoni békeszerződés sokkoló hatása nyolcvan év óta folyamatosan érezhető. Magyarország népessége 1920-ban (Horvát-Szlavonország nélkül) 18,2 millióról 7,9 millióra csökkent, területe 282 ezer négyzetkilométerről 93 ezerre. A háború előtti Magyarország, területre nézve, Európa hatodik legnagyobb állama volt.

A békeszerződés után létrejött államok is vegyes nemzetiségű államok lettek. Különösen a határ menti községek kapcsolatára volt negatív hatással a békeszerződés, amely a kistáji funkciókat betöltő községek és városok szerepkörében okozott máig fennálló zavarokat.

Az 1920-tól 1941-ig eltelt huszonegy év 1300 ezer fővel gyarapította az ország lakosságát. Az 1920–1930 közötti évtizedben 8,7%, 1930–41 között 7,4%, 1941–49 között 0,12% volt a tényleges népszaporodás.

A második világháború embervesztése ma is vita tárgyát képezi, de annyi bizonyos, hogy a mai határok között élő népesség halottakban több mint félmillió veszteséget szenvedett, az 1941-es határok között élők vesztesége megközelíti az egymilliót.

A második világháború utáni évek

³⁵ Az alábbiakban olvasható rövid népesedési helyzetképet még a kormányváltás előtt írta a szerző.

A háborús veszteségeket újabb traumák követték. A németység kitelepítése, a magyar-szlovák lakosságcsere, a kulákok és „megbízhatatlan elemek” kitelepítése lakóhelyeikről. 1949 és 1960 között az abortusztilalom átmeneti szigorítása következtében átmeneti népességnövekedés következett be, az 1956-os forradalom közel kétszázezer felnőtt korú, jórészt szakképzett magyart sodort külföldre. 1980-tól pedig – a gazdasági válság elmélyülésével párhuzamosan – fogy a népesség. 1967-ben a GYES intézményének a bevezetése révén – mely szerint a szülőanya a gyermek 3 éves koráig otthon nevelhette gyermekét – átmeneti javulás állt be a születések számában. Némi pozitív változást hozott az 1973. évi népesedéspolitikai határozat is, mely a gyermekvállalás ösztönzésére anyagi eszközök mellett tudati ráhatást is meghatározott, némileg szigorította az abortusz engedélyezését.

Az azóta bekövetkezett inflációs spirál, a tömeges munkanélküliség, a mezőgazdaságban végbement negatív tendenciák következtében, de a rosszirányú tudati befolyásolás, az erkölcsi magatartás devalválódása, a családi és közösségi kötelek megglazulása is hozzájárult a népesség csökkenéséhez és ahhoz, hogy az élet minősége is romlott.

1990-ben 335 ezerrel volt kevesebb az ország népessége, mint 10 évvel korábban. 1991 és 1996 között több mint 162 ezret tesz ki a születések és halálozások különbsége a halálozás többlete miatt. Hozzá tartozik a népességi helyzetképhez, hogy 1988–1994 között több mint 120 ezer huzamosabb ideig itt tartózkodó külföldi és 130 ezer menekülő érkezett az országba. Az említett időszakban ötvenezer fő kapott magyar állampolgárságot.

Az élet minősége

Magyarország Európa egyik legkedvezőtlenebb demográfiai helyzetű országa lett. A népesség számbeli gyarodását tekintve hasonlóan kedvezőtlen Csehország, Ausztria és Írország népességfejlődése is. Romlott az élet minősége, amit a házasságok felbomlásával, az abortuszok megszorításával, a félmillió munkanélküliség kialakulásával, a halálozás megnövekedésével, a drogfüggőségben szenvedők számának gyarodásával, a bűnözés megnövekedésével és a létminimum körül élők növekvő számával lehet jellemezni.

A legnagyobb pozitívum, ami a ma élő népességnek osztályrészül jutott, hogy a születéskor várható élettartam, ami 1900–1901-ben a férfiaknál 35,1 év volt, a nőknél 38,1. 1994-ben a férfiaknál 64,8, a nőknél 74,2 év. Nálunk azonban 1960 és 1965 között csupán 0,4 évvel hosszabbodott meg a születéskor várható élettartam, Ausztriában 6,9 évvel, Németországban 5,7 évvel, Romániában 2,7 évvel, Csehországban 1,6 évvel.

A változások között említhető az öregedés. A 60 év fölöttiek aránya 125 év alatt megnégyszereződött. 1870-ben még 5,1%-át tették ki az ország népességének, 1995-ben 19,4%-át. Nyugati demográfusok azt hangsúlyozzák, hogy az öregedés számait nem riadalommal kell szemlélni, mint valamilyen csapást. (Időszerű lenne, ha a magyar nyugdíjrendszerre vonatkozó egyes tanulmányok a magyar korfa kapcsán nem demográfiai krízist emlegetnének.) A 0–14 éves korosztály 18,2%-os, a produktív, munkaképes (15–59 éves) korosztály mindössze 62,5%-os aránya ad aggodalomra okot.

Az élettartam meghosszabbodása mellett a népességfejlődés pozitívumai között kell említenünk a kulturális fejlődést, amit a statisztika az iskolai végzettség adataival mér. Míg 1910-ben a hétéves és idősebb népesség 18%-a volt analfabéta, azaz nem tudott írni-olvasni, addig 1930-ra felére esett vissza ez az arány. 1994-ben csupán 1% (pontosabban 1,05%) volt, ami azonban 1980-hoz képest – amikor csak 0,95% volt – sajnálatos módon kismértékű növekedést jelez. A középfokú végzettségűek aránya 1994-ben a 18 éves és idősebb népesség 32,2%-át, a felsőfokú végzettségűek pedig a 25 éves és idősebb népesség 10%-át tették ki.

A gyermekszám csökkenése

A szocialista állam népesedéspolitikája először a három-, majd a kétgyermekes családmódellet próbálta megvalósítani a szociálpolitikai juttatásokkal. Még a kétgyermekes ideál sem valósult meg. 1990-ben 2896 ezer családot regisztráltak, 34,3%-ában nem volt gyerek, a családok 32,9%-ában egy, 26,1%-ában két gyermek és 6,5%-ában volt három és több gyermek. A száz családra jutó gyermekszám 1949 és 1990 között 152-ről 107-re esett vissza. Az öt- és többgyermekes családok aránya 0,2%, 45 évvel ezelőtt még 4,6% volt ez az arány.

A népességszám növekedése – soktényezős, igen összetett probléma, amely – végső soron a családok szuverén akaratának eredményeképpen alakul.

A családi kapcsolatok lazulását jól reprezentálja a házasságok felbomlásának a száma, amely az 1950-es években indult jelentősebb növekedésnek. 1950–1959 között 14 ezer, 1980–1989 között 28 ezer, 1990-től évente 23–24 ezer válást jelez a bírósági statisztika.

Népesedéspolitikai feladatok

Ma a sokgyermekes családok fokozott megbecsülés helyett szánalomban részesülnek a társadalom egyes rétegeinél. A társadalmat arra kellene tanítani, hogy a gyermekeknek nem csak a családban van értéke, az egyénnek szociális

értéke is van! Az egyénekből, a családokból tevődik össze a nemzet. A család a gyermeket a hazának, a nemzetnek neveli, egészen természetes, hogy a nagy család a nemzet szempontjából – legalábbis potenciális értelemben – nagyobb jelentőségű, következésképpen fokozott támogatásra érdemes.

Káros volt az a szemlélet, mely a népesedéspolitika központi kérdésévé az olyan családtervezést tette, melynek a fogamzásgátlás, a korlátozás állt a középpontjában.

Magyar vonatkozásban a gyermeknek a családban, a házasságban betöltött szerepére, a szülők és gyermekek viszonyára, a gyermekes anyák fokozott megbecsülésére, a szülőknél a gyermekneveléssel összefüggő munkája fontosságára és szépségére kellene figyelmet fordítani. Olyan *közszellemet* kell teremteni, amely nemcsak a munkahelyen dolgozó nő munkáját értékeli, hanem a családban, a háztartásban foglalatostkodó, gyermeke gondozását ellátó, háztartási munkát végző nőét is! (Az amerikai demográfusok azt vallják, hogy a fogamzásgátlás módszereinek az elterjedése és a nők munkába állása életüket 14-szer jobban befolyásolta, mint a férfiak életét.)

A fegyverek zajának elmúltával nemzedékünk hallatlan energiával és aktivitással takarította el a háború romjait s kezdte építeni új gazdasági rendjét. E munka és e munkát irányító politika azonban igényt tartott az ember minden szabad idejére. Munkába állt a feleség is és a szabadidő, főleg a nőknél önképzésre, majd az ötvenes években sokszor politikai munkára volt lefoglalva. A gyermeknevelés gondjait úgyszólván teljesen az iskola és az utca vette át.

Sajnálatos módon a magyar tömegkommunikációból is és a magyar oktatásügy tananyagából is kimaradt a II. világháború után a demográfiai ismeretanyag. Ebben a népességre vonatkozó legfontosabb történeti demográfiai ismereteknek éppúgy szerepelni kellene, mint a társadalom-egészségtannak, mely az emberi testre vonatkozó ismeretek mellett a népesség szaporodására, a nemek viszonyára, a társadalmi és környezeti kapcsolatokra, az egészséges életmódra, a családra és általában a közösségre vonatkozó ismereteket öleli fel. Már az iskolában rá kell döbbsenteni a gyermeket arra, hogy milyen kapcsolatrendszer van a nemek és az egyes korcsoportok (gyermek, munkaképes korú, katonaköteles, nyugdíjas), korosztályok között.

A jövőkép

A Trianon okozta nehézségeket, fájdalmakat ma is érzi a nép. A gazdaságban okozott károk naponta érzékelhetők, de a határszélen élő népesség, a rokoni kapcsolatok, a köztünk élő menekültek és azok leszármazottai, ottmaradt rokonaik, a véreik iránti vágyakozás állandóan jelen van. A II. világháborút lezáró szerződések megerősítették a trianoni határokat, kivételt képeznek

Dunacun, Horvátjásfalva és Oroszvár községek, melyek a Pozsonyi hídfő községeiként Csehszlovákiához (ma Szlovákia) kerültek.

Olyan jövőképet kellene az iskolában megrajzolni, amely segít az egészséges életmód kialakításában, amelyből biztatást, erőt meríthet még az a tanuló is, akinek a családjában az apa éppen munkanélküli. A TV-ben, rádióban alig találni egy-egy népességi tárgyú cikket, riportot, így a nemzetiségi létet, a munkanélküliséget, a születések csökkenő számát érintő témát, de a népesség egészét átfogó népességtudományi ismeretekről alig hallunk. A magyar és magyarországi népességre vonatkozó számszerű ismeretek, a Duna TV-t kivéve, hiányoznak a TV csatornák műsorából.

Ma már érezzük a kárt, amit az jelent, hogy az egyetemi ifjúság nem kap számszerű ismereteket a magyar és a magyarokkal együttélő népek történetéről, és hogy az utódállamokban élő magyarság sorsáról csupán a politikusoktól hallanak. Nem jó, ha a fiatalság nem ismeri a népesség számát és összetételét befolyásoló tényezőket: a születések, a halálozások, a házasságkötések alakulását, ha nem kapnak ismereteket a Magyarország népességszámát alapjában befolyásoló be- és kivándorlásokról és telepítésekről, a foglalkozási ágakban történt embert próbáló változásokról. Leegyszerűsítve azt is mondhatnám, apáink, nagyapáink életéről.

A körülöttünk jelentkező nacionalizmusok, de a saját nacionalizmusaink és az EU határozatlansága következtében a remény folyton fogy. Mi lesz veled Magyarország? A történelem a legnagyobb tanúbizonyság arra, hogy mindannyiszor megakadt a fejlődés és Közép-Európa népei szembekerültek egymással, valahányszor csak sikerült egyes államoknak a másik, vagy a többiek fölé kerülni, a nacionalizmus, vagy a sovinizmus jelszavával fellázítani a nemzeteket. Az újjászülető Európában kis és nagy nemzeteknek egyaránt fel kell ismerniük, hogy a társadalmi haladás a megbékélés és a kölcsönös megértést kívánja meg.

A kisebbségek alapvető és elidegeníthetetlen joga történeti, kulturális, vallási hagyományaik őrzése, nyelvi, etnikai identitásuk védelme, az anyanyelv korlátlan használata a közéletben, saját nyelvű iskolákhoz való jog. Továbbá fontos annak meghatározása, hogy joguk van önálló pártot alakítani az ország kormányzásában való részvételhez. Sajnos tudjuk, hogy az évszázados gyökerekkel rendelkező sovinizmust, a nemzetállam eszméjét, a nyelvi meg nem értést nem lesz könnyű legyűrti. Az utóbbi másfél évszázad emlékei mélyen gyökereznek a nemzetek tudatában. Hiába hirdették meg Trianonban és a Jaltai Konferencián a nemzetiségi lét szavatolását, a ki- és betelepítések, a nyelvhasználat korlátozása, a kulturális és önkormányzati autonómia semmibevétele, a határok lezárása, az etnikum anyanyelvét kifejező város- és községnévtáblák kicserélése – nem tettek jó szolgálatot a nemzetiségek együttélésének.

A jövőben készülő népesedéspolitikai programok

Világosan kellene kifejtetni azt is, hogy a magyarság számának tragikus csökkenését nemcsak a mai határok között élő alacsony természetes szaporodás jelenti, hanem a Trianon után az utódállamokhoz került magyarságot ért megtorlások, kitelepítések, asszimilációs törekvések is. Ezzel *azt szeretném kifejezésre juttatni, hogy a népességelőreszámítások során olyan variációt is kell készíteni, amely – természetesen elsőbbséget biztosítva a mai határok között élő magyarságra (népességre) vonatkozó prognózisnak – számol az utódállamokban élő magyarsággal is.* A magyarországi népesedési helyzetre vonatkozóan megküldött előreszámítási három variáns közül egyébként az „Alapváltozatot” tartom 2050-re valószínű értéknek, de a +2500 fős vándorlási különbözetet irreálisnak tartom. Már 1988–95 között 120 ezer bevándorló érkezett, 71,8%-uk Romániából. Elsősorban az anyanyelvükben és egész életükben is egyre kiszolgáltatottabb magyarjaink bevándorlásával kell számolni. (Az arab államokból már eddig is jelentős számú bevándorló népesség érkezett. A folyamat felgyorsulása az Európai Unióba történt felvételünk után várható.)

A népesség fogyásának megállítása céljából egyes pártok programjában szerepel egy Családügyi Minisztérium felállítása is. Úgy vélem, hogy inkább a főhatóságok (Egészségügyi, Oktatási, Népjóléti, Munkaügyi, Környezetvédelmi Minisztérium) közötti összhangra és az elengedhetetlenül szükséges intézkedések megtételére e célból egy, a miniszterelnökség keretében működő, népességpolitikus koordinátori feladatot ellátó szervezet létrehozására volna szükség.

Nemzetiségi problémáink megoldását elsősorban a közép- és kelet-európai népek sorsközösségében, gazdasági és kulturális együttműködésben kell keresnünk. Ez vezethet el az átjárható határokhoz, a kölcsönös megértéshez. Ez azt is jelenti, hogy a népességcsökkenést a bevándorlás módosítani fogja.

A 18. században bevándorló kétfélmillió új országlakos közül sokan nemcsak a lakóhelyükön váltak jó polgárrá, de a magyar tudománytörténet, az építészet, a zeneművészet terén is maradandót alkottak. Elég, ha a magyar statisztikatudomány megalapozóira, a szlovák *Bél Mátyásra* (Matej Bel), a késmárki születésű *Schwartner Mártonra*, a földrajztudomány megalapozójára, Szlovákia javasolt elnökére, a német apától és magyar anyától született *Rudolf Schusterre*, *Hunfalvi Jánosra* (Johann Hunsdorfer), a Magyar Tudományos Akadémia nagyszerű titkárára, az orvosirodalomtörténész *Toldy Ferencre* (Franz Schedel), vagy az építészek köréből *Pollack Mihályra*, *Schulek Frigyesre*, *Lechner Ödönre* hivatkozom. A szerény felsorolást folytathatnánk a szobrászat, a zene, a festészet, a gazdaság, a kereskedelem, a bank-szakma területén kitűnt bevándoroltak neveivel.

A magyar nép hagyományos tisztelete a bevándoroltak, a „vendégek” iránt a történelem során együtt járt és remélhetően együtt fog járni a jövőben is a hazánkba letelepedettek egy részének elmagyarosodásával.

Összefoglalásként azt hangsúlyozhatom, hogy népünk a legnagyobb válságokból mindig ki tudott lábalni.

Ehhez kellene az a jövőkép is, amely megmutatná a felemelkedés útját, de hiányzik az a politikai program, amely kivezetné a nemzetet az erkölcsi válságból. Ha az intézményrendszer átalakítása együttjár a munkafolyamatok nacionalizálásával, s annak kialakításában részt vesznek az adott terület legjobb szakemberei és az érdekvédelmi szervek, ha megindul a beruházások útján a foglalkoztatás, ha az adóhatóság és a pénzügyi szervek újra a szakmai szervek kiszolgálói lesznek és nem a szakmai folyamatok meghatározói, ha újra érték lesz a társadalomban az ember, a családban a gyermek, s főleg ha az erkölcs és a jogrend lesz az úr, ha a törvényességi keretek nem csak egy olyan pókhálóként fognak működni, melyen csak a kicsik és gyengék akadnak fenn, míg a nagy kártevők nem, akkor jön létre majd az a jövőkép, amely kiragadja a nemzetet abból a kiszolgáltatott helyzetből, amelybe a Trianon, majd a második világháború után került.

A 20. század állampolgára demokráciát követel, bele kíván szólni az állam ügyeibe. Jogot és igazságos közteherviselést! Munkát és emberhez méltó megélhetést szeretne. Ha ez biztosítva lesz, akkor reménykedünk abban, hogy megváltozik a népesség szaporodásának a tendenciája.

Kováts Zoltán

A MAGYARORSZÁGI NÉPESEDÉSI FOLYAMATOKRÓL

A Népeségtudományi Kutató Intézet körkérdését rendkívül fontosnak tartom. Népesedéstörténeti kérdésekkel négy évtizede foglalkozom. Megdöbbenő számomra – napjainkig –, hogy a legkülönbözőbb félretájékoztatók miatt, a „vészharangot kongatók” lejáratásával, kezdve az írástudóktól – a hivatalosak részéről – elvárt optimista jóslatokig, ennek legkülönbözőbb okai vannak. Harminc évre visszatekintve meg kell állapítanunk, hogy a Központi Statisztikai Hivatal különböző népesedési kérdésekkel foglalkozó osztályai, intézetei adtak bőséges alapot a félretájékoztatáshoz. A *Szabady–Monigl*-korszak rózsaszínű, népességnövekedést prognosztizáló jóslataitól máig azért nagy utat tettünk meg. Bevezetőben meg kell állapítani, hogy *S. Molnár Edit* és *Pongrácz Tiborné* szerzőpáros több mint egy évtizede részletesen tájékoztat bennünket arról, hogy népünk milyen mértékben félretájékoztatót.

Mielőtt az Intézet igazgatója által inspirált jó kérdésekre igen tömör választ adnék, szükségesnek tartom megjegyezni, hogy a válaszadáshoz segítségünkre bocsátott ábrák és bennük tükröződő adatok, előrejelzések is hordozzák még a *Szabady–Monigl*-korszak szellemét, optimista jóslatait.

Például a 2. sz. ábra: látunk itt egy tényleges termékenységi zuhanást ábrázoló grafikont; mi a biztosítéka annak, hogy 2020 után egy stabilizáció következik be? Ez a stabilizáció bekövetkezhet, de meg kellene mondani, hogy milyen áron. Mindenesetre nem a kormányzatunk gazdasági stabilizációs politikájával indokolt visszavonások útján, melyek a gyermeket és gyermekeket nevelő családokat sújtották. *Vukovich György* a *Demográfia* 1996. 2–3. számában kifejtette, hogy a Népeségtudományi Kutató Intézet 1984-re kimunkálta, hogy a *csökkenési folyamat megállításához* az szükséges, hogy a közösség vállalja a jövő érdekében a gyermeknevelés költségeinek 30–40%-át. Ahogy *Vukovich György* fogalmazott: „... a meghatározott és időben ütemezett eszközrendszer 1987 óta elenyészett”. Hogyan is fog 2020-ban bekövetkezni a termékenységi arányszám stabilizációja? A „közepes” szint tartása is következetes fogyást prognosztizált! Ez már nem a *Szabady–Monigl*-korszak rózsaszínű előrebecslése! Változnak az idők, ha lassan is!

A 9. sz. ábrához csak annyit, hogy az elmúlt évtizedben kimunkált előrebecslési módszer szerint az ún. „idős változat” a valószínűbb. (*Demográfia* 1997. 4. sz.)

1.a) Az európai népességfejlődéshez (?) „jól” illeszkedik a magyar népesség elfogyásának tendenciája. Ma mindegyik európai nép – kivéve az albánt – előbb vagy néhány évvel később fogyni fog. Természetesen a törzsnépességre vonatkozik ez a megállapítás. A francia állam az elmúlt három évtizedben 12 milliónyi népességet engedett megtelepedni más földrészekről. Angolok, svédek, németek ugyanezt teszik. A németek, miután látták, hogy a török vendégmunkások természetes asszimilációja lassan halad előre, megnehezítik a letelepedésüket. Ezt csak ideig-óráig tudják. A gazdasági kényszer ráviszi őket a toleráns politikára az idegenek megtelepedését tekintve. A kérdés ilyen megoldása „globálisan” tekintve helyes. Ázsia, Közép-Amerika túlnépesedett. Ezt valahol le kell vezetni! (Ezeokról a kérdésekről Szabó István professzorunk születésének 100 éves évfordulója alkalmából megjelenő tanulmánykötetben volt alkalmam írni. /Megjelenése 1998. október elején várható./)

b) Az ezer lakosra jutó *születési arányok* évről évre csökkennek. Volt egy 3 éves ciklus – az ún. *Ratkó-korszak* –, amikor volt születési megélénkülés. Erre válasz 20–22 év múlva következett be, amikor az újságok „demográfiai robbanásról” írtak. 1975-ben 10 ezerrel több gyermek született, mint ami az egyszerű újratermeléshez, reprodukcióhoz szükséges! 1974 és 1976-ban született annyi gyermek, amennyi fennmaradásunkhoz szükséges. Azóta mindig fogyunk, az ún. nettó reprodukciós együttható – így kevésbé érthető – mindig 1 alatt van.

A *halandósági arányok* 1961 óta csökkennek. Ennek az az alapvető oka, hogy népességünk elöregedett. Az csak súlyosbítja helyzetünket, hogy korcsoportonként tekintve, a 60 évnél fiatalabbak kategóriájában az ezer lakosra jutó halálozás romlott az elmúlt évtizedekben. Ez elég sajátos európai körülmények között! *Valkovics Emil* az MTA Demográfiai Bizottság április 22-i ülésén bemutattott nagy ívű tanulmányából megtudhatjuk, hogy lassult a halandósági viszonyok romlásának mértéke, 1966-ot követően. Bízató jelek vannak arra, hogy a születéskor várható élettartam növekedni, javulni fog. Azt is nagyon világosan látnunk kell, hogy az általános elöregedés következtében az ezer lakosra jutó halandósági arányok már mindig növekedni fognak.

2. A legutóbbi évek változásai között az a legszomorúbb és döntő, hogy a születések száma és ezer lakosra számított aránya csökkent. Nem kapott kellő publicitást az a tény, hogy az 1974/76-os „demográfiai robbanásra” válaszként várt születési megélénkülés elmaradt. Az 1989-ben meginduló politikai átalakulás, a gazdasági szerkezet átalakításának szükségessége, kombinálva a családoknak nyújtott kedvezmények reálértékének csökkenésével, megsemmisíti a születések megélénkülésének ezt a lehetőségét. Ezt fogja betetőzni a kormány stabilizációs politikája, népi nevén: a Bokros-csomag. Ebben az az új, hogy 1912 óta, mióta bevezették Magyarországon az alkalmazottak részére folyósított családi pótlékot, azóta minden magyar kormány próbált tenni – főként szavakban – a családokért. Visszavonásra még nem volt példa! Ennek negatív kihatása ki-

számíthatatlan. Egyet lehet biztosan állítani: a magyar nép elfogyási folyamatát felgyorsította.

3. A népesség csökkenésének, az általános elöregedési folyamatnak a legjobban előrelátható negatív következménye a *gazdasági*. Egy növekvő idős, majd egy növekvő ún. „idősebb aktív” népesség aránya is nagy terhet ró az egyre csökkenő számú és arányú aktív népességre. Ugyanakkor ebben a fogyó népességi helyzetben, ha változtatni szeretnénk rajta, akkor a fiatal, családost alapítani tudó korosztályoknak is több segítséget kellene nyújtani. De hogyan? Az elmúlt években igen kedvező mértékű Magyarországon a termelékenység növekedése. Ezzel magyarázható a nemzeti össztermelés értékének növekedése. De ez meddig fokozható? Ugyanakkor látnunk kell, hogy társadalmunknak van egy rétege, melyet a gazdasági rend – képzetlensége miatt – alig tud foglalkoztatni. Sokáig számolni kell a munkanélküliek tömegével, avagy ezeknek közmunkákon való foglalkoztatásával. A gazdasági növekedés fenntartása – fogyó népesség mellett – csak vendégmunkások befogadásával, majd állandó megtelepedésével oldható meg. Ezt teszik a gazdag európai országok. *Hablicsek László* elemzéseire támaszkodva ezekről a kérdésekről az 1996. december 10-én megtartott „A politikai stratégia és migráció” c. konferencián tarthattam előadást.

A népességfogyás, az elöregedés *társadalmi és politikai* következményeiről is tudnék elmélkedni, de úgy vélem, hogy ezek az elmélkedések a demográfia tudománya megkövetelte egzakttságot nélkülöznék. Tolakodóan, a hozzászólásomban megemlített három tanulmányomban – igen szűkszavúan –, de utalás történik ezekre a kérdésekre.

Neményi Mária

A körkérdés megfogalmazói – szerencsémre – felmentettek az alól, hogy szakértőként szóljak hozzá speciális tájékozottságot és tudást igénylő kérdésekhez. Válaszaim tehát az ún. „nem szakmai” kategóriába fognak tartozni, annál is inkább, mert a korrekt válasz a hazai és európai demográfiai tények és előrejelzések ismeretén túl a jövőbelátás egyéb szakterületeken szükséges képességét is feltételezné. Több mint ötven év, két emberöltő egy olyan Európában, azon a Magyarországon, ahol az elmúlt évszázadokban még egyik generáció tagjainak sem sikerülhetett megközelítőleg pontos képet festeni unokái, dédunokái világról – számomra beláthatatlan perspektívát jelent. A mellékelt ábrákból azt lehet kiolvasni, hogy ha lesz Magyarország 2050-ben, akkor annak átlagos feltételek között mintegy nyolcmillió lakója lesz, a lakosok több mint

negyede túl lesz 65. életévén, a gyermekes családok (vagyis ne beszéljünk családról, inkább csak annyit mondjunk, az anyák) alig több mint másfél gyerek világrahozatalára vállalkoznak majd, és a születéskor várható élettartam némileg emelkedni fog – ha nem is egyenlő mértékben – férfiak és nők esetében is. Kiolvasható még némi elképzelés elvándorlásról és migrációról is.

Míndezeken lehet szomorkodni, lehet vállat vonni, és lehet hitetlenkedni. Biztosan azt is lehet, amivel sokan próbálkoznak – közülük némelyeknek a hivatása is az, hogy ezt tegye -, hogy különböző rendeletekkel, törvényekkel, az ideológiai és gazdasági kényszerítés keményebb és lágyabb eszközeivel befolyásolni igyekezzen a korábbi trendekre alapozódó, a mából visszatekintve regisztrált törvényszerűségekre épülő, előre jelezhető folyamatokat.

A népesedési helyzetet befolyásolni igyekvők szeme előtt többfajta (rém)kép lebeghet. A reális, a már ma is érezhető, és minden bizonnyal az elkövetkezendő években csak fokozódó veszély: a születések nem tudják pótolni a veszteséget, de az átlagos életkor növekedésével mégis egyre inkább felbillen a kereső-eltartott arány, egyre kevesebb számú munkavállalóra egyre több eltartott jut. Ha jól tudom, ezzel a veszéllyel Európa minden országában, a nyugati civilizáció egészében számolni kell. Mint kívülálló, azt képzelem, hogy nem tehetünk jobbat, minthogy megpróbáljuk eltanulni tapasztaltabb és szerencsésebb társainktól, milyen politikákat dolgoznak ki a foglalkoztatottság, a szociális ellátás, az egészségbiztosítás és a nyugdíjrendszer terén, milyen családpolitikát, oktatáspolitikát folytatnak, milyen vonzó perspektívát kínálnak ahhoz, hogy lakosaikat megtartsák, vagy esetleg a máshonnan érkezőket társadalmukba integrálják. Biztosan található itt vagy ott jó példa, amit honosítani lehet, nem beszélve arról, hogy ha nem csalódom, az elkövetkező évtizedekben nem is igen tehetünk majd mást. A körkérdés Magyarországról beszél, de mai tudásunk szerint az az ország már az Egyesült Európa része lesz.

A másik, lappangó, szerencsére csak ritkán kimondott, de sokak számára még félelmetesebb verzió viszont nemcsak születésekről és halálózásról, öregező népességről beszél, hanem a népesség minőségét félti. Úgy látja, és vízióját alátámasztva érzi a főként csak hallomásból, vagy a médiából, a közvéleményből származó információkkal (mert korrekt tudományos kutatás e tárgykörben szinte elképzelhetetlen), hogy a magyarországi népesség utánpótlását egyre inkább nem a „magyarok”, hanem az itt élő legnagyobb etnikai kisebbség, a cigányok biztosítják. (Hozzátehetném, hogy a közvélemény által egyáltalán nem honorált áldozatvállalásuk a népesség reprodukálása terén kiegészül a születéskor várható élettartamról szóló ábra görbéje mögött megbúvó másik áldozatvállalásukkal is. Ha lennének – lehetnének – a roma lakosság egészségi állapotára vonatkozó kutatások, nem csak feltételezések szólnának arról, hogy a nem javuló mortalitási statisztikák adataiban az ő korai halálózásuk milyen súllyal szerepel.) Ha az előző félelem feloldásához Európát hívnám segítségül, ennél a

vízió nál csak negatív összefüggésben utalhatok a nyugati civilizációra. Sajnos ez az emberi nem egyetemességét enyhén szólva megkérdőjelező gondolatvilág nem nélkülöz eszmetársakat a világ más tájairól sem. Ha nem is illik beszélni róla, a népességfogyás, az elöregedés a fehér ember problémája. Nem az emberséget, hanem a fehér embert félti az, aki ezekről a folyamatokról mint valami baljós fenyegetettségről beszél. Pedig tudnia kellene, hogy az elmúlt évszázadokban (vagy beszélhetünk évezredekéről is) milyen hatalmas népvándorlási folyamatok zajlottak le, amelyeknek éppen aktuális eredményét hajlamosak vagyunk olyan tradícióként kezelni, ami megőrzésre érdemes.

A feltett kérdések ugyan a fehér, az európai – a magyar – ember kérdései, éppen ezért viszont nem szabad történelmietlenül lennünk. Tudnunk kell, hogy az európai tradíció szerint az emberi jogok tiszteletben tartása megkérdőjelezhetetlen törvény minden egyes ember számára. Igaz, viszonylag új keletű fejlemény, hogy a nőket is az ember kategóriájába illik sorolnunk. Ha pedig emberek, akkor nekik is (ahogy egyébként minden „testével megjelölt”, biológiai adottságainak foglyaként szemlélt embertársuknak) joguk van arra, hogy kiszabaduljanak születéssel szerzett, „természeti” adottságaik béklyóiból, és a (fehér) férfikkal egyenrangú polgáraivá váljanak társadalmuknak. Ezek a harcias szavak csak annyit jelentenek, hogy a nőknek is joguk van képességeik kiteljesítésére: tanulásra, munkavállalásra, szabad párválasztásra, önálló döntésekre. Csak annyit jelentenek, hogy biológiai nemükből következő képességük: a reprodukcióban betöltött sajátos szerepük nem szabhatja meg eleve lehetséges életpályájukat. Annyit, hogy a termékenység biológiai feltételei egy adott társadalom körülményei között realizálódnak, amelynek tagjai – akár férfiak, akár nők – nem a „természet”, és nem is a hatalmat gyakorlók, hanem saját belátásuk szerint dönthetnek életük egészét befolyásoló lépéseikről.

Nagyon is jól ismertek azok az összefüggések, amelyek a nők iskolázottsága és a gyermekvállalási hajlandóság között fennállnak. Ez a korreláció jól illeszkedik a „modernizáció” címszó alá besorolható jelenségek körébe: az individualizáció, a szekularizáció és a tradicionális kötöttségektől felszabadult ember nagyobb fokú mobilitása szolgáltatja a keretet többek között a nők számára is ahhoz, hogy egyre többen felismerjék, egyetlen földi életük eseményei nem a sors, hanem saját maguk kezében van. Ezt a felismerést természetesen megkönnyítik a modernizáció egyéb áldásai, az orvostudomány fejlődése révén a csecsemőhalandóság csökkenése, a családtervezés különböző biztonságos és legális formái, vagy éppen a szülői szerep nagyfokú változásai, éppen a női emancipációval összefüggésben.

A nyugati civilizáció embere a modern tudomány segítségével kiszabadította a szellemet a palackból, és most rémülten nézi a következményeket. A nők túl későn kezdenek el szülni (az ábrákat kiegészítő szöveg 15-től 49 éves korig jelöli meg a nők termékenységi korszakát, de tudjuk, hogy ma Magyarországon 25 és

30 között szülik meg a nők a valaha várható gyermekeik többségét, és visszatekintve az előző évtizedekre azt is láthatjuk, hogyan tolódik egyre későbbre ez az intervallum), túl keveset szülnék, viszont – hála az orvostudománynak – egyre tovább élnek. A gyermekvállalás elhalasztása az iskolázottság emelkedésének volt köszönhető. Nem kell tehát csodálkoznunk azon, hogy az egy-két gyermek felnevelése (ami persze nem az anyák, hanem a szülők dolga) után fennmaradó néhány évtizedet a nők is értelmes és társadalmilag hasznos tevékenységre kívánják fordítani, hogy gazdasági függetlenedésük, az „eltartott” státusz megalázó alárendeltségéből való – legalábbis részleges – kiszabadulásuk a család intézményének megváltozásához vezetett. A válási arányszámok emelkedéséről, az újraraházasodás csökkendő tendenciáiról, a házasság népszerűségének hanyatlásáról, az együttélés terjedéséről nem kérték a válaszolók véleményét a körkérdés készítői, nyilván nem kívánták tovább borzolni a nemzet fennmaradásáért aggódók kedélyét. Pedig aligha képzelhető el, hogy a közeljövőben ezek a tendenciák gyökeres fordulatot vennének. Rövid távon hozhatnának változást bizonyos intézkedések: elég a 2. ábrára néznünk, ahonnan jól kiolvasható a Ratkó gyermekek szülési hajlandóságának gyessel felerősített megnövekedése. Ha a magánéletbe való bármiféle drasztikus beavatkozás gondolatát demokratikus körülmények között képtelenségnek is tartom, mégsem hiszem, hogy felesleges lenne az emberi – női – méltóságot figyelembe vevő, család- és gyermekbarát szociálpolitika kidolgozása, amely a baljós negatív becslések helyett inkább az optimista változat irányába terelné a népesedési folyamatokat.

De akkor sem lehet illúziónk. Ahol véget ér, vagy legalábbis enyhül az ember biológiai kiszolgáltatottsága, ahol csökken a természetfeletti hatalmakba vetett hit, ahol megnövekszik az egyén cselekvési szabadsága, ott nem várható, hogy valamifajta virtuális közösség fenntartásának vágya vezesse lépéseinket. Akkor pedig a mai trendek valószínűleg visszafordíthatatlanok. 2050-ben is lesznek emberek, legfeljebb kevesebben a magyarok, legfeljebb egy színesebb és még kevertebb populáció lakja majd a Kárpát-medencét. Ha tévednék, azt csak egy olyan radikális fordulat bekövetkezte okozhatná, amit én legalábbis valóban veszélyesnek tartanék.

Őri Péter

Az utóbbi évek, sőt évtizedek népesedési folyamatait a szakemberek és a közvélemény egyaránt kedvezőtlennek tartják, bár időnként a fejlett országok hasonló problémáira utalva egyesek ennek a kijelentésnek az élet tompítani igyekeznek. Sokat hallunk az ország lakosságának fogyásáról, amely sokakban súlyos aggodalmat, nemritkán heves indulatokat kelt, a mellékelt grafikon szerint a legoptimistább becslések alapján is 2050-re Magyarország lakossága 9 millió alá csökken, és a fogyás azután sem áll meg. Ezzel együtt folytatódik a népesség előregedése, a 65 évesnél idősebbek aránya 20 és 35% között lehet 2050-ben. A fogyásért és az előregedésért elsősorban felelős alacsony termékenység valószínűleg még nem érte el mélypontját, a teljes termékenységi arányszám várhatóan a következő évtizedekben sem fogja elérni a népesség reprodukciójához szükséges szintet (a mai magyar halandósági viszonyok között 2,1–2,2, vagyis a szülőképes nőknek átlag ennyi gyereket kellene világra hozniuk termékeny időszakuk végéig). A pillanatnyilag nehezen elképzelhető gyökeres fordulat hatásai is csak késleltetve, hosszú távon jelentkeznének a népesség jelenlegi korstruktúrája miatt. Kedvező jelenség egyedül a születéskor várható átlagos élettartam által kifejezett halandóság terén mutatkozik, 1995-től a férfiak halandóságának romlását egyértelmű, a nők esetében a stagnálást pedig szerényebb javulás váltotta fel.

Mindezeket a folyamatokat – a halandósági szint javulásától eltekintve – rendkívül kedvezőtlennek tarthatjuk. Nyilvánvaló, hogy az alacsony termékenység nem magyar jelenség, Magyarország – a fejlett országok többségéhez hasonlóan – a demográfiai átmenetnek abba a szakaszába került, ahol a termékenység nem elég magas a népesség egyszerű reprodukciójához. Hasonló a helyzet a többi volt szocialista országban, feltűnő a párhuzam több dél-európai országgal is. A jelenség okairól viták folynak, a háttérben valószínűleg nem egyszerűen a gyermeknevelés költségeinek a családok jövedelméhez viszonyított növekedése áll, hanem értékrendváltás is, amely összefügg a nők munkába állásával, a férfiakéhoz hasonló karrierambícióikkal, illetve egy másfajta, a környező világ által nagy erővel szuggerált, szabadabb, mozgékonyabb életmód iránti igényükkel. Ebből a szempontból egy másfajta, hagyományos, pl.: vallásos értékrend egyidejű vállalása sem jelent sokat: az erősen katolikusnak tekintett olasz népesség termékenységi szintje mélyen a reprodukciós szint alatt van. A születéskorlátozás először a 18. századi, katolikus Franciaországban terjedt el a parasztok között, akik az egyházi dokumentumok tanúsága szerint nem voltak tudatában annak, hogy az egyház tanításai ellenére cselekszenek. Emellett természetesen az is komoly szerepet játszik, hogy tudatos, átgondolt család-

vagy még inkább népesedéspolitikai nem sok helyen figyelhető meg. Ahol létezik ilyen, mint Franciaországban vagy Svédországban, ott a termékenység csökkenő tendenciája megállt. Magyarországon a termékenység a 60-as évek óta nem éri el a reprodukcióhoz szükséges szintet, a 90-es évekbeli, különösen pedig a Bokros-csomag utáni mélyrepülésén nem csodálkozhatunk. A családi pótlék és a GYES (alacsony) jövedelemhatárhoz kötése, különösen pedig a GYED eltörlése nem nevezhető családbarát politikának, a termékenységre gyakorolt negatív hatásuk nyilvánvaló. Ezenkívül a 90-es években a társadalom kettészakadása felerősödött, sajátos módon a leszakadó, a változásokat helyzetük romlásaként, létbiztonságuk megrendüléseként megélő rétegek és a rendszerváltás nyertesei is kevesebb gyereket vállalnak (a teljes termékenységi arányszám 1,3 körül). A nők a hosszabb tanulmányi idő, a karrierlehetőségek miatt elhalasztják első gyermekük megszületését, és ez könnyen azzal járhat, hogy később a tervezettnél kevesebb gyereket hoznak a világra. A nők jól fizető álláshoz jutását nagymértékben befolyásolja gyermekeik száma, több gyerekkel ez szinte lehetetlen, ha pedig valaki ilyen álláshoz jutott, azt a gyermekszüléssel könnyen kockára teheti. Viszonylag magasabb jövedelem birtokában, hozzászokva a szabadabb, kötetlenebb életformához, egy „önmegvalósítást”, individuális életcélokat hirdető világban erre érhetően kevesen vállalkoznak. A bizonytalanabb anyagi helyzetben lévők pedig – kevés kivételtől eltekintve – először egzisztenciájuk megalapozásával törődnek, ami mind a tervezett gyerekek számát, mind befejezett családnagyságukat csökkentheti.

Mindezek alapján tényként fogadhatjuk el, hogy a termékenység az európai országokhoz hasonlóan a reprodukciós szint alatt fog maradni, így továbbra is a népesség fogyásával és öregedésével kell számolnunk. De azt is figyelembe kell vennünk, hogy éppen ezért ezt a tendenciát mindenhol aggodalommal kísérik, igyekeznek ezt a folyamatot és ennek okait nem kis anyagi ráfordítással megismerni, és a hatékony állami beavatkozás módozataira javaslatokat kidolgozni. Magyarországnak az átalakulás problémái között, lényegesen csekélyebb anyagi lehetőségek birtokában kell ezekkel a nehézségekkel megküzdenie, a helyzet ezért is súlyosabb. Mindenféle összehasonlítás a fejlettebb európai országokkal, tudniillik hogy a helyzet ott is hasonló, aggodalomra nincs ok, ez mintegy bizonyos gazdasági, társadalmi fejlettséggel jár együtt, kérdéses. A tendencia talán hasonló, de a probléma tudatosultsága és a megoldás lehetőségei nem. A teljes termékenységi arányszám görbéjének ingadozása jól mutatja, hogy minden kedvezőtlen körülmény ellenére az emberek termékenységi magatartása jól megválasztott családpolitikai eszközökkel befolyásolható. A közvélemény-kutatási adatok szerint a magyar családok gyermekkel, gyermekvállalással kapcsolatos attitűdje pozitívabb, mint az európai országok többségében a polgárok hasonló érzései. A társadalom a gyereket értéknek tekinti, megfelelő

családpolitika talán nem biztosítaná a népesség reprodukcióját, de csökkenthetné a népességfogyás és az elöregedés problémáját.

A magyarországi helyzet sajátossága az, hogy miközben a fejlett államokban a termékenység csökkenése a halandósági szint javulásával járt együtt (ami tovább sietteté a népesség elöregedését), addig nálunk a férfiak halandósága a 60-as évek óta romlik, a nők pedig stagnál. Ezen belül a csecsemő- és gyermekhalandóság lassan javult, bár európai összehasonlításban szintén nem túl kedvező, a középkorú férfiaké viszont ijesztő tendenciát mutat. Jelentős halandósági különbségek vannak társadalmi rétegek és lakóhely szerint, bár a kettőt nehéz egymástól szétválasztani, a lakóhely szerinti halandósági különbségek mögött is nagyrészt társadalmi, jövedelembeli, életmódbeli különbségek állnak. A halandósági szint kedvezőtlen alakulása mögött a lakosság romló, nem európai szintű egészségi állapota van, amelynek okai szintén nagyon összetettek: pszichikai tényezők az előző rendszerben és most is, az egészségügy problémái, egészségtelen életmód, táplálkozás, környezet, a túlhajszoltság, a pihenés, a regeneráció hiánya, amely különböző okokból ugyan, de a társadalom különböző rétegeire jellemző. A helyzet nyilvánvalóan tarthatatlan, a javulás azonban optimális esetben is csak igen lassan mutatkozhat, az elmúlt évek kedvezőbb tendenciájáról ma még nem lehet tudni, hogy mi okozta, következésképpen azt sem, hogy tartós javulásról vagy csak átmeneti jelenségről van-e szó. A halandóság jelenlegi szintje elfogadhatatlan humanitárius okokból, ezenkívül erősíti a népességfogyást, nagy terhet jelent az egészségügynek és a társadalombiztosításnak, a férfi és női halandóság erős különbsége azzal jár, hogy a nők jelentős része idős korában egyedül marad, ami szintén sok problémát jelent stb.

A termékenység és a halandóság jelenlegi szintje egyértelműen népességfogyással és a népesség elöregedésével jár, az így kialakuló korstruktúra a termékenység gyökeres változásának hatását is csak hosszú távon engedné érvényesülni. De miért tartjuk kedvezőtlennek a fogyást és az elöregedést? A jelenlegi tendenciák alapján lehet olyan számításokat végezni, hogy mikorra fogy el az ország teljes lakossága. De itt figyelembe kell vennünk, hogy a népesség-előrejelzések mindig a jelenlegi folyamatokból kiindulva állítanak fel különböző forgatókönyveket a jövőre nézve, amelyek lehetőségek csupán, és amelyeknek bizonytalansága az előrejelzés időtartama hosszúságának megfelelően nő. A termékenység, a halandóság vagy a migráció jelenlegi trendjeit esetleg több évszázadra előre alapul venni meglehetősen értelmetlen vállalkozásnak tűnik. Pílanatnyilag tehát nem ez a legsürgetőbb kérdés. Az is igaz, hogy egy ország gazdasági vagy kulturális teljesítménye, teljesítőképessége, „helye” a világban nem függ össze szorosan lakóinak számával. Magyarország kis ország volt és az is marad, 10 vagy 7 millió lakossal is. De egyrészt, mivel a sokféleséget, azaz minden nyelvet, kultúrát és az azt hordozó embereket is önmagában véve értéknek tekintjük, ennek fogyását, pusztulását sem nézhetjük közönyösen, más-

részt pedig ennek a csökkenő számú népességnek az összetétele sem lehet közömbös számunkra. A mai tendenciák alapján egy fogyó, öregedő, romló egészségi állapotú, tagjainak jelentős részét munka- és alkotóképes korban elvesztő, nem túlságosan teljesítőképes társadalom képe körvonalazódik előttünk, amely kedvezőtlen gazdasági, politikai viszonyok között a migráció következtében elveszítheti magasan kvalifikált részét is. Ez a felzárkózási folyamat szempontjából nem lenne túlságosan kedvező. Az, hogy egy ország mennyire üres vagy teli, meglehetősen szubjektív dolog, de a gazdasági fejlődés szempontjából valószínűleg nem lenne hátrányos a relatíve magasabb népességszám, főleg ha ez a népesség megfelelő képzettségű. Tehát családpolitika, egészségügy, oktatás – mint stratégiai ágazatok...

A jelenlegi tendenciák egyik legnagyobb veszélye a népesség előregedése. Ha a legkedvezőtlenebb előrejelzés valósul meg, és a 65 évnél idősebbek aránya 35% körüli lesz, ez beláthatatlan következményekkel járhat. Nyugat-Európában is a társadalombiztosítási rendszer összeomlásától tartanak az eltartottak arányának ilyen mértékű növekedése esetén, az egyéb lehetőségek, mint a nyugdíjkorhatár jelentős emelése, a nyugdíjak csökkentése, a kedvezményezettek körének szűkítése súlyos társadalmi feszültségekkel, esetleg a generációs ellentétek kiéleződésével járhat. Az idősek arányának növekedése nagy terhet róhat az egészségügyre is (bár többen beszélnek arról is, hogy az öregség fogalma is változik, az egészség romlása egyre később következik be, az aktív életszakasz egyre tovább tart, így a költségek növekedését sem lehet pontosan előre kiszámítani), a politikai, gazdasági életben pedig a kezdeményezőkézség elvesztésével, a versenyképességet fenyegető konzervativizmus kialakulásával fenyegethet. Magyar viszonyok között mindezek a veszélyek fokozottabban jelentkezhetnek. Az előregedést mindenhol rendkívül problematikusnak tartják, mivel fő oka az alacsony termékenység, a legfontosabb teendő a megfelelő, a gyermekvállalást támogató családpolitika kialakítása.

Végül néhány szó a migrációról. A határok megnyílásával a migráció felerősödött, jóllehet az ezzel kapcsolatos rémképek eddig nem valósultak meg. A migrációval a továbbiakban is számolnunk kell, de mértéke és jellege a jövő politikai és gazdasági viszonyaitól függ. Amennyiben fiatal, képzett és asszimilálódni vagy legalábbis alkalmazkodni képes népesség bevándorlásáról van szó, a jelenség lehet pozitív, ellensúlyozhatja a népességfogyás, az előregedés, a „brain-drain” kedvezőtlen hatásait. A megfelelő migrációs politikának erre kell irányulnia.

Alacsony termékenység és kedvezőtlenül alakuló halandósági szint, fogyó és előregedő népesség, mindez nem magyar jelenség, de mindenhol károsnak ítélt tendencia, amellyel nekünk nehezebb helyzetben kellene megküzdenünk, hosszú távú, átgondolt, a probléma valamennyi elemére kiterjedő *népességpolitika* kialakításával.

Paládi-Kovács Attila

1. A népesedési folyamatok alakulását nem elegendő „az utóbbi évek”-re tekintettel vizsgálni. Köztudottan 1981-ben érte el az ország az eddigi legmagasabb népességszámot (10 millió 713 ezer fő), s azóta évről évre folyamatosan, de olykor gyorsuló tempóban csökken a lakosság száma. Ez a folyamat a Kádár-korszak utolsó éveiben (1984–88) már átlagosan 20–21 ezer fős népességcsökkenéssel járt, de akkoriban viszonylag kevés figyelmet kapott, mivel a történelem nagyobb feladatokat állított a magyar társadalom elé. Az áttérés a piacgazdaságra és a többpárti demokráciára alapjában véve sajnos nem változtatott a demográfiai helyzeten, s a népesség fogyatkozása inkább gyorsult, mint lassult az utóbbi években.

Békeidőben a népesedési folyamatok alakulását a születések és a halálozások együtthatója határozza meg, s csak kisebb mértékben módosítja az el- és bevándorlások különbözete. Magyarországon a fenti arányszám már az 1920–1945 közötti években sem volt olyan kedvező, mint azt sokan gondolják. Igaz, most nagyon elégedettek lennének az 1938. évi 5,6 ezrelékes gyarapodással, s igaz, hogy akkoriban az ország korösszetétele és évi születésszáma még sokkal kedvezőbb volt, mint a cseheké vagy a franciáké. Magyarország népesedésének egészséges alakulását a második világháború 1,4–1,5 milliós embervesztése – s ezen belül a magyar zsidóság közel 600 ezres áldozata – törte derékba. Abszolút értékét és az össznépességhez viszonyított részarányát tekintve is a legnagyobb számok közé tartozik ez Európában. Mindezt a következő évtizedekben tetézte a „bűnös nemzet”, az „utolsó csatlós” bélyege, a vesztesnek járó korbács és a velejáró lelki gyötrelém. A háborúból szintén nagy emberáldozattal kikerülő lengyelek, szerbek nemcsak háborús jóvátételt nem fizettek (hanem inkább kaptak), de identitásuk is erősödött azáltal, hogy büszke öntudattal a győztesek oldalán állhattak.

a) A második világháborút követő évtizedekben Magyarország népességnövekedése ciklikusan, kisebb-nagyobb hullámokban következett be. Kiemelkedően eredményes volt a művi abortusz törvényi tiltásával összekapcsolódó „Ratkó-korszak” az 1950-es évek elején, majd az 1970-es évek közepe, amikor ismét jelentősen növekedett az élveszületések száma. Az ország lakosságának növekedése azonban mégis inkább az átlagos életkor emelkedésének, az időskorúak növekvő korcsoportjának volt köszönhető. Ez a növekmény átmenetileg elfedte a születések számának csökkenő tendenciáját. Hazánk lakossága fo-

kozatosan előregedett és leginkább a népesség korösszetételében különbözött a szomszédos országokétól. Demográfiai szempontból társadalmunk inkább hasonlított Ausztria, Németország életkor szerinti tagozódásához, mint a vele azonos társadalmi berendezkedést követő kelet-európai, balkáni társadalmakéhoz. A szlovák, a lengyel, az ukrán, a román, a bolgár, a szerb köztudottan jóval „fiatalabb” társadalom, mint a miénk. Úgy látszik, hogy a népesedési folyamatokban nem a politikai rendszernek, hanem valami másnak volt meghatározó szerepe. Rendszerspecifikus, sőt inkább „rendszerelváltó” jelenség viszont a születésszám drasztikus csökkenése néhány kelet-európai társadalomban (pl. oroszok, bolgárok). Nem tudjuk egy mondatban meghatározni, miért csökkenti az átmenet, az életszínvonal drasztikus csökkenése a születési kedvet az orosz vagy a bolgár családokban, s miért nem csökken a születési kedv az albánok körében. Nyilvánvaló, hogy ezen a területen igen sok a megválaszolatlan, a tudományos kutatásra váró kérdés.

b) Az utóbbi évtizedek történései közül az 1956-os forradalmat követő tömeges menekülésnek, az ún. „disszidálásnak” volt meghatározó jelentősége az 1960-as, majd az 1980-as évek születésszámának alakulásában. Az 56-os menekültek mintegy 200 ezres tömegének zöme a fiatalabb korosztályhoz tartozott. Ők új hazájukban alapítottak családot, ott születtek gyermekeik az 1960-as, majd unokáik az 1980-as években. Ezek a gyermekek az 1950-es évek végétől kezdve hiányoztak a hazai újszülöttek közül. Akkor azonban itthon csak kevesen tulajdonítottak jelentőséget annak a ténynek, hogy 1958-ban a születések száma csupán 14,3 ezrelék, a szaporodási ráta pedig 3,7 ezrelék volt. Ez utóbbi 1972-ben 3,3-ra, 1973-ban pedig 3,2 ezrelékre apadt, majd – a Kádár-rezsim népességgazdasági intézkedéseinek, szociális vívmányainak is köszönhetően – néhány évig javuló tendenciát mutatott. A 6 ezrelékes csúcsot 1975-ben érte el az ország. Ez a népszaporulat egyértelműen a megugrott születésszámnak volt köszönhető, amihez azonban a népesedéspolitikai új intézményei mellett az ún. „Ratkó-gyerekek” népes évjáratai is szükségeltettek. Rövid ideig úgy tűnt, mintha a közgondolkodás is kedvezően változott volna a gyermekvállalás tekintetében. Legalább a szólamok szintjén propagálni kezdték a háromgyermekes családmodellt, azzal a kimondott indokkal, hogy „pártunk és kormányunk” meg fogja akadályozni a népesség számának távlati csökkenését.

Utólag is sajnálattal kell megállapítanunk, hogy a pártállam és a magyar társadalom figyelmét nem a szakértelmiség, nem a KSH és az MTA hívta fel a népesedési folyamatok 1956–1974 közötti ijesztő alakulására és annak várható következményeire, hanem néhány magányos harcos. Elsősorban *Fekete Gyula* és még egy-két író, hetilap és könyvkiadó szerkesztőségének bátorságát kell legalább utólag elismerni. Még nagyobb szomorúsággal szögezhetjük le, hogy az „Éljünk magunknak?” kötet végén 1972-ben közölt érvelés valószínűleg bizonyult, s a baljós prognózis jórészt máris beteljesedett. Az ország lakossága azóta több

mint fél millióval fogyott, az aktív népesség lélekszáma és részaránya pedig ennél is nagyobb mértékben csökkent. Ezzel egyidejűleg tovább növekedett az inaktív, az ellátást és nyugdíjat váró tömeg. Nagy kérdés, hogy a nyugdíjkorhatár emelése-e az igazán jó megoldás, s hányszor lehet még emelni a jövőben ezt a korhatárt.

2. Magyarország népesedési helyzete az utóbbi néhány évben az elkerülhetetlenül is nagyobb mértékben romlott. Az ország makrogazdasági egyensúlyára koncentrálnó monetáris és fiskális politika a szükségesnél is nagyobb terhet rakott a gyermekes családok vállára, amikor megszüntette a korábbi családpolitikai támogatási formákat, s felesleges procedúrának vetette alá a gyermekes családok 95%-át a családi pótlék kérvényezési eljárásával, s valóságos lélektani hadviselést indított a „koraszülött jóléti államot” nem érdemlő társadalom ellen. Valós haszna a pénzügyi egyensúly szempontjából csupán az 1995. évi drasztikus devalvációnak, a forint csúszó leértékelésének és az importvám-pótlék időleges bevezetésének volt. Az ország vezetőinek 1990 óta tenni kellett volna már az ifjúsági lakásépítések támogatása, a családi adózás bevezetése, a gyermekintézmények (óvodák, bölcsődék), iskolai étkeztetés, olcsó vagy ingyenes tankönyvellátás érdekében.

A „gyermekvállalási kedv” lanygulása még a lakással, munkahellyel rendelkező fiatal házaspárok esetében is szoros összefüggést mutat a gyermeknevelés (és eltartás) anyagi kondícióinak drasztikus romlásával. Manapság a „Ratkógyerekek” – azaz népes évjáratok – unokáinak kellene megszületniük. Ehhez azonban a szociális előfeltételeket meg kell teremteni. Az ország, az egész társadalom jövőjét kockáztatjuk, ha a társadalom középrétegeihez tartozó fiatalok nem tudják követni legalább a „kétgyermekes családmódel”-t, amire a Kádárkorszak 30–50 m²-es panellakásaiban és négyülékes Trabantjaiban szocializálódtak.

3. A hazai népesség száma minden előrejelzés szerint drasztikusan csökkenni fog a következő 50 évben. 2020-ban *Hablicsek László* számításai szerint 9,1–9,5 millió közötti lakosa lesz az országnak. Az *Economist Európa számokiban* c. kötete (magyarul is megjelent a Szukits Könyvkiadónál, Szeged, 1998.) 9,47 millió főre teszi hazánk népességszámát 2020-ban. Ezen „optimista” változat szerint Magyarország az európai országok sorában a 15. helyről a 20. helyre fog lecsúszni, miközben Csehország javít a helyezésén és eléri a 10,55 milliós lélekszámot. Szlovákia helyezése nem változik, de népessége nő, s erősen megközelíti a 6 milliót. Jugoszlávia népessége is több mint 600 ezer fővel gyarapszik, s elérheti a 11,6 milliót. Jelentős, csaknem 2 milliós növekedést prognosztizálnak Lengyelország, 3 milliós népszaporulatot Franciaország és közel 1 milliós gyarapodást Hollandia esetében. Mindezt annak bizonyosságul

érdemes idéznünk, hogy a népesség fogyása és előregedése nem „globális”, még csak nem is általános „európai” folyamat. Csehország és Franciaország esete jól példázza, hogy messzetekintő társadalomépítő politikával változtatni lehet egy-egy ország kedvezőtlen népesedési helyzetén.

Magyarország népességének előrejelzett gyors fogyatkozása – s mások növekedése – nem csupán az adott ország ügye, s nem szűkíthető le az aktív termelő népesség és az eltartott rétegek, korosztályok szociális viszonyaira. Minden ország demográfiai folyamatai kihatnak szűkebb és tágabb környezetük gazdasági, társadalmi politikai egyensúlyára. Nemcsak, mint a szakképzett vagy kevésbé képzett munkavállalók, ilyen és olyan fogyasztói szokásokat követő vásárlók, hanem mint nyelvek, hitfelekezetek, kultúrák által tagolt embercsoportok is számításba veendőek. A Balkán szomszédságában élő hazánk lakossága ezt pontosan érzékeli.

Magyarország lakosainak megcsappanása gyöngíteni fogja az ország pozícióit a Kárpát-medencében és az egész kelet-közép-európai térségben. Hozzájárul a szomszéd országokban élő magyarok további rohamos fogyatkozásához, s ezzel együtt az ország ottani gazdasági, kulturális érdekeinek képviselője is gyengülni fog. Nem árt emlékezetünkbe idézni, hogy a szomszédos országokban élő magyarok száma 1920 és 1991 között mintegy 600 ezer fővel fogyatkozott. Magyarország vándorlási nyeresége ezen országokból még 1988 és 1994 között is mintegy 100 ezer főre tehető. (E néhány év alatt kb. 50 ezren kapták meg közülük a magyar állampolgárságot.)

Az ország lakossága – elkerülendő a további fogyatkozást – pótolható lenne külföldről, távolabbi országokból, nem magyar nyelvű népességből is, mint azt már többen felvetették. Évek óta számos ázsiai és afrikai ország lakói próbálkoznak a bevándorlással. Úgy tűnik, hogy az Európai Unió tagországai az utóbbi húsz évben fokozatosan szigorították bevándorlási politikájukat. Ehhez biztosan hozzájárult az olajválságokat követő gazdasági megtorpanás, a több országban jelentkező magas munkanélküliség. *Margaret Thatcher* azonban elsősorban mégsem ez vezérelte a bevándorlás korlátozásában. Sokkal inkább a helyi lakosság növekvő türelmetlensége a bevándorlókkal szemben, az etnikai zavargásokban, véres verekedésekben megnyilvánuló társadalmi nyugtalanság. Svédország az 1960–70-es években több mint 40 országból fogadott be külföldieket, összesen mintegy 800 ezer embert. A különböző nyelvű, vallású, szokású, mentalitású embercsoportok beilleszkedése máig sem zárult le. Ezen etnikai csoportok beillesztése, kulturális és szociális ellátása mérhetetlenül sok pénzébe került és kerül a svéd jóléti államnak.

Úgy gondolom, hogy Magyarországnak a már meglévő hazai lakosságra alkalmazott svéd családpolitikát és a svéd jóléti intézményeket kellene előbb átvennie, mielőtt ázsiai és afrikai lakosok tömeges befogadásával kísérletezik. Főös pénzt még aztán is költhetné török, arab stb. tannyelvű iskolákra, tan-

könyvekre, mecsetek építésére. Addig is kísérletet kellene tenni a csehek és a franciák sikeres népesedési politikájának hazai alkalmazására. Hátha nálunk is beválna egyik-másik családpolitikai újításuk.

Péter Katalin

GYERMEK KÖZPONTÚ VÁLASZ

1. A népesedési folyamatok általános alakulását tekintve azt látom lényeges változásnak, hogy a demográfiai határ Észak-Nyugat-Európa és a kontinens más részei között elmosódóban van. Nem egyszerűen a család szerkezete, hanem a család fogalma maga mindenütt megváltozik.

A folyamat nagyon gyorsan halad. Magyarországon körülbelül húsz esztendővel ezelőtt csak a társadalom két peremén élők, a hagyományoktól mentes értelmiség és a hagyományokat követni képtelen szegények fogadták el a fiatalok törvényen kívüli együttélését és az ilyen kapcsolatokból származó gyermekeket. Ma nincs társadalmi réteg a házasságon kívüli együttélés élénk gyakorlata nélkül. Ez a folyamat a demográfiai határ túlsó oldalán kezdődött el, ott ma is más fázisában van. A nyugati állapotokat jellemzően tükrözi a nyugat-európai társadalomtörténet egyik új család fogalma. Ez „a házasság vagy házasságon kívüli, mind a heteroszexuális és a homoszexuális” párkapcsolatot azonos értéként kezeli (*John R. Gillis*). Az így meghatározott sorból a homoszexuális család a Magyarország körüli térségben egyelőre éppen csak megjelent; társadalmilag nem elfogadott és még tudományos stúdiumok tárgyává sem vált. Idővel bizonyosan nagyobb teret foglal el majd itt is.

Ugyanez az alakulás azonban, a jogi, a társadalmi és a nemi hagyományok többnyire tudatos elvetése, nem járt a család lényegének feladásával. Igaz, a lényegen már nem lehet a bibliai „szaporodjatok, és sokasodjatok” parancs követését érteni, hanem azt, hogy két ember együttélése a gyermek vagy több gyermek gondozásával válik teljessé. A gyermek pedig lehet a sajátjuk, vagy kerülhetett hozzájuk a legbonyolultabb módokon, a lényeges az, hogy felnevelik.

A lényeg minden látványos változás ellenére szilárd voltát meggyőzően írta le az első lesbikus nő, aki szülés nélkül anya lett. Kemény harcot folytatott azért, hogy minden társadalmi és jogi akadály ellenére törvényesen örökbe fogadhassa élettársa mesterséges megtermékenyítés után született gyermekét. A mesterséges megtermékenyítés a két nő közös elhatározása volt, és az így szüle-

tett kisleány arra tanították, hogy mamának szólítsa mind a kettőjüket (*Phyllis Burke*). A hagyományostól ennél eltérőbb családmodellt jelenleg nem ismerünk, de köztudott, hogy az örökbe fogadás jogáért, vagyis a gyermekért homoszexuális emberjogi mozgalmak harca folyik már nemcsak Amerikában.

Én úgy gondolom, hogy ez a küzdelem a család lényegének változatlanságát bizonyítja. Ha a gyermek iránti vágy olyan mély emberi ösztön, hogy a nemzés aktusát természetellenesnek érzékelő párok érzései szerint is a gyermek adja a családban élés értelmét, mutathatnak a pillanatnyi statisztikák vagy demográfiai görbék akármit. A lakosság messze túlnyomó többségét kitevő heteroszexuális együttélésekben a gyermek nélküli család modellje nem válhat általános érvényűvé.

2. Az eddigiekkel leírtam voltaképpen azt is, hogy nincs véleményem. Azt hiszem, hogy a családkép változása az úgynevezett globalizáció következtében megmásíthatatlan tény. Márpedig véleményt mondani csak arról érdemes, amin javítani lehet. Véleményem tehát nem magáról a folyamatról van, hanem arról, hogy a globalizáció tartalmát értékekkel kellene megtölteni. Nyilván nem a hagyományos értékekkel, mert elemi erejű társadalmi mozgásokat visszafordítani nem lehet.

Talán újra kellene gondolni a civilizációs folyamat koncepcióját, ami hagyományos változatában manapság mintha látványosan csődöt mondana, illetve még az elemi dolgokat tekintve is csak a társadalom egy részére volna érvényes. A hajléktalanok civilizációs körülményei például akár Észak-Nyugat-Európában, akár a Magyarország körüli térségben jobban hasonlítanak a 16. századi vagabundusok élethelyzetéhez, mint ahhoz, amit ma nemcsak a kivételes anyagi helyzetű családok, de a biztos egzisztenciájúak egyáltalán bárhol meg tudnak teremteni maguknak.

Még ennél is kiáltóbban anticivilizáltnak tartom a gyermekek státusát. Nem régen azt hittük, a modernség vagy a civilizáció azt jelenti, hogy a gyermekkor és a gyermek megkapja saját helyét a világban. Ma viszont – nagyon durva felosztással – a társadalom egy része nem engedheti meg magának, hogy gyermekként kezelje a gyermekét, a másik részében maguk a gyermekek nem kívánják maguknak sajátos elbírálást; a szülők sokszor nagyon rossz szokásait utánzó kis felnőttek. Ebben sem látok lényeges különbséget a klasszikus demográfiai határ két oldalán.

Mivel a gyermekkor nélküli gyermekség magyarországi tüneteit nap mint nap tapasztaljuk, arra hivatkozom, hogy a modern család szülőföldjén, Angliában a mai gyermek korú személyeknek a gazdagság-szegénység ellentétére épült különböző értelmű, de lényegében egyforma nem-gyermeki gyermekkoráról, majd élesen különböző fiatalságukról már szociográfiai pontossággal megírt szépirodalmi feldolgozás is született (*Sue Townsend*).

Vannak persze látványos kivételek. És – az én saját régen szerzett értékrendem alapján – legszívesebben arra hívnék fel, hogy a globális elektronikus média segítségével tegyék a mai kivételeket példává. Ehelyett azonban talán realisztikusabb volna valami olyan törekvés, ami a gyermek-felnőtt fogalompáros ellentmondását feloldva a gyermekek létét, a gyermekkort más kontextusba helyezi.

Nem tartom könnyű feladatnak, de azt hiszem, fel kellene tárnai szisztematikus munkával a hagyományos értékektől nagyon távol eső mai értékeket. A feltárás során pedig jó volna nem a munkát végző értelmiségi középosztály mércejét abszolutizálni.

3. A jövőt illetően éppen olyan bizonytalan vagyok, mint az előző két kérdésben. Csak feltevéseim vannak. Abból indulnék ki, hogy a mában a demográfiai átlagok mögött csak a társadalom valamelyik peremén, a csúcán vagy a legalján érvényes jelenségek rejtőznek. Feltűnően hasonlítanak a történelemben volt megszokotthoz és könnyen válhatnak újból általánossá. A folyamat a formáját tekintve ugyanaz volna, mint a család fogalmának a peremekről indult átalakulása. Tartalmában viszont éppen az ellenkezőjét jelentené; talán a régiék szokásait újszerűen variáló magatartási formák jönnek létre.

Az így bekövetkező vagy feltételezhető sok változás közül ebben a gondolatmenetben kettőt emelek ki. Mindkettő a nők demográfiai görbéivel függ össze. Az egyik a gyermek vállalásának időbeli kitolódása, a másik a nagyanyák társadalmi szerepének a növekedése. A kettő együtt nagy valószínűséggel a mostaninál vagy a mostani átlagokból kiszámíthatónál több gyermek születéséhez fog vezetni.

Ma rendszerint látványos karriert befutó nők és szegény asszonyok szülnék viszonylag idősen. A különbség mindössze annyi, hogy az esélytelenekről ilyen élethelyzetben sem veszünk tudomást, míg a másik végleten, egy-egy filmsztár esetében például, akár a világsajtó cikkezhet róluk. És az orvostudomány csodálatos új eredményeit emlegetik. Igaz, az orvosi segítség rendszerint a másik póluson sem marad el. A társadalomból tökéletesen kiszorult nők viszont ma is majdnem a régiék módján hordják ki és szülik meg a magzatukat.

A történelemből nézve a késői szülésekben nincs semmi rendkívüli. Demográfiai adatsorokat a 18. század előtt nem lehet felállítani, sok egyéni esetet viszont ismerünk. Az asszonyok sorsában a terhesség és a szülés igen nagy kockázati tényező volt ugyan, de a társadalom egyetlen rétegében sem tekintették szokatlannak azt, hogy – többnyire súlyos betegségek, kifejezetten nőgyógyászati bajok, vetélések után – mai mértékkel mérve sem fiatalon szülnének.

Ezt tették előkelő asszonyok éppen úgy, mint polgárok feleségei vagy jobbagyok. Tudok olyan nőről, aki harminckilenc éves korában hozta világra ti-

zenhetedik élve született gyermekét, vagy ötvenegynéhány éves volt, amikor hosszú távollét után a férjével találkozott és áldott állapotba került. Másról azért tudom, hogy nem fiatalon szült, mert házasságon kívül lett állapotos és az esetet fenntartó forrás szerint felnőtt fiával beszélte meg a váratlan helyzet következményeit. Egy negyvenhét éves asszony bíróság előtt tett vallomásban említette mellesleg, hogy legkisebb gyermeke éppen elkezdett járni.

Az akkori szülések borzalmas körülményeit természetesen nem kívánom senkinek. Az egy-egy anyától született gyermekek száma sem fogja már soha elérni, senkinek nem is lenne jó, ha elérné a régi mértékét. Abban a feltételezésben viszont nem látok lehetetlent, miszerint a nők előre számítható életkorának emelkedése nyomán talán kialakul a régi és az új kombinációjából az a demográfiai szokás, hogy a leendő anyák és apák mintegy kényelmesen, más szándékaik valóra váltása után, már nem éppen fiatalon vállaljanak gyermeket. Ha akkor szülhetnek az asszonyok, amikor egyéb teendők már nem igénylik az erejüket, valamint az orvostudomány segítségével a szülés szenvedései is tovább csökkennek, többen és több gyermeket fognak a világra hozni.

A másik itt kiemelendő feltételezett változás csiráira néhány évvel ezelőtt egy nemzetközi kongresszuson kirobbant vita hívta fel a figyelmemet. A program szerint a gyermekkor történetéről volt szó. Arról is beszéltünk egészen addig, míg az egyik résztvevő, elegáns, szépen kikészített középkorú asszony, kicsit mentegetőzve a tárgyhoz nem tartozó érdeklődés miatt, meg nem kérdezte, mások is tapasztalják-e azt a furcsa új szokást, hogy a házaspárok gyermekeik neveléséhez a nagymamák segítségét veszik igénybe. A nő, ahogyan a kiejtéséből érezkelni lehetett, amerikai volt, szavaiból pedig az derült ki, saját nagymamájáról akarja tudni mások véleményét.

Meglepetést a világ különböző részeiről ott lévő, mindkét nemű résztvevők közül senki nem mutatott, legalábbis nem adott meglepetésnek hangot. Ehelyett tárgyalni kezdték az egyesek szerint magától értetődő, mások szerint magyarázatra szoruló új szituáció részleteit. Én magam, őszintén szólva, meglepődtem, mert nem gondoltam volna, hogy a Nyugat-ként emlegetett világban a nagymamáság kezd divatba jönni. Úgy tudtam, ott a többgenerációs családok, ha valamikor voltak is, már régen feloszlottak. Ma már azt hiszem, túlságosan nagy jelentőséget tulajdonítunk az átlagoknak, illetve nem szoktunk mögéjük nézni.

A történelemben volt család tanulmányozása során pedig azt tapasztaltam, hogy az egymás után következő nemzedékek együttműködése a gyermekek felnevelésében nem korlátozódott azokra a családokra, amelyek együtt is laktak vagy közös háztartást tartottak fenn. Tudok olyan jobbágyról, aki messze elutazott, mert látni kívánta „hasas” lányát, és olyan nagyúrról, aki távolból, levélben intette a fiát arra, hogy játékosan tanítsák olvasni az unokáját. A gyerekek körül a legtöbb segítséget azonban a nagymamák adták. Nyilván főként azért alakultak

így a szokások, mert a nők már akkor is tovább éltek, és a nagyszülők generációjában több asszony volt, mint férfi.

Az anyák rendszerint, akár bonyolult szervezés árán is, elutaztak a lányuk szülésére vagy a fiatalasszonyok mentek haza szülni. A kisgyermek természetes helye a nagyanyáknál volt, ha a fiatalabb házaspár valamilyen betegséggel, esetleg más gonddal küzdött, de akkor is, ha egyszerűen szórakozásból utaztak vagy a barátaikat látogatták. És a nagyanyák neveltek fel nagyon sok árvát; a feleségük elvesztése után másodszor harmadszor nősülő férfiak átmenetileg, esetleg állandóra anyjuknál vagy az anyósuknál helyezték el a gyermekeket. Ugyanezt tették anyák is, ha az új férj a gyermekeket esetleg nem vállalta.

A nagyanyák nagy szerepére minden társadalmi rétegben jellemző az, hogy jobbágynál talán még több adat maradt róla, mint az előkelőknél. Az uradalmi összeírásokban ugyanis számba vették egyes telkek kiskorú örököseit, és gyakran derült ki, a gyermekeket átmenetileg a nagyanyjuknál helyezték el. Még olyan esettel is találkoztam, amikor valakit mind az apjához, mind a nagyanyjához viszonyítva meghatároztak. 1621-ben így írták be a sárospataki városkönyvbe: „János deák, néhai Szűcs Péter fia, ki is Vér Miklósné unokája”.

Úgy tűnik, az asszonyok életmenetében, azokéban mindenesetre, akik a megfelelő kort megélték, a nagyanyaság éppen olyan természetes életszakasz volt, mint az anyaság. Kevesen tértek ki előle, bár ismerek olyan nagyanyákat, akik az unokák gondozása helyett késői házasság terveivel voltak elfoglalva, vagy egyszerűen nem vették szívesen, ha hozzájuk küldték az unokákat. Éppen ezek a tények mutatják azonban azt, hogy a nagyanyaság az érintett egyének számára milyen fontos volt. Mert míg az anyaság ellen csak kivételesen tudtak védekezni, a nagyanyaság vállalása, mondhatni, önkéntes volt. Mégis magától értetődően vette a vállára a sok örömmel és sok gonddal járó nagyanyai szerepet az idős vagy öreg asszonyok óriásian nagy többsége.

Ebből következtek arra, hogy bizonyosan lesz ugyan abban valami mai szemmel nézve groteszk, ha az idős anyaság gyakorlata mellett ráadásul a legnépesebb kohorszot, ahogyan az előrejelzésekből kitűnik, a hatvanöt éven felüli asszonyok fogják alkotni, de a demográfiai szokásokat kedvezően befolyásolhatja. A tekintélyes csoportban egyeseknek szükségből vagy mert az ő segítségük a legmegbízhatóbb, kell majd vállalniuk a nagyanyai feladatokat. De sokan talán önként követelik ki az utódok vállalására akkor már alighanem hajlamosabb, előttük járó korosztálytól a nagyanyaság természetes szerepének lehetőségét, a gyermeket vagy több gyermeket.

P.S. Mindez azon a feltételezésen alapul, hogy a történelem tele volt ugyan az akkor és ott élt emberek számára váratlan fordulatokkal, most néhány előre kiszámítható, mind tragédiáktól, mind előnyös változásoktól mentes évtized áll

előttünk. Vagyis – a válasz kedvéért – elfogadtam a Népeségtudományi Intézet körkérdésében kimondatlanul belefoglalt jövőképet.

Pongrácz Tiborné

I. A népesedési helyzet alakulása és értékelése

Arra a kérdésre, hogy hogyan jellemezhető, minősíthető Magyarország népesedési helyzete nagy valószínűséggel azonos választ kapnánk, ha az utca emberét, illetve ha egy társadalomkutatót vagy éppen demográfust kérdeznénk meg. Mindketten kedvezőtlennek vagy akár tragikusnak neveznék a jelenlegi demográfiai helyzetet, eltérés legfeljebb az indoklás mélységében mutatkozna. Igen, valóban a közvéleményt legalább annyira foglalkoztatja a minden mutatójában negatív népesedési folyamatok alakulása, mint a szakma jelentős részét. A nyolcvanas évek óta végzett közvélemény-kutatásaink egyértelműen bizonyítják, hogy a megkérdezettek túlnyomó többsége (átlagosan 80% körüli aránya) súlyos, illetve nagyon súlyos problémának tartja az ország népesség számának csökkenését és ezt elsősorban az igen alacsony születésszámra – és kevésbé a magas halandóságra – vezeti vissza.

Valóban a fő kérdés, hogy meg tudjuk-e állítani a népesség egyre gyorsuló ütemű fogyását, de lényeges szempont az is, hogy a csökkenésért felelős két fő tényező: az alacsony termékenység és a magas halandóság egymáshoz viszonyított aránya hogyan változik. Ha a népességcsökkenés csak a halandóság javulása következtében torpan meg vagy mérséklődik, miközben a termékenység szintje változatlanul alacsony és nem emelkedik, az eredmény összhatásában akkor is kedvezőtlen, ha rövid távon javulás mutatható ki. Ebből is kitűnik, hogy véleményem szerint a kulcskérdés a termékenység, a születésszám alakulásának kérdése. De vegyük sorba – felsorolásszerűen – a jelenlegi népesedési helyzet főbb jellemzőit.

1. A házasságkötések csökkenő, élettársi kapcsolatok emelkedő száma

Magyarország több mint száz éve a magas házasodási gyakoriságú országok közé tartozott, s az emberek túlnyomó többsége – a nők esetében 90–100%-a – életében legalább egyszer házasságra lépett. Napjainkra ez az arány 70–80%-ra csökkent. A házasságkötési kedv visszaesése mind az első házasságkötések,

mind az újránházasságok esetében kimutatható. Házasságkötés helyett a párok egyre növekvő arányban választják az együttélés kötetlenebb, nem legalizált formáját, az ún. élettársi kapcsolatot. Az élettársi kapcsolatok terjedését két szempontból is problematikusnak tartom. A reprodukív korban levő párok esetében a termékenység csökkenése irányába hat, hiszen bizonyított tény, hogy az együttélésekből kevesebb gyermek születik, mint a házasságokból. A másik negatívum a házasságkötés elutasítása mögött meghúzódó értékrend megjelenése és terjedése, mely az egyéni érzelmek és a jövő kiszámíthatatlanságát hirdelve fél a felelősség vállalásától és egy olyan életformát részesít előnyben, amely bármikor, minden jogi következmény nélkül felszámolható.

2. Demográfiai mélypont a születések számában

A születések alacsony, a népesség reprodukcióját nem biztosító száma a magyar népesedési helyzet egyik legtöbb aggodalomra okot adó jellegzetessége. Kétségtelen tény, hogy a születésszám csökkenése egy hosszabb, már a század elején megkezdődött folyamat eredménye, de a napjainkban tapasztalható alacsony születési és termékenységi arányra a történelem során soha, még a háborús években sem volt példa.

A népesség gyermekvállalási magatartását ugyanakkor sajátos kettősség jellemzi. Az alacsony születésszám mellett ugyanis a magyar társadalomra igen erőteljes gyermekcentrikus beállítottság jellemző, a gyermek, a gyermekvállalás a férfiak és nők értékrendjének vezető helyét foglalja el. Nemcsak a Népeség-tudományi Kutató Intézetben végzett kutatásaink, de más kutatóhelyeken készült nemzetközi összehasonlító vizsgálatok bizonyítják, hogy ez a gyermekcentrikus beállítottság nemzetközi viszonylatban is kimagasló, sőt egyedülállónak nevezhető. Az a tény, hogy a magyar lakosság gyermek nélkül nem tudja elképzelni az életét, és nagyon rossznak, sajnálatraméltónak tartja azokat, akiknek nincs gyermekük, a demográfiai magatartás szempontjából csak azt jelenti – bár ez sem kevés –, hogy nem alakult ki tudatos gyermektelenség, de a vállalt gyermekszám igen alacsony, inkább egy, mint kettő (1997-ben 1,38). A gyermek utáni vágy, érzelmi szükséglet már egy gyermekkel is kielégül és ez a gyermekszám igen messze van az egyszerű reprodukcióhoz szükséges 2,3–2,4-es átlagtól.

A magyar társadalom gyermekorientált beállítottságát azért fontos hangsúlyozni, mert ez jelenti, jelentheti azt az alapot, amire egy családbarát politika ráépülhet és a kívánatos népesedési célok irányába hathat. Megfelelő értékrend, társadalmi befogadókészség hiányában ugyanis a legnagyobbvonalúbb családpolitika is csak korlátozottan, vagy egyáltalában nem lehet hatékony. A családpolitika ugyanakkor maga is befolyásolja az értékrend alakulását. A korlátozó, támoga-

tásokat megvonó vagy szűkítő családpolitika, mely megakadályozza a családokat abban, hogy gyermekvállalási elképzeléseiket megvalósítsák, hosszabb távon negatív irányú változásokat eredményez az értékrendben. A családok, házaspárok először anyagi kényszerűségből fogadják el az alacsonyabb gyermekszámot, vagy szélsőséges esetben a gyermektelenséget, majd magatartásukkal az attitűdök szintjén is azonosulnak, vagyis a változás nemcsak magatartásukba, de értékrendjükben is végbemegy. Ez az összefüggés azért érdemel megkülönböztetett figyelmet, mert az értékrendben bekövetkezett változások visszafordítása igen nehéz és igen drága folyamat, következésképp egyszerűbb és olcsóbb a nemkívánatos értékváltozásokat megelőzni, mint utólag visszafordítani.

A gyermekvállalási magatartásban bekövetkezett egyik leglényegesebb változást a házasságon kívüli születések gyors és jelentős megemelkedése jelenti. A nem házas anyától származó gyermekszületések aránya a 80-as évek elejéig stabilan 6–7% körül alakult, napjainkra ez az arány elérte a 25 százalékot, Budapesten még ennél is magasabb (28%). A jelenség nyilvánvalóan összefüggésben van a házasodási hajlandóság – a korábbiakban már említett – csökkenésével, és a jogilag nem legalizált párkapcsolatok, együttélések növekedésével. Valójában tehát a világra jött gyermekek többsége teljes családba születik, vagyis nem a gyermeket tudatosan apa nélkül vállaló nők arányának drámai megnövekedéséről van szó. A jelenség ugyanakkor további bizonyítékát adja a magyar társadalom családcentrikus beállítottságának, mert a párok kapcsolatuk legalizálását, a házasság megkötését elutasítják ugyan, de a gyermek vállalásáról nem kívánnak lemondani.

A házasságon kívüli születések gyakoriságának ilyen arányú emelkedése ugyanakkor kétségtelenül arra utal, hogy a társadalomban jelentős értékváltozások kezdődtek meg, illetve mentek végbe. Megítélésem szerint ez a folyamat a családi stabilitás további gyengülését, a hagyományos értékrend további, nem kívánatos átalakulását eredményezheti.

3. Magas abortuszgyakoriság – eltorzult értékrend

Ezer 15–44 éves korú nőre Magyarországon 1996-ban 31 terhességmegszakítás jutott. Ez az arány nemcsak önmagában, illetve nemzetközi viszonylatban tragikusan magas, de tendenciáját és összetételét tekintve is igen kedvezőtlen. A művi abortuszok gyakorisága ugyanis kisebb emelkedést, legfeljebb stagnálást mutat, de csökkenésnek semmi jele, másfelől nő az igen fiatal, gyermeket még nem szült nők terhességmegszakításainak száma, aránya is.

Véleményem szerint az „abortuszkérdés” jól mutatja, hogy a családpolitika vagy népesedéspolitika hogyan képes átalakítani, befolyásolni az egyéni és társadalmi értékrendet. A művi abortusz 1956-os liberalizálását követő abortusz-epidémia kialakulásában kétségkívül szerepet játszott, hogy a teherbeesés megelőzését szolgáló fogamzásgátló eszközök abban az időben hazánkban nem voltak hozzáférhetőek. A terhességmegszakítás a születésszabályozás elfogadott eszközévé vált, s ennek a társadalmi megítélésnek a kialakulásában vitathatatlanul közrejátszott, hogy a témával kapcsolatban fel sem vetődött – sajtóban és szakmai publikációkban – a keletkező új élet kioltása miatti erkölcsi aggodalom. A művi abortusz valláserkölcsi összefüggéseinek tudatos figyelmen kívül hagyása nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a bekövetkezett terhesség megszakítása általános gyakorlat maradt akkor is, amikor a megelőzésre szolgáló hatékony eszközök széles körben, általánosan hozzáférhetővé váltak. E folyamat nemcsak hazánkban, hanem a volt szocialista országok többségében (Lengyelország kivételével) lejátszódott, s mindez oda vezetett, hogy napjainkban éles határvonal húzódik Európa nyugati és keleti része között, a megszakított terhesség előfordulási gyakoriságát illetően. Éppen a lengyelországi alacsony abortuszmutatók bizonyítják, hogy a katolikus egyház társadalmi súlyának fennmaradása és a valláserkölcset életben tartása – a többi szocialista országgal azonos társadalmi-gazdasági rendszer és liberális abortuszsabályozás ellenére is – felelősségteljesebb egyéni és családi magatartást, döntéseket eredményezett.

Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy a felvilágosító tevékenység, a családtervezési ismeretek oktatása nem szűkülhet le a fogamzásgátlás technikai bemutatására és a művi abortusz egészségügyi következményeinek ismertetésére, de foglalkozni kell a terhességmegszakítások megítélésével kapcsolatban kialakult torz értékrend helyreállításával is. A kultúrnemzetekre a művi abortuszok alacsony aránya jellemző, de ezt a célt csak komplex, az erkölcsi és gyakorlati kérdéseket is felvállaló nevelőmunkával lehet elérni.

4. Magas halandóság, romló életkilátások

A magyar népesedési helyzet kedvezőtlen, mondhatni drámai alakulásának oka és jellegzetessége a halálozási viszonyok egyedülállóan nagy mértékű romlása. A jelenség azért nevezhető egyedülállónak, mert míg a házasságkötési és születési arányok csökkenése a fejlett világ egészére jellemző tendencia, addig a halálozások területén hazánkban éppen a fejlett világgal ellentétes folyamatok mennek végbe.

Kétségtelen tény azonban, hogy a halandósági viszonyok romlása nem független attól a szocializmusnak nevezett történelmi időszaktól, amely negyven

éven keresztül meghatározta az ország társadalmi-gazdasági fejlődését és lényegében az egyének és családok sorsát, életkörülményeit. A halandóság alakulásának rendszerspecifikus jellegét bizonyítja, hogy az életkilátások rosszabbodása nemcsak Magyarországon, hanem valamennyi volt szocialista országban bekövetkezett. A második világháborút követően a halandóság valamennyi európai országban – ezen belül a volt szocialista országokban is látványosan javult. Ez a kedvező tendencia azonban csak a hatvanas évek közepéig tartott, amikor is a szocialista országokban – a nyugat-európai országokkal szemben – megtorpant a várható átlagos élettartamok dinamikus növekedésének folyamata, és Európa két régiója között a különbségek évről évre növekedtek. Ez, a térség szempontjából kedvezőtlen folyamat, azóta is tart.

Az utóbbi egy-két évben a halandósági arányok bizonyos javulást mutatnak, amiből néhány szakember, kutató a trend megfordulására és egy tartós javulás kezdetére következtet. Ha ez a javulás valóban tartósnak bizonyul, akkor – véleményem szerint – egy újabb népesedési, társadalmi rejtély előtt állunk. Sem a lakosság egészségi állapota, sem az egészségügy helyzete nem indokolja ezt a kedvező változást, sőt figyelembe véve az életszínvonal csökkenésével, az elszegényedéssel összefüggésben romló táplálkozást és életkörülményeket, éppen ellentétes tendencia, vagyis a halálozások korábbi emelkedése lenne prognosztizálható.

II. Magyarország népesedési helyzete Európában

Magyarország népesedési helyzetét nem lehet „általában” Európához viszonyítani, miután az egyes népesedési mutatók vonatkozásában hazánk helye az európai országok rangsorában igen eltérően alakul.

1. Házasságkötések, élettársi kapcsolatok

A házasságkötések csökkenése és az élettársi kapcsolatok terjedése Európa legtöbb országában jóval korábban megkezdődött, a házasságra nem lépők, valamint az együtt élők aránya jóval magasabb, mint Magyarországon. Egyes észak-európai országban a nőknek várhatóan csak 50–60%-a fog házasságot kötni, amely adat a házasság hagyományos szerepének, jelentőségének erőteljes visszaszorulását, módosulását jelzi.

A házasságkötések gyakoriságát tekintve Magyarország a „közepes” házassági készséget mutató országok csoportjába tartozik, az élettársi kapcsolatok elterjedtségét illetően pedig az alacsony kategóriába.

2. Születési arányszám, termékenység

A nyolcvanas évek második felétől kezdődően Európában a népesedési magatartás szempontjából bizonyos átrendeződés következett be. Számos, korábban magas termékenységű országban (pl. a dél-európai országokban, különösen Olaszországban) a születések száma drámaian visszaesett, míg más, korábban alacsony termékenységű országban bizonyos mértékű születésszám-növekedés volt tapasztalható (pl. Svédországban). Magyarország helyzete Európán belül relatíve javult, a legalacsonyabb termékenységű országok csoportjából a közepes termékenységű országok csoportjába kerültünk.

A legutóbbi évek születésszám és termékenység szempontjából két szakaszra bonthatók. Az 1990 és 1994–95 közötti időszakot vizsgálva kiemelendő, hogy a politikai és gazdasági rendszer változását kísérő társadalmi megrázkódtatások érzékelhetően nem befolyásolták a magyar családok gyermekvállalási hajlandóságát. A jelenség azért érdemel megkülönböztetett figyelmet, mert a lakosság magatartása a volt szocialista országok között e vonatkozásban egyedülálló, az átmenet a térség valamennyi országában jelentős, egyes esetekben drámai termékenységsökkenéssel jár/járt együtt. A teljes termékenységi arány Magyarországon az 1990 és 1994 közötti időszakban 1,86 és 1,64 között alakult, míg a volt NDK területén a korábban magyarországival azonos érték 0,7-re zuhant. Megjegyzendő, hogy soha egy országban sem alakult ki a keletnémet területeken tapasztalt alacsony termékenység. A születési arányszám csökkenése, ha nem is ilyen drámai módon, de az átmeneti országok mindegyikében bekövetkezett.

Magyarországon a születésszám drámai csökkenése 1995 után, az ún. Bokros csomagként elhíresült megszorító intézkedések után következett be. Ennek következtében a születésszám 100 ezerre, a teljes termékenységi arány 1,38-ra csökkent.

3. Terhességmegszakítás

A téma nemzetközi összefüggéseiről a korábbiakban már szóltam, itt csak ismételtelen utalni szeretnék arra, hogy az európai államok többségében – tőlünk nyugatra – a terhességmegszakítási arányok a magyarországihoz szinte nem is hasonlíthatóan alacsonyabb színvonalon állnak. Igen liberális abortusztörvény mellett, Hollandiában ezer 15–44 éves nőre 5 terhességmegszakítás jut, míg nálunk, mint láttuk 31. De a többi ország esetében is maximum 10–15 körüli értékeket találunk. Ezzel szemben Oroszországban vagy Romániában kétszer-

háromszor nagyobb gyakorisággal végeznek terhességmegszakítást, mint Magyarországon.

III. A népesedési folyamatok társadalmi-gazdasági, politikai kihatásai

Az elkövetkezendő húsz-harminc évben, mindenképpen a népesség további csökkenését feltételezem. Optimális esetben azt várom, hogy a fogyás üteme jelentősen mérséklődik, esetleg megáll. Kérdés csak az, hogy ez milyen demográfiai mozgások mellett következik be. Igen kedvezőtlen lenne ugyanis, ha a népességfogyás csak, vagy elsősorban a halálozási mutatók javulása következtében mérséklődne, miközben a termékenységi mutatók a jelenlegi igen alacsony szinten stagnálnának, esetleg tovább csökkennének. Nem tartanám elfogadhatónak azt a – napjainkban mind többet emlegetett – megoldási módot sem, hogy a népességszám stabilizálását a határokon kívül élő magyar nemzetiiségek betelepítése útján biztosítsuk.

Társadalmi, politikai, gazdasági és demográfiai szempontból egyaránt csak a termékenység növekedése révén megvalósuló kedvező változás lenne kívánatos, sőt elfogadható. Megfelelő családpolitikai intézkedésekkel a cél nem tűnik irreálisnak, hiszen a családtervekben is megfogalmazódó gyermek utáni vágy, kívánság még jelen van a magyar társadalomban, a szülőképes korban lévő nagy létszámú nemzedékben (a Ratkó generáció unokái) szintén. E nagy létszámú nemzedék éppen a restriktív családpolitika miatt halasztotta el gyermekvállalásait, vagyis elsősorban ennek a generációnak népesedési magatartását kellene aktivizálni, családtervezési elképzeléseik megvalósítását elősegíteni.

S. Molnár Edit

Röviden felelni arra, hogy miképpen alakultak a népesedési folyamatok más európai országokhoz és az utóbbi évek hazai történéseihez képest – szinte lehetetlen feladat. Más oldalról szerénytelenség lenne elvárni bárkitől, hogy érdeklődést mutasson az iránt: mindez *én szerintem* hogyan alakult (a körkérdés erre irányul). Az objektív folyamatokról óriási és naprakész hazai és nemzetközi adattárak tudósítanak. Az érdeklődő természetesen akkor jár jól, ha ezekhez fordul, nem pedig az én gyarló és vitatható interpretációmhoz. Nos, ezek az objektív adatok (és a népesség-előreszámítások) azt jelzik: Magyarországon a népességszám csökken, és ennek belátható perspektívája sem más, mint a ten-

dencia folytatódása. S hogy valamiképpen mégis hangot adjak a feltett kérdésben elvárt személyes állásfoglalásnak: ez a helyzet egyáltalán nem kedvező, inkább aggasztó. Egy olyan kis országban mint Magyarország, a népesség lassú de folyamatos fogyásának sok szempontból nagyobb a súlya, mint hogyha hasonló tendenciák olyan országokban mutatkoznak, amelyek népességszáma a miénknél többszöröse, Megjegyzem, hogy bár számomra – és sokunk számára – ez evidenciának tűnik, nem mindenki gondolja így. Esetenként még szakmai körökben is megfogalmazódik az a nézet, hogy „nem a létszámtól függ, mennyire jó egy ország gazdasági helyzete”, „a miénknél kisebb országokban is élnek jól” stb. Ez így önmagában akár igaz is lehet, ám hazai relációban nem elfogadható. A fogyás egy öregedő konjunktúrával jár együtt. Az eltartási terhek növekedése, a társadalom innovációs készségének gyengülése rendkívül negatív társadalmi hatásokkal jár, a probléma negligálása pedig elkényelmesíti mindazokat, akik lépéseket tehetnének a népességfogyás lassítása érdekében.

A fogyás első oka az, hogy a termékenység (gyermekszám) alacsonyabb annál, mint amennyire a népesség egyszerű reprodukciójához szükség lenne. A termékenység Magyarországon már az ötvenes években lecsökkent erre a szintre, vagyis jóval előbb, mint a nyugat-európai országokban, amelyekben hasonló csökkenést csak az ötvenes években született női kohorszok produkáltak. Minden relatív, európai viszonylatban végül is így kerültünk ki az alacsony termékenyséű országok csoportjából, és léptünk „följebb”, a közepes termékenyséűek közé.

A népességfogyás másik jelentős oka a magas halandóság. Ez azonban már nagyon is kivételes jelenség Európában. Míg az elmúlt évtizedekben a legtöbb volt szocialista országban – ha nem is olyan mértékben, mint Magyarországon – a halandóság romlott, Nyugat-Európában folyamatosan és jelentősen javult. Dióhéjban ennyit az utóbbi évtizedek történéseiről.

Ami az utóbbi éveket illeti, a halandóság tekintetében pozitív fejlemény következett be; okainak vizsgálata még magyarázatra, kutatásokra vár. (Annál is inkább, mert az egészségügyi ellátásban nem következett be látványos előrelépés. Egyes feltételezések szerint a javulásban – ami már talán a születéskor várható átlagos élettartam hosszabbodásával is érzékelhető – szerepe lehet a levegő tisztulásának /egy-egy vidékeken a környezetet erősen szennyező ipari létesítmények leépülésének, a kisebb energiafelhasználásnak/, sőt – paradox módon – a munkával való túlterheltség, a stressz csökkenésének is, amit akár még a munkanélküliség megjelenésével is kapcsolatba lehet hozni.)

Nincsen ilyen pozitív fejlemény a termékenység terén. Közismert, hogy a magyarországi születésszám az utóbbi időben évről évre csökken; 1996-ban és 87-ben kirívóan alacsony volt, ami annál is inkább meglepő, mert ezt a mélypontot egy nagyobb létszámú női generáció, az ún. „Ratkó-unokák” produkálták. Az okok összetettek, de benne biztosan szerepe van a gyermekes családok

anyagi helyzete romlásának és ezen belül a családi támogatások csökkenésének is, ami meghaladta a munkajövedelmek és nyugdíjak reálértékének a csökkenését. Mivel hosszú távon nézetem szerint a gyermekvállalás, a termékenység alakulása az, ami a népesség összetételét és létszámát meghatározza, részletesebben időznék ennél a problémánál.

A jövedelem és a gyermekszám közötti pozitív kapcsolat önmagában ugyanis nem igazán alkalmas a gyermekszám hosszú távú tendenciáinak magyarázatára; számos ország példáját említhetnénk, amelyekben hosszú távon a jövedelememelkedéssel együtt a gyermekszám csökkent. Rövid távon azonban igen jelentős szerepe van a jövedelemnek. Egy házaspár életében, abban a néhány évben, amikor a gyermekvállalás kérdése számukra aktuális döntési helyzetet jelent, aspirációik, normáik, értékeik még nem változnak, így személyes gazdasági körülményeik rosszabbodása az általuk kívánt, tervezett gyermekek számának csökkenését idézheti elő, a körülmények javulása pedig terveik megvalósításához nyújt esélyt. Ugyanakkor hosszú távon a gazdasági és társadalmi körülményeknek igen jelentős a szerepe a gyermekszámra vonatkozó normák és értékek alakulásában. Ez megnyilvánulhat abban is, hogy a jövőbeli gazdasági viszonyok, a társadalmi előmenetel kedvező megítélése növeli a gyermekszámra vonatkozó normákat, a pesszimista jövőkép, a depresszió, a társadalmi lesüllyedés perspektívája pedig csökkenti azokat (vö. Easterlin-modell). A helyzet azonban ennél bonyolultabb. A normák és értékek, valamint a gazdasági-társadalmi körülmények közötti kapcsolat nem teljesen determinisztikus. Bizonyos gazdasági és társadalmi körülményekre többféle kulturális válasz is lehetséges, amelynek a gyermekszámcsökkenés – ha nem közvetlen módon, de mégiscsak – szükségszerű velejárója. Az újabb keletű családszociológiai kutatások például a házasságkötés késleltetésének vagy végleges mellőzésének, az élettársi életforma terjedésének okait vizsgálva, e demográfiai jelenségeket ugyancsak a családi értékek és normák változásaival hozzák összefüggésbe. Ennek lényege abban áll, hogy a mai, modernizálódó életben nagyobb a súlya az emberek individualizációs törekvéseinek, az egyéni életcélok, ambíciók megvalósulásának, karrier elérésének, mint korábban (többek között a nők szak-képzettségének emelkedése és nagyarányú munkavállalásuk következtében). Ezek a törekvések gyengítik, vagy akár szét is feszítik a tradicionális családi élet kereteit, amelyeket alapvetően a hagyományos férfi és női szerepek funkcionálása, a szülők között lévő hagyományos munkamegosztás, a gyermekek tekintélyelvű nevelése, a mindennapi életvitelben érvényesítendő állandóság, rendszeresség jelentenek. A gyermekneveléssel való lekötöttség és az ennek érdekében tett áldozatok olyan lemondásokra kényszerítik a szülőket, amelyek az individuális törekvések, egyéni életcélok mellett egyre kevésbé elviselhetőek, és az emberek a megoldást a hagyományos életforma leépítésében, a gyermekek számának korlátozásában vagy az akaratlagos gyermektelenségben találják meg.

A gyermekvállalásban érintett, fiatal korosztály magatartásváltozása lassú folyamat: a változások kezdetén még a tradicionális normákhoz ragaszkodó közgondolkodás ellenállásába ütközik, de intenzitásának növekedésével a környezet is egyre nagyobb fogékonyságot mutat a változások iránt és toleránsabbá válik. Ez önmagában is felgyorsíthatja a megindult tendenciát, mivel az érintett generációnak egyre kevésbé kell elítéléstől tartania.

Kutatásaink azt mutatják, hogy a tendencia bizonyos elemei – egyelőre jóval kisebb intenzitással – de Magyarországon is kimutathatók. Ezt nálunk mindenekelőtt a házasságkötés későbbre halasztása vagy végleges mellőzése, az élettársi kapcsolatok terjedése jelzi: az elmúlt években például a gyermekek egyötöde-egynegyede nem házasi családi állapotú anyáktól született, s bár az anyák jelentős része azt tervezi, rövidebb-hosszabb idő elteltével házasságot köt, általábanosságban az élettársi és házasi életformát már többé-kevésbé egyenértékűnek tartják. Népesedési hatását tekintve ennek jelentősége abban van, hogy mivel Magyarországon a gyermekvállalás elsősorban a házassághoz kapcsolódik, a hazai házasi szokások hosszú ideig elősegítették a gyermek megszületését, s így fékeztek a termékenység csökkenő alapirányzatát. A házasságkötések késleltetése (későbbi életkorra halasztása), átmeneti vagy végleges elmaradása azonban ellentétesen hat erre a tendenciára, mivel a házasságban élők alacsonyabb arányán keresztül kedvezőtlenül érintik a születések színvonalát. Ezt – hasonlóan a számos európai országban tapasztalt helyzethez – a házasságon kívül született gyermekek növekvő aránya nem ellensúlyozza. Más oldalról azt is fel kell említeni, hogy bár az élettársi életforma elvileg biztosíthatja a szülők és a gyermekek számára ugyanazokat a kondíciókat, mint a házasság, az adatok szerint ezek a kapcsolatok bomlékonyabbak, nagyobb az esély egyszülős (főképp anya-gyermek összetételű) család kialakulására, ami a gyermek szocializációja szempontjából hátrányokkal jár, s a társadalom részéről is nagyobb anyagi ráfordítást igényel.

A már kimutatható tendenciák ellenére Magyarországon a családi élet alakításában fő szerepet játszó generáció gondolkodásmódját, értékválasztásait ma, a XX. század végéhez közeledve még inkább a hagyományok követése jellemzi. Ez öröndetes módon mindenekelőtt abban nyilvánul meg, hogy – függetlenül a követendőnek tartott életforma-választástól – mekkora értéket tulajdonítanak a gyermeknek, a gyermekes létnek. A nyugati vizsgálatok egyik fontos megállapítása szerint ugyanis a változások kiterjednek arra, ahogyan az emberek megítélik a gyermekszületést, a gyermekvállalást. Míg századunk első felében ez egyik alapvető célja volt a házasságkötésnek, vagy legalábbis magától értetődő velejárója, mára kialakult egy olyan szemlélet, amely tudatosan elutasítja a gyermekvállalást. Ennek az attitűdnek az alátámasztására részben a jövő iránti bizalmatlanságot hozzák fel, részben a gyermek nevelésével, gondozásával járó szükség-szerű áldozathozatalt, amely az önmegvalósítást akadályozza. Bár ez a szemlélet

sehol sem vált még dominánssá, van, ahol a prokreatív népesség mintegy egyötöde vallja. Magyarországon azonban egyáltalán nem tapasztalható (még) a gyermektelenség mint "ideálisnak vélt állapot" elfogadása, olyannyira, hogy nemcsak saját kutatásaink, hanem más intézmények által végzett nemzetközi összehasonlító vizsgálatok is azt mutatják: nálunk kiugróan magas azok aránya, akik szerint gyermekkel élni „sokkal jobb”, mint gyermek nélkül. A családtervezési vizsgálatok szerint azonban a vágyak, kívánságok némileg meghaladják a tényleges gyakorlatot. Ennek eredményeként például az 1983-ban házasságra lépett pároknál az egy gyermeket tervezők aránya végül is kétszeresére emelkedett (az eredetileg két vagy több gyermeket kívánók rovására), elsősorban a fővárosi családokban és ott, ahol az anya magasabb iskolai végzettségű és szellemi foglalkozású. A tervek, kívánságok szerényebb megvalósulása mögött az anyagiak, a gyermeknevelés és a munkavállalás összeegyeztetésének nehézségei, a lakásproblémák állnak. Társadalmi érdek lenne, hogy a gyermekkel kapcsolatos, ma még meglévő értékek és attitűdök hosszabb távon tartósuljanak; addig, amíg ki nem alakul egy olyan új értékrend, ami az egyéni törekvéseket, ambíciókat, a felelősség elhárítását előnyben részesíti a gyermekvállalással, gyermekneveléssel szemben.

A családra vonatkozó szemléletmód sokfélesége korunkban természetes állapot. Nagy kérdés azonban, hogy – bármilyenek is annak jogi keretei – a szülők és gyermekek tartós együttélésén alapuló életforma stabilitásának gyengülése lassítható-e, van-e mód annak megállítására vagy visszafordítására. A nemzetközi szakutatók nem adnak erre egyértelmű választ. Van olyan felfogás, amely szerint a tradicionális életforma a maga gazdasági, jogi, morális, konvencionális kötöttségeivel már nem képes kielégíteni a fiatal generáció nagyobb egyéni autonómiát igénylő, individuális igényeit, és ez szükségszerűen gyorsítja azt, hogy a hagyományos keretek szétfeszüljenek. Sokan szkeptikusak abban, hogy különböző családpolitikai intézkedésekkel szabad-e, érdemes-e és egyáltalán lehetséges-e befolyásolni a lakosság, az érintettek magatartását. Azt hinni valóban illúzió lenne, hogy különböző intézkedésekkel „egységesíteni” lehet a családról a XX. század végén kialakult szemléletmód sokszínűségét. Számos nemzetközi példa van azonban arra, hogy egy határozott társadalomképpel, világnézettel, jövőképpel rendelkező családpolitika nagyon is hatékonyan képes befolyásolni az értékrendet. Említhetném Svédország vagy Franciaország példáját, ahol a családtámogatások és a családjog eszközei jelentősen hatottak a gyermekvállalási hajlandóságra és a kétszülős családmoddell preferálására. Negatív irányú a volt Kelet-Németország példája, ahol az egyesítés előtt a pronatalista népesedéspolitikával összefüggésben jelentős kedvezményekben részesítették az egyszülős családokat (pl. soron kívül jutottak lakáshoz) és így erősen megnőtt a házasságon kívüli szülések száma. Bár ez a pozitív diszkrimináció a két Németország egyesítése után megszűnt, a korábbi tapasztalatok

mégis megszilárdítottak egy olyan értékrendet, amelynek következtében a volt kelet-németországi területen a 90-es évek közepén is kétszer akkora (40% feletti) a nem házas születések aránya, mint a volt nyugatnémet területen.

Hogy – a körkérdés utolsó pontjának megfelelően – az elkövetkező húsz-harminc évben milyen társadalmi, gazdasági és politikai hatásai lesznek a jelenlegi népesedési folyamatoknak, arra nagyon nehéz felelni. Már csak azért is, mert Magyarország európai közösséghez tartozásának perspektivikus demográfiai következményei – és ezek között egyik legjelentősebbet mai elképzelésem szerint a migráció teljesen újszerű megjelenési formái fogják jelenteni – ma még teljesen beláthatatlanok.

Ami a családok helyzetét illeti, a változások tendenciáját jelző adatok azt mutatják, hogy a társadalom egy része Magyarországon is kezd elfordulni a hagyományos családmodelltől és elindul az Észak- és Nyugat-Európában már kialakult családmodell irányába. Ha az élettársi együttélések, a házasságon kívüli gyermekszülések európai adatait tekintjük át, ma még Európán belül is meglehetősen nagy eltérés tapasztalható az északi- és a dél-európai családmodell között; ezen belül Magyarország pedig ma még inkább alacsony arányaival tűnik ki. Azonban azt gondolom, 20–30 év múlva az európai népesség egésze közelebb kerül majd egymáshoz, és a magyar viszonyok sem fognak számottevően különbözni az európai családok jellemzőitől. Csak e változásokat rugalmasan követő családpolitikától várható el, hogy a modernizáció felgyorsulására a családok ne olyan válaszokat adjanak, amelyek stabilitásukat gyengítik, funkcióik feladását eredményezik. Egy olyan politika, amelyik felelősséget érez az iránt: hogyan fog élni az a – most még meg sem született – generáció (vagyis az, amelyik 20–30 év múlva kezdi tervezni önálló családi életét, gyermekeinek számát), már most sem lehet mentes határozott világnézettől, társadalomképtől. A családpolitikának (és az őt szolgáló kutatásoknak) már ma kell hogy legyenek elképzelései arról, hogy rövid távon a családok boldogulását, hosszú távon a reprodukciót befolyásoló, a családi életre vonatkozó szemléletmódot, értékrendet optimálisan miként érdemes és lehetséges alakítani.

Szabó Kálmán

A MAGYAR NÉPESEDÉS KÖZELMÚLTJA ÉS JÖVŐJE

A közelmúlton legalább tíz évet kell értenünk, ami történelmileg egyáltalán nem hosszú idő, de Magyarország és alapjában Európa, sőt az egész földkerekség történetében a meghatározó változások évtizede. Nem valószínű, hogy magára valamit adó politikai elemző 1988-ban ne minősítette volna fantazmagóriának mindazt, ami mára bekövetkezett, ráadásul az őrült délszláv háborútól eltekintve, puskalövés nélkül. Mondhatnánk persze, hogy volt egész Európára elég emberirtás a délszláv háborúban, csak hogy ez nem elindítója, hanem következménye volt a változásoknak. A résztvevők a békés változások közepette elérkezettnek látták az időt, hogy viszályukat, amit az I. világháború kitörése és a zajló történelem miatt a század eleje óta nem tudtak megoldani, most „rendezzék”.

Valami köze azért van a magyar népesedési helyzethez, mert nehéz a magunk dolgát józanul intézni, ha a szomszéd mezsgyén puskaporos hordók vannak és némelyikben már tövig égett a kanóc.

A közelmúlt azonban aligha vizsgálható a távolabbi – akár évszázados – háttér nélkül. A múlt században megkezdődött magyar demográfiai átmenet, amely a magas halandóságú és relatíve magas termékenyséű népesség halandóságának csökkenésével lényegében egyidejűleg alacsony, de talán még az egyszerű reprodukcióhoz elégséges termékenységet eredményezhetett volna, éppen végső szakaszában, mielőtt egyensúlyi állapothoz ért, belefutott a XX. századi katasztrófák sorozatába. A válságok sorában már a fennmaradás is szép teljesítmény volt. Ráadásul a magyar demográfiai átmenet jelentősen különbözött a klasszikus változattól, amelyben a halandóság csökkenését késleltetve követi a termékenység visszaesése, vagyis általában „demográfiai robbanásnak” nevezett gyors népességnövekedéssel jár.

Összességében a két világháború, a kettő között a nagy gazdasági válság, aztán diktatúrák és 1956, a nagy pillanat vérbefojtása és az azt követő évtizedek, mind, mind hozzájárultak, hogy frusztrált, nem élni, csak túlélni szándékozó generációk alkotják ma az ország szétzilált és csak igen lassan újraszerveződő társadalmát. Ezek éppúgy tényezői a mai népesedési helyzetnek, mint a gazdasági nehézségek, az oktatás problémái, az egészségügy tarthatatlan állapota és gyermeknevelési támogatások megvonása³⁶.

Egy alapos európai összehasonlító vizsgálat, valószínűleg igen érdekes tanulságokkal járna, különösen, ha a társadalommal foglalkozó társ-diszciplínák együttműködésével készülhetne el. Enélkül inkább csak heurisztikus és főként erősen szubjektív véleményt alkothatunk a térség népesedési viszonyairól.

Közismert, hogy Európában néhány sajátos helyzetű és kultúrájú országtól eltekintve, a termékenység az egyszerű reprodukcióhoz szükséges szint alatt van, ugyanakkor ez utóbbi országokban megfigyelhető termékenységi trendek

³⁶ A körkérdésre adott válasz még 1998 májusa előtt született.

eltérnek egymástól. Egyesekben csökken, vagy a közelmúltban erősen csökkent, másokban többé-kevésbé állandó, ismét másokban némi javulás mutatkozik. Magyarország a csökkenő kategóriába tartozik, ezért elsősorban ezt a csoportot célszerű megvizsgálni.

Érdekes módon tartoznak ide rendszerváltoztató és hosszabb ideje a szabad demokráciához tartozó országok is, amelyekben persze a csökkenés nem azonos időben, nem azonos sebességgel és főként nem azonos szinten következett be. Valójában mégis találhatunk közös vonást, nevezetesen a konzum-szemlélet térnyerését. Ezt színezheti megszokott támogatások – többnyire indokolatlan – megvonása, de a lényeg az igények és a lehetőségek közötti eltérés. A mediterrán országokban, ahol a legszembetűnőbb a termékenység visszaesése, a tradicionális értékek térvesztése, a posztkommunista országok többségében pedig a szabad információ áramlás következményeképpen felszított elvárások (miközben a totális összeomlást a békés rendszerváltoztatás tette elkerülhetővé) járultak hozzá az értékválság kialakulásához.

Mindez nem jelenti azt, hogy a gyermeknevelés költségeihez a társadalom egészének – beleértve a saját elhatározásból vagy akár önhibájukon kívül gyermekteleneket – nem kell hozzájárulnia. Vegyük azonban tudomásul, hogy az igények mesterséges fokozása és a gyermekvállalás mártíromsággá minősítése állandóan devalválja a lehetséges támogatás értékét. Érdeemes elgondolkodni azon, hogy néhány nemrég nyilvánosságra hozott közvélemény-kutatás szerint az emberek olyan összegeket neveznek meg a „gondtalan megélhetéshez” elegendő jövedelemként, amelyek (valutaparitáson, de akár vásárlóerő-paritáson számolva is) az EU országokban nevetségesen alacsonynak számítanak. Más szóval a gyermekneveléshez feltétlenül szükséges hozzájárulás nem túlságosan magas, másrészt nem nagyon hasonlítható össze a fejlettebb országok esete Magyarországgal.

Figyelemre méltó, hogy az EU országok többségében – minden nehézségük és bizonyos megszorítások ellenére – nem következett be további termékenység-csökkenés, sőt egy-egy esetben javulás látszik. Ehhez képest a magyarországi helyzet még tragikusabbnak látszik.

Ami az utóbbi évtizedek trendjét illeti, nálunk is úgy látszott, hogy az évtizedek előtt kialakult alacsony termékenység legalább nem csökken tovább. A korábbi népesség-előrszámítások eredményei szerint már ez is a népességszám fogyásával és ami ennél kevésbé látványos, de súlyosabb következményekkel jár (főként a mindenható gazdasági szempontok oldaláról) a népesség öregedését jelentette.

Az a gazdasági visszaesés, ami 1990-től a népességet is sújtotta, törvényszerű volt és akár nagyobb arányú is lehetett volna. A hosszú ideje viszonylag állandó termékenység szerény emelkedés után megindult csökkenése azonban nem egyedül a reáljövedelem tényleges visszaesésének következménye, hanem

jelentősen hozzájárult az, hogy ezt – mindenféle politikai érdekek miatt – felnagyították, a tájékozatlan és az önálló véleményalkotástól régen elszoktatott embereknek a kilátástalanság érzését sugallták, miközben a legrosszabb értelemben vett fogyasztói szemlélet jegyében kínálgatták nekik a „legjobb”, a „legtökéletesebb” árukat, amelyek nélkül az ember nem is ember. Hogy megvehesék, más irányú „fogyasztásukat” kellett csökkenteni. A leginkább elszegényedett – nem is kis létszámú – réteg, amelynek nagy része már túl van a gyermeknevelési koron, természetesen ezzel a stratégiával sem élhet.

Az egészzet aztán betetőzték az elhíresült 1995-ös megszorítások.

Ami a jövőt illeti, túl sok optimizmusra nincs ok. Ma még a magyar népesség döntő hányada – elméletben – értéknek tartja a gyermeket és a gyermekvállalást, de a keresztmetszeti adatok szerint a termékenység csökkenése nem állt meg. Lehet arra hivatkozni, hogy a gyermekszülés későbbre tolódik, de félő az időzítés megváltozása csak részben magyarázat és mindig fennáll a veszélye annak, hogy az elhalasztott szülés sohasem történik meg.

Magyarországon elég sok megnyilatkozásban (némi demográfiai ismerethiányról, kissé gorombább kifejezéssel a józan paraszti ész hiányáról téve tanúságot) a magas halandóságot jelölték meg a népességfogyás fő okának. Nem kétséges, hogy a népességfogyáshoz több embernek kell meghalnia, mint ahányan születnek. Mégis, az emberi élettartam végességét tudomásul véve, különösebb „szakértelem” nélkül belátható, hogy a halandóságnak mai ismereteink szerint lehetséges legalacsonyabb szintje mellett is, egy házaspárnak átlagosan kettőnél több gyermeket kellene felnevelnie (nem elírás: felnevelnie) a népességfogyás tartós megállításához.

Manapság, mintha a halandóság már javulást mutatna: mert egészségesebben élnek az emberek, vagy jobb az egészségügyi ellátás, de úgy látszik az emberi alkalmazkodó képesség nem merítette ki minden tartalékát. Ez azonban a jövőre nézve, kivált, ha a ma szokásos „pragmatikus” megközelítéssel élünk, bár a fogyást mérsékelheti, még növeli is a gondokat. A nagyon alacsony és tovább csökkenő termékenység a népesség öregedését felgyorsítja, ehhez a hatásához hozzáadódik a felnőtt vagy idősebb korosztályok hosszabb élettartama eredményeképpen nagyobb létszámban továbbélők növekvő súlya. Ettől persze a halandóság javulása még kedvező fejlemény marad.

Az eddigi fogyást maga a népesség – úgy tűnik – kevésbé érzékeli (legfeljebb akkor, ha a kis létszám miatt bezárt iskola vagy óvoda helyett messzebbre kell vinnie gyermekét) és ezt nem is lehet elvárni úgy általában az emberektől. Annál érthetlenebb, hogy a tömegtájékoztatás a nyugdíjrendszer átalakításával, a korhatár emelésével kapcsolatban nem is nagyon kísérelte meg a kedvezőtlen korösszetétel hatására felhívni a figyelmet, miközben a demográfusok legalább két évtizede kongatják a vészharangot. Pedig nagyon egyszerű lett volna bemutatni, hogy a felosztó-kirovó rendszer minden sebezhetősége ellenére nem ön-

magában rossz, hanem, mert a járulékfizető aktív korosztályok létszáma (és a gazdaság teljesítménye) kevés a nyugdíjalapok feltöltéséhez.

A jövőt illetően egyelőre kevés, vagy talán semmi bizakodásra okot adó jelet nem lehet látni. A lélekszám csökkenése a kerek számok kicsit misztikus tisztelete miatt, valószínűleg akkor lesz majd beszédtema, ha 10 millió alá csökken. Sokkal nagyobb baj, hogy a népesség öregedésével kapcsolatban fennáll a veszélye a generációk szembeállításának és ez olyan helyzetben következhet be, amikor a gyermeknevelési támogatások esetleges növelése, az idős korosztályok nyugdíjának, életnívójának legalább szinten tartása mellett, elképesztően nagy terheket ró a társadalomra és a nemzetgazdaságra. Más szóval, minél tovább tart a termékenység mélyrepülése, az öregedési folyamat, annál nehezebb és költségesebb lesz a megfordítására irányuló minden erőfeszítés.

Végül, nagyjából 30 év múlva elkövetkezhet az idő, amikor a magyar népesség akkor aktív korosztályai nem lesznek elegendőek, hogy működtessék a gazdaságot. Igaz, az EU-n belül megvalósul a szabad munkaerő-áramlás, de az öregedés szinte egész Európát érinti, ezért nem nagyon bízhatunk abban, hogy ez megoldást jelent, hacsak más EU országok meg nem birkóznak az alacsony termékenység problémájával.

Vagy vállalni kell tehát a gazdasági visszaesést és ezzel a mai 30 évesnél idősebbekből addig életben maradók – várhatóan az akkori népesség egyharmada – megtapasztalhatja, hogy a manapság úton-útfélen hangoztatott szlogen a „gondtalan öregségről” mint válik semmivé, vagy pedig a még mindig elég magas termékenységtől területekről kell tömegével vendégmunkásokat behívni. Azt azonban nem lehet elvárni, hogy ők családjukat ne hozzák és ha nagy számban lesznek, tolerancia ide, multikultúra oda, előre borítékolni lehet a feszültségek kialakulását. Ezenkívül tisztességtelen eljárás lenne, ha számukra a megfelelő lakást, oktatást, egészségügyi ellátást, kultúrájuk ápolását és még sok más nem biztosítana a befogadó ország, vagyis az időközben fokozatosan öregedő társadalomhoz idomított ellátási rendszer jelentős fejlesztésre szorul, ami újabb terheket ró a gazdaságra.

Úgy tűnik, alapvető szemléletváltozás nélkül nem lehet előrelépni. A 80-as években, különböző nemzetközi konferenciákon, gyakran lehetett hallani kutatóktól, hogy Európában és általában a fejlett országokban „narcisztikus” társadalom van, és rendszerint rossznéven vették, ha ezt valaki a kicsit keményebb „önző” társadalomra fordította. Pedig erről van szó. Hiányzik a generációk közötti társadalmi szolidaritás, a családok erősítésének szándéka, a távlatos gondolkodás és Magyarországon ezen kívül még a civil társadalom kiépítésének szándéka sem fedezhető fel (legfeljebb a lózungok szintjén). Amíg ezek helyet nem kapnak az oktatás és a nevelés követelményei, a tömegtájékoztatás alapvető témái között és meg nem tanulják az emberek, hogy a jogok csak akkor ille-

tik meg őket, ha a kötelezettségeiket is vállalják, változásban aligha reménykedhetünk.

Szukicsné Serfőző Klára

NÉPESEDÉSI HELYZETÜNKRŐL

Bár a népesség számának csökkenése nem új jelenség – 1980 óta jellemzője népességünk alakulásának – mégsem könnyű szembesülni a jelenlegi folyamatok következményével, a következő évszázad első felében várható népességszámmal – az előreszámítás alapváltozata szerint több mint 2 millióval leszünk kevesebben 2050-ben – vagy ami számomra még problematikusabb, a népesség várható korösszetételével, öregedésével. Szakemberek már évtizedekkel ezelőtt jelezték, hogy gond van. 1958 óta – néhány év kivételével – a nettó reprodukciós együttható értéke 1 alá került, ami a népesség fogyására utalt. Ez a tendencia azonban mintegy két évtizedig még rejtve maradt.

A termékenység alacsony szintjének távlati következményeit felismerve kormányzati intézkedésekre került sor. A termékenység ösztönzésére irányuló intézkedések közül elsőként az 1967-ben bevezetésre kerülő gyest kell megemlíteni, ami akkoriban egyedülálló intézkedésnek számított, majd ezt az 1973-as – főként anyagi jellegű – intézkedések követték, 1985-ben pedig a gyed bevezetése jelentett újdonságot. Az intézkedések hatásának részletesebb elemzése nélkül, a naptári éves adatok alapján megállapítható, hogy az intézkedéseknek szerepük volt a termékenység csökkenésének mérséklésében, illetve 1974–77 között a nettó reprodukciós együttható 1 fölé emelkedésében. A kohorszok befejezett termékenységét tekintve pedig, ami sokkal fontosabb szempont az intézkedések hatásának értékelésénél, néhányuké emelkedett is, de nem érte el az egyszerű reprodukcióhoz szükséges szintet. A gyermekszülés, -nevelés támogatása során, az államháztartási reform részeként, gyökeresen új szemléletet hozott 1995-ben az un. Bokros-csomag. Megszüntette a gyedet, jövedelemtől tette függővé a családi pótlékot, gyest, hogy csak a legfontosabb elemeit érintsem. Tehát egy korábban biztosnak hitt, a gyermekszülést, -nevelést elősegítő, támogató rendszerhez nyúlt hozzá a gazdagok és a szegények közötti szolidaritásra hivatkozva. Úgy gondolom, ezek az intézkedések – túl azon, hogy a gyermekes családok egy részét hátrányosan érintették, illetve a családok egy részének igencsak megnehezítették a gyermekvállalást – a legnagyobb kárt az emberek gondolkodásában okozták, hiszen a társadalom értékítéletét jelezték a gyerekekkel, gyermekneveléssel kapcsolatban. A szegények és gazdagok közötti szolidaritáson túl létezik az egy adott időpontban gyermeket nevelők és gyermeket nem nevelők közötti szolidaritás is, amely elismeri e munka társadalmi hasznosságát, nem téve különbséget gyermek és gyermek között, s kisebb-nagyobb mérték-

ben hozzájárul a felnevelésük családi költségeihez is. Az ismét alanyi jogon járó családi pótlék bevezetésének ígérete már ezt a szemléletet tükrözi. Gyerekek nélkül ugyanis nehéz elképzelni a jövőt, legalábbis társadalmi szinten.

A Bokros-csomag említett intézkedéseinek negatív népesedési hatását fokozza, hogy egy egyébként is alacsony szintű, csökkenő termékenyséigű periódusban került rá sor. A teljes termékenységi arányszám kilencvenes években mérséklődése³⁷ (1,84-ről 1,46-ra csökkent 1990–1996 között) nemcsak Magyarországot jellemezte, hanem a többi volt szocialista országot is. Ebben az összefüggésben feltétlenül meg kell említeni azt a tényt, hogy a teljes termékenységi arányszám csökkenésének mértéke nálunk és Lengyelországban volt a legkisebb (21–22%), míg a skála másik végén Lettország (43%) és a korábbi NDK áll. Ez utóbbi helyzete speciális, igen rövid idő alatt a teljes termékenységi arányszám a felére esett vissza, s értéke soha nem tapasztalt mélypontot ért el. 1995 óta a trend megfordulni látszik, de még így is náluk a legalacsonyabb a termékenység.

A termékenység szintje szempontjából Magyarország helyzete közepesnek tekinthető. A hatvanas évek elején még a legalacsonyabb termékenyséigű európai ország volt, de a hatvanas-hetvenes évek termékenységet ösztönző intézkedéseinek eredményeként, illetve az észak- és nyugat-európai fejlett országokban a hetvenes években bekövetkezett termékenység-csökkenés következtében relatív helyzetünk megváltozott. Ez a közepes helyzet alapvetően a kilencvenes években is megmaradt, de az egyes országokhoz viszonyított helyzetünkben némi elmozdulás történt. Az előzőekben említett különböző mértékű csökkenések miatt a volt szocialista országok között relatív helyzetünk javult. Az 1996. évi adatok alapján egyedül Lengyelországban volt magasabb a teljes termékenységi arány (1,60), míg Szlovákiában és Litvániában hasonló volt a szintje. Ugyanakkor a fejlett országok többségében a kilencvenes évek nem hoztak olyan mértékű változásokat, amilyeneket az országok előző csoportjában tapasztalhattunk. Kivételt jelent Svédország, ahol a bevezetésre került széles körű gyermeknevelést támogató intézkedések hatására a nyolcvanas évek második felében megkezdődött termékenység-emelkedés éppen a kilencvenes évek elején érte el a tetőpontját, s erről a viszonylag magas termékenységi szintről következett be a gyors és nagyarányú csökkenés. A többi országban inkább a korábbi értékek körüli ingadozást, illetve mérsékeltebb csökkenést mutatnak az adatok ezen időszak alatt. Ebből adódik, hogy az évtized elején hozzánk hasonló termékenyséigű országokban jelenleg 0,2–0,4-del magasabb a teljes termékenységi arány, mint nálunk (Dánia, Franciaország, Finnország, Norvégia, Egyesült Királyság), valamint közelebb kerültünk az alacsonyabb termékenysé-

³⁷ Forrás: Council of Europe: Recent demographic development in Europe, 1997. Council of Europe Publishing, F-67 075 Strasbourg Cedex.

gű országok szintjéhez (Portugália, Ausztria, Görögország, Olaszország, Spanyolország).

Úgy tűnik, hogy az elmúlt évek folyamatai, az ezekhez való alkalmazkodás a demográfiai magatartás változásával, illetve a korábbi tendenciák felgyorsulásával jár együtt. A házasságkötések száma csökken, növekszik az élettársi kapcsolatok, a házasságon kívüli szülések aránya, az otthonteremtés, megélhetés nehézségei, illetve a meghosszabbodott képzés, a fiatalok karrierambíciói következtében jellemzővé vált a szülések elhalasztása, az anyák idősebbé válása. Demográfiai szempontból ezeket a tényezőket mind megtalálhatjuk a termékenység szintjének csökkenése mögött.

Bár az átalakulással együtt járó negatív jelenségek – a munkanélküliség tartós jelenléte, a megélhetési költségek drasztikus emelkedése – emberek sokaságát hozták nehéz helyzetbe, a fenti változásoknak csak egy részét indokolhatjuk ezzel. A bekövetkezett folyamatok hasonlóak az Észak- és Nyugat-Európában a hetvenes, illetve a nyolcvanas években lezajlott változásokhoz. Ez arra utal, hogy jelentős érték- és normaváltozás is kísérte az átalakulást, legalábbis ami a házasságkötés fontosságát, illetve a házasságon kívüli szülés megítélését illeti.

A nyolcvanas évek végén minden nyolcadik, 1996-ban pedig már minden negyedik-ötödik gyermek házasságon kívül született nálunk. Ez az arány európai viszonylatban közepesnek tekinthető. Izlandon a gyermekek 60%-a, Svédországban 54%-a, Norvégiában, Észtországban, Dániában pedig közel fele így születik. A skála másik végén 10% alatti értékkel Ciprus, Görögország, Málta, Svájc és Olaszország áll. A volt szocialista országok közül Lengyelországban a legalacsonyabb a házasságon kívül született gyermekek aránya, amely valószínűleg a katolikus egyház nagyobb befolyásának, értékrendje szélesebb körű elfogadottságának köszönhető, bár a változás, az aránynövekedés a kilencvenes években itt is felgyorsult. Az országok egy részénél ezek az évek nagyobb változást okoztak, mint az 1990 előtti két évtized. Magyarországra ez a megjegyzés nem érvényes, de a korábban megkezdődött tendencia felgyorsulása jellemzi az országot.

A házasságon kívüli szülések arányának emelkedését nem tekinthetjük kedvező jelenségnek. Növekedése mögött elsősorban az élettársi kapcsolatok elterjedése áll. A kutatások szerint az ilyen kapcsolatok bomlékonyabbak, s így nagyobb a gyermekek esélye az egyszülős családba kerülésre. A nemzetközi adatok tükrében ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy inkább a házasságon kívüli szülések arányának további növekedése várható, mintsem a trend megfordulása. A közgondolkodásban egyre elfogadottabb az élettársi kapcsolat, az ebből származó gyermek, sőt még az élettárs nélküli gyermekvállalás is.

Visszatérve a népességfogyás egyik alapvető okára, a termékenység alacsony szintjére, ennek jelentős megváltozása nem tűnik valószínűnek, tehát hosszabb távon sem fogják a generációk reprodukálni önmagukat. Amire törekedni lehet

és kell is az, hogy az utóbbi évek termékenység csökkenése tényleg csak a szülések elhalasztását, s ne végleges elmaradását jelentse, hogy az emberek számára ne csökkenjen tovább a gyermekek értéke, s a családokban megszülethessen a kívánt számú gyermek. Mindehhez összehangolt, a családalapítást, gyermekgondozást, -nevelést támogató intézkedés-sorozatra lenne szükség (alacsony kamatozású lakáshitelek, alanyi jogú gyēs, nagyobb hozzájárulás a gyermekek neveléséhez mind direkt, mind indirekt formában stb.). Ezek az intézkedések – az anyagi segítségen túl – azt is jeleznék, hogy a társadalom értéknek tekinti a gyermeket, s ez várhatóan befolyásolná az egyének értékítéletét is. Erre a szemléletváltozásra mindenképpen szükség lenne, s csak remélhető, hogy a megváltozott életkörülmények, a gyermekeknek járó juttatásokat korlátozó intézkedések nem okoztak olyan mértékű véleményváltozást a gyermek értékével kapcsolatban, amely megakadályozná a pozitív reagálást a gyermekszülést, -nevelést támogató intézkedésekre.

Népesedési helyzetünk másik problematikus területe a halandóság alakulása. A férfiak halandóságának javulása a hatvanas évek közepén megtört, s azóta időszakos ingadozással ugyan, de alapvetően romló tendencia érvényesült, s ez még fokozottabbá vált a nyolcvanas évek végétől. A születéskor várható átlagos élettartam 1993-ban érte el 64,5 évvel a mélypontját, az utána következő évek ugyan már javulást mutatnak (1996-ban 66,1 év), de így is a hatvanas évek szintjén van a mutató értéke. A nők halandósága alapvetően lassan javult az elmúlt évtizedek során, 1996-ban a születéskor várható átlagos élettartam 74,7 év, amely 4,6 évvel magasabb az 1960. évinél. Európai összehasonlításban azonban a nők helyzete sem kedvező.

A kilencvenes évtized közepe körüli adatok alapján az európai országok közül a születéskor várható átlagos élettartam a férfiaknál Svédországban a legmagasabb (76,5 év), egy évtizeddel meghaladva a magyarországi értéket. A fejlett országok többségénél a mutató a 73–75 év közötti sávba esik. A miénknél rosszabb halandóságot csak a volt Szovjetunió tagköztársaságaiban, valamint Romániában és Törökországban tapasztalhatunk. Ezek közül is kiemelkedően rossz a helyzet Oroszországban. Halandóság szempontjából kedvezőtlen helyzetünket még inkább aláhúzza az a tény, hogy nemcsak a fejlett országok szintje van messze, hanem a volt szocialista országok között sem jó a helyzetünk, amit az országok gazdasági fejlettsége közötti különbségek nem, vagy csak részben indokolnak. Bulgáriában egy, Lengyelországban két, Szlovákiában közel három, Csehországban és a volt NDK-ban pedig négy évvel magasabb a születéskor várható átlagos élettartam. Ezek a tények mindenképpen nagyon elgondolkoztatók, de még inkább elgondolkoztató, hogy a hatvanas években a férfiak halandósága az európai országok többségéhez közeli szinten volt, sőt Finnországban és Ausztriában még alacsonyabb is volt akkoriban a születéskor várható átlagos élettartam. Japán és az Egyesült Államok halandósági szintje is

hasznos volt a miénkhez. A mai jelentős különbségek, amelyek mögött az országok eltérő fejlődése áll, önmagukért beszélnek.

A nők esetében Európában, Svájcban várható a legmagasabb élettartam 81,9 évvel, s a fejlett országok többségében is 80 év körüli ez az érték. A skála másik végén Moldova található 69,7 évvel. Rajta kívül Törökországban, Oroszországban, Romániában és Ukrajnában rosszabb a helyzet, mint nálunk. Tehát a nőknél, a férfiakkal ellentétben, a volt Szovjetunió köztársaságai közül Litvánia, Lettország, Észtország is – 0,5–1 évvel magasabb élettartammal – előttünk áll. Ami a többi volt szocialista országot illeti, Bulgáriában hasonló a halandóság szintje, míg a többi országban 2–3 évvel magasabb a mutató értéke.

A jelenlegi helyzet bemutatásán túl érdemes kitérni arra is, hogy az utóbbi évek nagy társadalmi átalakulásai hogyan érintették a volt szocialista országok halandóságát. Kimutatható-e itt is olyan viszonylag egységes tendencia, mint a termékenységnél, amikor elég egyértelműen a születések korlátozásával reagáltak az emberek. A kilencvenes évek eleji és közepe körüli adatok összehasonlítása alapján a halandóság területén nem ilyen egységes a kép, vannak olyan országok, ahol a halandóság jelentősen romlott, míg máshol éppen javulást hoztak ezek az évek.

A férfiak esetében igen drasztikusan, több mint hat évvel csökkent a születéskor várható átlagos élettartam Oroszországban, három évvel Ukrajnában, Moldovában és Litvániában. Ezen kívül Romániában (1,3 évvel) és Bulgáriában (0,8 évvel) lett alacsonyabb még. A másik oldalon Csehországot kell elsősorban említeni, három évvel magasabb élettartamot remélhetnek a férfiak, Szlovákiában két évvel, Lengyelországban másfél évvel, Magyarországon pedig egy évvel. Ez a szám elfedi az ezen időszak alatt nálunk bekövetkezett mélypontot, s csak reménykedhetünk, hogy a megkezdett javulás tartós lesz. Az időszak alatti trendváltás a többi országban is bekövetkezhetett, a fenti számok csak a kilencvenes évek eleje és közepe közötti különbséget mutatják.

A nőknél is kétirányú változást hozott a kilencvenes évtized a volt szocialista országokban, de ezek a változások általában mind abszolút, mind relatív értékben kisebbek voltak a férfiakénál. A születéskor várható átlagos élettartam Oroszországban három, Moldovában és Ukrajnában két, Litvániában pedig egy évvel csökkent. A férfiakkal szemben tehát kikerült a romló halandóságú országok közül Bulgária és Románia, ahol a női népesség halandósági szintje stagnált, míg a férfiak esetében a szinten maradó halandóságú Észtország és Lettország a javuló halandóságú országok csoportjába tartozik. A nők születéskor várható átlagos élettartama közel egy évvel lett magasabb náluk, Magyarországon egy évvel, míg Csehországban, Szlovákiában és a korábbi NDK-ban 1,3–1,5 évvel. A lengyel nők halandósága csak minimálisan javult.

A születéskor várható átlagos élettartamok összehasonlítása egyértelműen jelzi, hogy egy magas szintű halandóságról kellene elmozdulnunk. Ebben a mu-

tatóban benne van az emberek hajszolt életmódja, megélhetési nehézségei, rossz táplálkozási szokásai, a növekvő alkoholfogyasztás, a dohányzás káros hatásai, az egészségügyi ellátás elérhetőségének, szintjének hiányosságai, amint ezekre a tényezőkre a halandósággal foglalkozó kutatók már régóta felhívták a figyelmet. Tehát a tényezők nagyon összetettek és megváltoztatásuk forrásigényes. Vannak azonban olyan rizikófaktorok is, amelyek csökkentéséhez, megszüntetéséhez csupán szemléletváltásra lenne szükség (dohányzás, alkoholfogyasztás). A hangsúlyt a megelőzésre kellene fordítani (életmód, egészségügyi szűrések), hiszen a betegségek megelőzése, korai felismerése mindenképpen a legcélravezetőbb módja a népesség egészségi állapota javításának, a halandóság szintje csökkentésének. Ugyanakkor elengedhetetlen az egészségügyi ellátás hatékonyabbá tétele, többletforrások biztosítása, hogy az emberek időben hozzájuthassanak a megfelelő színvonalú ellátáshoz.

A halandóság javulásában elméletileg a népesség szempontjából nagy tartalékok vannak, hiszen trendje – a hatvanas évek közepi megtorpanása, stagnálása, visszaesése következtében – eltér a fejlett európai országok emelkedő trendjétől. A gazdasági helyzet javulása minden bizonnyal e területen is kedvezően éreztetné hatását, kérdés azonban, hogy erre mikor kerül sor. Úgy gondolom azonban, hogy a feltételezett javulás is csak a népességcsökkenés ütemének mérséklődéséhez elég. Hasonló hatást várhatunk a termékenység szintjének növekedését ösztönző intézkedésektől is, hiszen a termékenység csökkenése, alacsony szintje egy általános tendencia, melynek realitásával számolni kell. A népesség számának és korösszetételének alakulása szempontjából azonban egyáltalán nem mindegy, hogy az emberek hány éves korukban halnak meg, s nem mindegy az sem, hogy az egyes kohorszok befejezett termékenysége mennyivel marad el az egyszerű reprodukcióhoz szükséges szinttől. Egy jövőjéért felelőséget érző társadalomnak a demográfiai tények ismeretében meg kell próbálnia e kedvezőtlen folyamatok befolyásolását.

Tárkányi Ákos

Véleményem szerint a termékenységet egyfelől – a nupcialításra is ható – gazdasági tényezők befolyásolják (amelyek például olyan mérőszámokkal mérhetők, mint a GDP és a GNP, a családi pótlék és az összes családi juttatás reálértéke az átlagos reálbérhez képest valamint a gyermekgondozási segély szintje és időtartama és mindezek időbeli változásai); másfelől olyan értékrendi és kulturális tényezők, amelyek a társadalom szerkezetének és életmódjának alakulásával vannak összefüggésben. A tényezők első, társadalmi-gazdasági csoportjának a termékenységgel való összefüggése miatt a termékenység alakulása olyan tényező, amely bizonyos fokig mutathatja, hogy az adott ország kormányszata mennyire folytat aktív társadalompolitikát, mennyire foglalkoztatja a társadalom és ezen belül főleg a kisgyermekes családok és a nagycsaládok helyzetét. Talán ennek a sejtése is vezethette a szocializmus időszakának kormányzatait a magyar termékenység növelésére irányuló kísérletekhez. Ezek közül az 1973-as kísérlet váltotta ki a legnagyobb termékenységnövekedést, amely azonban átmenetinek bizonyult.

1985-ben Magyarországon a házas nők között a GYED bevezetésekor megtört az addigi csökkenő tendencia, a termékenységi arányszám megnőtt³⁸. Ha a GYED bevezetésének demográfiai hatását családi állapot szerint nem vizsgáljuk, hanem csak az anyák már meglévő gyermekeinek száma szerint, akkor az látható, hogy a GYED bevezetése főleg a harmadik és negyedik gyermekek születésére hatott pozitívan³⁹.

Szembetűnő, hogy a hatás azonnali, egyértelmű és erős volt (egy több éves hanyatló tendencia egyetlen év alatt feltűnő élességgel megtört). Ez valószínűleg azért volt így, mert a GYED volt ekkor – ha időtartamát is és szintjét is tekintjük – *Európa legjobb gyermekgondozási segélye*, amelyhez csak a skandináv jóléti államokéi voltak hasonlíthatók. A GYED hatása alighanem a legegységesebb, legnagyobb és leginkább tartós jellegű pozitív demográfiai hatás a nemzetközileg eddig ismert összes családpolitikai intézkedés hatása közül (bár lehet érvelni amellet, hogy az 1940–50-es években a francia, az 1980-as években a svéd családi pótlék rendszer hatása igen kiemelkedő volt, de az biztos, hogy a GYED hatása ezekénél legalábbis egyértelműbben kimutatható). Ezt magyarázhatja, hogy a GYED időtartama még a svéd és norvég gyermekgondozási segélyénél is hosszabb volt (ott egy év, itt kettő – bár 1985-ben, a bevezetésekor még csak egy év volt, 1986-ban 1,5, 1987-ben 2 évre emelték föl az időtartamát), és a

³⁸Kamarás, F. 1996: Termékenységi adattár 1970–1994. Budapest: KSH. 59. p.

³⁹Kamarás, F.: Új gyermekvállalási stratégiák. in: Demográfia 1994/3–4.

szintje is csak kevéssé maradt el azokétól (ott 90% illetve később 80, majd 75%, itt 65–75%). Azokat *azonban évtizedeken át tartó fokozatos fejlesztéssel* tették magas szintűvé és viszonylag hosszú időtartamúvá, míg *a magyar GYED-et egyik évről a másikra vezették be*, tehát nem csoda, hogy a skandináv országok gyermekgondozási segélyekkel kapcsolatos tapasztalatával szemben a magyar GYED hatása világos és jól kimutatható volt. A GYED a GYES-sel ellentétben nemcsak a legalacsonyabb keresetű nők, hanem minden nő számára a gyermekgondozás miatt kieső keresete elfogadható szintű pótlását jelentette, ez magyarázhatja, hogy a GYES-sel és az 1973-as népesedéspolitikai intézkedéscsomag hatásával szemben a GYED demográfiai hatása tartósan is bizonyult. A magyar teljes termékenységi arányszám megnőtt 1985-ben, és az 1980–81 körüli szinten stabilizálódott 1992-ig, a nagyfokú munkanélküliséggel és reálbércsökkenéssel járó súlyos gazdasági válság kibontakozásáig.

A magyar családpolitikának a kelet-európai országokéval szembeni eredményességét látszik mutatni az a tény, hogy 1990 és 1994–95 között 18 kelet-európai ország közül Magyarország a 12. helyről a 3. helyre került a teljes termékenységi arányszám szintjének a tekintetében. Ez annak a következménye, hogy *Magyarországon a termékenység visszaesése lényegesen kisebb volt, mint a többi kelet-európai országban, sőt, ha a polgárháborús környezet miatt demográfiai szempontból bizonytalanul megítélhető (menekültek) Szlovéniát és Horvátországot nem számítjuk, akkor azt mondhatjuk, hogy relatíve itt volt a legkisebb* (15%-os, míg a többi országban 30–50%-os csökkenés a jellemző). Tehát úgy látszik, hogy *a magyar családpolitika*, amelynek véleményem szerint a legjelentősebb alkotórésze valószínűleg a GYED volt, *a kelet-európai országok közül a legjobban csökkentette a gazdasági rendszerváltozás okozta létbizonytalanságot* – legalábbis a Bokros-csomagig – és egyfajta védőrendszerként szolgálhatott a családok számára Magyarországon a gazdasági válság viszonyai között is.

Ezzel szemben a halandóság változásának hasonló nemzetközi összehasonlítása a magyar egészségügyi és főleg népegészségügyi politikát nem mutatja lényegesen hatékonyabbnak a kelet-európai átlagnál. Különösen az alkoholizmus és a dohányzás terjedése és az e kettővel kapcsolatba hozható mortalitás dinamikusan növekvő trendje az, amit (bár egyébként nem szokásom patetikus fordulatokkal élni) véleményem szerint jogosan nevezhetünk nemzeti katasztrófának. Úgy gondolom, hogy a közelmúltban meghozott reklámtörvény, amely a szeszesitalok reklámja előtt is és az Amerikából hovatovább kiszoruló dohányipari óriáscégek előtt is szélesre tárja a kapukat, főleg a fiatal generációkat sodorja veszélybe. Ez nemzetközi szempontból is rosszízű, botránys jellegű törvény volt. Valószínű, hogy a törvényt előkészítő szocialista-szabaddemokrata kormánynak teljesen közömbös volt az általa irányított ország népének egészsége, élete.

A családpolitikára visszatérve: eddigi ismereteink alapján úgy tűnik, hogy a *magas szintű családpolitikai juttatások* (ami korunkban a magas szintű női munka-

vállalással jellemezhető országokban különösen a hosszú időtartamú és magas szinten jövedelempótló gyermekgondozási segílyt jelenti) komolyan *javítják a családok helyzetét, csökkentik a gyermekvállalás miatti relatív szegénységük esélyét*, és ennek hatása a termékenységi arányszám alakulásán is meglátszik. Ugyanakkor *nem csak a termékenység alakulásán keresztül lehet mérhető a szociálpolitikának, illetve a családpolitikának a családok, a gyermekek helyzetére gyakorolt hatása*, amint azt egy amerikai kutatás⁴⁰ eredményei mutatják. Azt tapasztalták, hogy a család intézményének hanyatlása, szétesése (ezt számos mutatóval mérték) a négy vizsgált ország közül Svédországban tart a legelőbbre, majd az USA jön, aztán Nyugat-Németország, végül Olaszországban bizonyult a család intézménye a leginkább stabilnak és tradicionálisnak. Több mutatóval a gyermekek – nem elsősorban anyagi, hanem inkább szociális és pszichés értelemben vett – jólétét mérték ugyanezekben az országokban. Azt találták, hogy a négyből három országban a gyermekek jóléte pont fordítva alakul, vagyis e szempontból a legrosszabb helyzet az USA-ban volt, aztán Nyugat-Németország jött, végül Olaszországban volt a legjobb a helyzet. Svédország azonban kilógott a sorból, a gyermekek helyzete (a legtöbb mutató tekintetében) nem alakult olyan kedvezőtlenül, mint ahogy a családok hanyatlásának tekintetében elfoglalt vezető helye alapján várták volna. Ez az eredmény azt mutatja, hogy a megfelelő szociálpolitika jótékony hatása a termékenység alakulásán kívül a pszichés problémák és a devianciák mutatóinak kedvezőbb alakulásában is megmutatkozik.

Ugyanakkor egyelőre nem ismeretes számomra olyan példa vagy kutatási eredmény, amely szerint valamely családpolitikai intézkedéssel komolyan és tartósan pozitív irányban sikerült befolyásolni a házasság csökkenő és alacsony, a válás magas és általában növekvő arányszámait. Dánia az egyetlen olyan fejlett ország, amelyben az utóbbi évtizedben mintha megfordult volna a fejlett országokra egyébként általánosan jellemző trend a házasság, válás és a termékenység terén, de nem tudom, hogy ennek mi az oka (a termékenység Luxemburgban is nőni kezdett – itt talán a családi juttatásoknak a jobb módú rétegeket nem diszkrimináló volta és az Európai Unió országaihoz képest kiemelkedően magas szintje miatt).

Magyarországon az Európai Unió országaihoz képest magas a csonka családokban nevelkedő gyermekek aránya. Több külföldi kutatás eredményei szerint a válást átélő gyermekek közül az átlagosnál többen indulnak neki pszichológiai terhekkel, hátránnyal az életnek. A válások az elváló házaspárokat is gyakran negatívan érintik. Valószínűleg szükség lenne egy olyan tanácsadó-hálózat létrehozására, amely segítséget tud nyújtani a házaspároknak a válás megelőzésében (a Családsegítő Központok hálózata ugyanis nem elsősorban ezzel foglal-

⁴⁰Houseknecht, S. K.– Sastry, J.: Family „Decline” and Child Well-Being: A Comparative Assessment. in: Journal of Marriage and the Family 1996/3.

kozik). Ugyanígy fölvehető valamilyen, a családi életre és a házasságra felkészítő iskolai tantárgy szükségessége.

Ha a jelenlegi folyamatok nem folytatódnak, csak marad a mostani állapot, akkor magas marad a pszichés problémák, feszültségek szintje, a felbomlott családok, a csonka családban felnövő és a házasságon kívül született gyerekek aránya a társadalomban. Egyre nagyobb méreteket ölt a társadalom elöregedése. Emiatt egyre kevesebb pénz lesz a családok bajainak kezelésére, mert egyre többet kell költeni a társadalom mind nagyobb részét kitevő idős emberek eltartására és egészségügyi ellátására. Mivel a legtöbb betegség idős korban lép föl, a társadalom elöregedése nemcsak a nyugdíj-, hanem az egészségügyi kiadások arányát is erősen megnöveli.

A korstruktúra megváltozásával a közkiadásoknak az idősekre jutó hányada növekszik, a fiatalokra jutó része csökken. Ez a két tendencia azonban nem elensúlyozza egymást, mivel az idősek arányának növekedése nagyobb mértékben növeli az egészségügyi és nyugdíjkiadásokat, mint amennyire a gyermekek és fiatalok arányának csökkenése a közoktatással és a családi juttatásokkal kapcsolatos költségeket csökkenti. Egy előrebecslés szerint 1980–2040-ig az OECD országokban a várható demográfiai változásoknak köszönhetően 40%-kal fog növekedni az egészségügyi kiadások és közel 80%-kal a nyugdíjkiadások szintje. A közoktatással kapcsolatos költségek közel 20%-kal, a családok támogatásával kapcsolatos költségek mintegy 15%-kal csökkennek. Az összes közkiadások arányának növekedése mindebből adódóan 30%-os lesz⁴¹. Hozzá kell ehhez tenni, hogy egy ilyen előrebecslés mindig a teljes termékenységi arányszám aktuálisan tapasztalható szintjét veszi alapul, ám ez a szint az 1980-as évekről az 1990-es évekre a fejlett országok zömében tovább csökkent. Ha egy előrebecslés ma ezt a szintet venné alapul, akkor nyilván a közkiadásoknak a még nagyobb fokú növekedését vetítené előre. A teljes termékenységi arányszám csökkenése pedig lelassult ugyan az utóbbi 20 évben, de nem állt meg (kivéve – talán – a skandináv országokat), és semmi garancia nincs rá, hogy a csökkenés nem folytatódik a jövőben. A jelen tendenciái tehát a közkiadások még nagyobb arányú növekedését valószínűsítik, mint ami az OECD előrebecslésében szerepel.

Németországban a befejezett termékenység hosszú időszakon át a legalacsonyabb volt az európai fejlett országok között, és így a népesség elöregedésének fenyegetése itt érzékelhető elsőként és a legnagyobb mértékben. Így nem csoda, hogy néhány éve a világon elsőként Németországban vezettek be egy új társadalombiztosítási járulékot a (gyakran súlyosan beteg vagy részben, vagy egészen magatehetetlen) legidősebbek úgynevezett hosszú távú gondozása költségeinek a fedezésére. A járulék összege 1996-ban a személyes jövedelem

⁴¹OECD Social Policy Studies No. 6. The Future of Social Protection. OECD, 1988.

1,7%-át tette ki⁴². E járulék létrehozásával a hosszú távú szociális gondozásnak a társadalom elöregedése miatt egyre jobban megnövekvő költségei nem terhelik túl az egészségügyet. A fejlett társadalmak elöregedésének közgazdasági szempontú megítélése ellentmondásos⁴³. Egyesek azt hangsúlyozzák, hogy ez magasabb felhalmozási rátát eredményez, ami ösztönzi a befektetéseket, és hogy egy megfelelő nyugdíjbiztosítási rendszer biztosíthatja az idősebb korosztályok jelentős jövedelemszintjét, ami előnyös a fogyasztásra nézve. Mások attól tartanak, hogy a jelenlegi öregedési trendek mellett rövid időn belül az állami öregségi biztosítás finanszírozásához a nyugdíjalapok egyre inkább csak részleges fedezetül fognak szolgálni, vagyis a nyugdíjalapoknak magasabb hozamok után kell nézni. Ezzel azonban az alapokat és így a biztosítottakat is konjunkturális bizonytalanságoknak, veszteségi kockázatoknak teszik ki. Olyan kételyek is fölmerülnek, hogy vajon a népesség demográfiai struktúrájának nagyfokú torzulása nem válhat e közvetlenül is a gazdasági fejlődés gátjává.

Adatfelvételek alapján, kivetítéssel lehet vizsgálni az elöregedés várható társadalmi hatásait. Egy már elvégzett ilyen (holland) vizsgálat eredményei úgy összegezhetők, hogy a jövőben várható az egyszemélyes háztartások számának növekedése, a szerényebb lakáskörülmények közé költözők számának emelkedése, a gyógyszer szedők, a létbizonytalanság érzésével küzdők, az életükkel elégedetlenek és az öngyilkosok számának növekedése. Több lesz a keringési rendszer betegségeiben és a rákos megbetegedések következtében elhalálozók száma. A klasszikus zenei koncertek látogatásának kivételével csökkenni fog a sport- és kulturális tevékenységekben részt vevők aránya, ugyanakkor nőni fog az önkéntes munkát vállalók és a társadalmi és politikai szervezetben tevékenykedők aránya. Így az ezredforduló utáni társadalmi helyzetben a társadalom egészségi és lelkiállapota és anyagi helyzete romlani fog, ami elgondolkodtató kell legyen a döntéshozók számára, különösen a hosszú távú társadalompolitikai döntések meghozatalakor

Tehát mindez akkor lesz így, ha a jelenlegi trendek nem folytatódnak, csak „befagynak” a mostani szintjükön. Ha a jelenlegi folyamatok folytatódnak, akkor a termékenység 5 éven belül eléri az Európában – és a világon – jelenleg legalacsonyabb olasz és spanyol szinteket. Ha a termékenység esése a jelenlegi – 5–6 éve tartó – ütemében tovább folytatódna, akkor 15–25 év múlva elérné a 0 szintet. *Hablicsek László* előreszámítása azzal számolt, hogy átmeneti esés után a termékenység újból megnő. Ez persze jó lenne, és alighanem ez is a valószínűbb – de azért nem ártana egyszer azt is végiggondolni, hogy mi van, ha mégsem? Nyugat-Európában általában az a jellemző, hogy a termékenység meredek

⁴²Pollard, J. H.: Hosszú távú gondozás: demográfiai és biztosítási kilátások. in: Demográfia 1995/2-3..

⁴³Hablicsek et al 1997: A távlati szociálpolitikai koncepció demográfiai megalapozása. Budapest: ATA.

esése egy idő után lefékeződött, de nem állt meg és tartósan a népesség reprodukciójához szükséges szint alatt maradt. Egyedül Észak-Európa az, ahol – talán – megállt, de ott is a népesség egyszerű reprodukciójához szükséges szint alatt maradt. A házasság, válás, termékenység, házasságon kívüli születések, csonka családok jelenségeinek mai tendenciáit figyelve azt mondhatom, hogy a helyzet bizonyos fokú javulása is, de a család intézményének és vele a társadalomnak a teljes szétesése is „benne van a pakliban”.

Konkréten attól lehet tartani, hogy *a gyermekek iránti és az egymás iránti mikroszintű szolidaritás bizonytalanná válik, meggyengül a labilis kapcsolatok közegében, és ez egyre több és több problémát, sérülést jelent majd és egyre több munkát ad a pszichológusoknak, szociális munkásoknak, gyermekvédelmeselemeknek, rendőröknek. Makroszinten pedig minél inkább csökken a család intézményének társadalmi tekintélye, annál nehezebbé válik érdekeinek megvédése a gazdasági és a politikai szférának a családok számára sokszor kedvezőtlen döntéseivel, folyamataival szemben.* Ha a család mind mikro-, mind makroszinten meggyengül a társadalomban, akkor mindez erősen katalizálni fogja az egyéni sérülések és devianciák további terjedését, és negatívan hat vissza a családdal kapcsolatos társadalmi folyamatokra is. Tehát egy olyan társadalomban, amelynek működése „megbolondul” a családok lassú összeomlása miatt, egyre nehezebbé válik egy ilyen folyamatot visszafordítani, mert az adott országban élő családok, amelyekre ez épülhetne, egyre sérültebbekké válnak. Amennyiben a család válsága megfelelő családpolitikával fékezhető vagy visszafordítható, akkor fontos, hogy ez minél előbb megtörténjen, mert azok a válságjelenségek, amelyek ebből a válságból születnek – a társadalom előregedése, a csonka családok növekvő aránya, esetleg bizonyos devianciák növekvő aránya is – egyre nagyobb mértékben elviszik majd azt a pénzt, amit a tűzoltás helyett a megelőzésre lehetne fordítani. Az előregedő népességben az egészségügyi ellátás költségei jelentősen emelkednek. Ezek elméleti közgazdaságtani szempontból nem megtérülő befektetések, de ha erre hivatkozva egy kormányzat megnyírbálná az orvosi és egészségügyi ellátás kiadásait, sok szavazatot veszítene, annál is inkább, mert az idősek száma a népességben belül és így a választópolgárok között is emelkedik. Magyarországon az ideálisnak tartott gyermekszám jelenleg messze elszakadt a gyermekszületések tényleges, alacsony számától⁴⁴. A hosszú távú tendenciákat tekintve figyelemre méltó, hogy a lakosság által ideálisnak tartott gyermekszám lassan, folyamatosan csökken. A 18–29 éves fiatalok között pedig valamivel alacsonyabb volt 1997-ben, mint amilyen a lakosságban átlagosan. Féltő, hogy ha a családpolitika szegénypolitikává szűkül, az még inkább elveszi majd a fiatalok kedvét a családalapítástól és a gyermekvállalástól (aminek meg lesz a hatása a termékenység további alakulására is). A tudatos állami segítségnek szerintem nemcsak az a feladata, hogy az

⁴⁴Hablicsek et al., 1997.

elsődleges problémát kezelje, tehát a (nagy)családok szociálisan hátrányos helyzetét javítsa, hanem az is, hogy nyíltan demonstrálja az államnak a családok sorsával kapcsolatos figyelmét, és ezzel a családi élet presztízsét növelje és vállalását, ugyanúgy, mint a gyermekvállalást, megnyugtató lépéssé tegye az emberek szemében.

Azzal a ténnyel kapcsolatban, hogy a tervezett gyermekszám rendre nagyobb szokott lenni, mint a végül ténylegesen elért, arra lehet következtetni, hogy tulajdonképpen nem *a családpolitikai intézkedések*, hanem azok *hiánya jelent* – negatív – *beavatkozást az emberek magánéletébe*. Az emberek rendre több gyermeket szeretnének, mint amennyit – az elégtelen állami, kormányzati segítség mellett – kedvezőtlen körülményeik között vállalni mernek. A magyar közvéleményben például igen erős az igény arra, hogy a kormányzat támogassa a családokat, a gyermekeket, az emberek ezt, mondhatni, természetesnek, a kormány magától értetődő kötelességének tekintik. Vagyis nem úgy áll a helyzet Magyarországon, de Európa többi országában sem, hogy a családpárti politikai erők több gyermek vállalására szeretnék rávenni az embereket, mint amennyit azok eredetileg akartak, hanem úgy, hogy szeretnék számukra lehetővé tenni, hogy annyi gyermeket vállalhassanak, amennyit szeretnének és ne kevesebbet. A jelenlegi helyzet, és a meghatározó politikai erők viszonylag kevésbé hatékony családpolitikája általában ehhez nem jelent elég segítséget.

Tóth Pál Péter

Tudom, tisztában vagyok azzal, hogy a nemzetközi hatások kiküszöbölhetetlenek, ennek ellenére, ha a hazai népesség létszámának alakulásával kapcsolatban szeretnénk véleményünket kifejteni, akkor talán az a leghelyesebb, ha a külföldi példákra csak nagyon óvatosan hivatkozunk. A látszólagos párhuzamosság, a hasonló tendenciák ellenére ugyanis a fejlett európai országok alacsony születési arányszáma semmiféle magyarázatot nem ad az annál még alacsonyabb hazaira éppen úgy, mint ahogyan ezeknek az országoknak az igen kedvező halálozási viszonyai sem magyarázzák az igen kedvezőtlen hazait. A külföldi példákra alapozó érvelést még abban az esetben is végtelenül leegyszerűsítőnek, s egyben elfogadhatatlannak tartjuk, ha a születéskor várható élettartam, a halálozási viszonyok és egyéb demográfiai folyamatok vonatkozásában többé-kevésbé hasonló meghatározottságok jellemeznének bennünket, mint azokat, akikre hivatkoznánk. Emellett azokkal a megközelítésekkel sem tudunk igazán mit kezdeni, amelyek a népességfogyás értelmezéséhez a közgazdaságtant hívják segítségül, annak bizonygatására, hogy a magyar gazdaság működtetéséhez a jelenlegi népességnél jóval kevesebb is elégséges.

A hazai népesség számának több évtized óta folyamatosan tartó csökkenését nehezen érthetjük meg, amennyiben a születési és halálozási viszonyokat egymástól függetlenül vizsgáljuk. Az alacsony születési és a magas halálozási arányszámok, illetve az eddig alig vizsgált elvándorlás mögött meghúzódó, mélyebben fekvő okok ugyanis egy tőről fakadnak, s az egyik területen lejátszódó folyamatok szükségszerűen hatással vannak a másikra és fordítva. Természetesen ezek ellenére eszünkben sincs olyan automatizmusra gondolni, hogy például az esetleg kedvezőbbé váló halálozási viszonyaink némi javulásával a születések száma emelkedni fog, a fordítottjáról nem is beszélve. Valójában értelmetlennek és tárgyyszerűen megválaszolhatatlannak tartjuk azt a kérdést, hogy kevesen vagy sokan vagyunk-e. Ennek ellenére egy ország népességének számát, mentál higiéniai állapotát, iskolázottságát, műveltségének jellemzőit, a „kiművelt emberfők sokaságát” fontosabbnak, jellemzőbbnek és meghatározóbbnak tartjuk az egy főre jutó szén-, vas- stb. termelés és egyéb, egy-egy országot ma jellemző mutatónál. Mindezt nem a „legfőbb érték az ember” tegnapelőtti életünk valós tartalom nélküli frázisának felelevenítése érdekében fogalmazzuk meg, hanem azért, mert egy adott ország népességének létszáma és annak állapota az adott ország fejlettségét, gazdagságát leginkább meghatározó értékmutató. Ebből az következik, hogy az újabb és újabb nemzedékeknek nem csupán az elért népességszám megőrzését kell utódaikon keresztül biztosítani, hanem annak minőségét javítva „továbbfejlődéséről” is gondoskodnia kell. Ez a mi

számunkra – a hazai népesség számának folyamatos csökkenése és általános állapotának ismerete fényében – jelenleg több mint illúzió. Ennek ellenére, amennyiben a napjainkra kialakult, megfordíthatatlannak tűnő helyzeten változtatni kívánunk, mert változtatnunk kell, akkor a lehetetlennek tűnő feladatok megoldására is vállalkoznunk kell.

Arról, hogy ezen a területen hová jutottunk, és hogy jelenleg mi is jellemzi a hazai népességet nem kívánunk szólni. Ezzel szemben azokra az összefüggésekre szeretnénk rámutatni, amelyeket ha nem veszünk figyelembe, akkor nagy valószínűséggel a népesség-előreszámítás legkevésbé optimista változata fog bekövetkezni, mely szerint 2050-re az ország lakosságának száma 6,5 millió fő-re süllyedhet. Az elérendő cél a környező évtizedben tehát nem lehet más, mint a népességszám további csökkenésének lassítása, megállítása, illetve ezzel együtt a népesség egészségi és mentális állapotának radikális javítása.

Az 1980 óta e téren megnyilvánuló folyamat visszafordítására azonban 2010–2015 előtt reális lehetőség aligha van. A népességszám drasztikus csökkenésének mérséklése, megállítása, esetleg visszajára fordítása, a mind kedvezőtlenebbé váló népesség-összetétel megváltoztatása nemcsak nemzetbiztonsági, morális és a nemzeti azonosságtudat szempontjából fontos számunkra, hanem az ország gazdasági teljesítőképesége biztosítása érdekében is. Szembe kell nézni ugyanis azzal a realitással, hogy a népességszám bizonyos szint alá süllyedése nemcsak megakasztja a további gazdasági fejlődést, hanem lehetlenné is teszi. A gazdaság és a termékenység között meglévő kapcsolatot nem nehéz felismerni, hiszen – az esetleges ellenpéldák ellenére – a gazdasági nehézségek általában alacsony termékenységhez vezethetnek, mely a gazdasági teljesítményt is tovább csökkenti. Feltételezhető, hogy a hazai csökkenő termékenység hátterében is – a jövő perspektívátlansága mellett – alapvetően az ország gyenge gazdasági teljesítménye s az ezen nyugvó életstratégiák húzódnak meg.

Annak következtében, hogy az elmúlt évtizedek során kialakult folyamatokat akarjuk megállítani, s egy működő- és versenyképes Magyarország jövőjét akarjuk demográfiai szempontból megalapozni, nem az eddigi gyakorlatot kell módosítani, megreformálni, hanem egy új, az elérendő célkitűzés szempontjából koherens feltétel- és feladatrendszer kell kialakítani.

Annak, hogy a népességszám alakulásával kapcsolatos gondjaink oldódjanak nemcsak pénzügyi, hanem etikai, erkölcsi következményekkel járó feltételei is vannak. Mindenekelőtt olyan közfelfogást kell kialakítani, megerősíteni, amely:

- igényli a társadalom segítségét a család védelméhez, megőrzéséhez és a felbomlott családok újraegyesítéséhez szükséges feltételek biztosításához,

- a házastársi kapcsolatokban és a gyermekek felnevelésében egyaránt elismeri a kölcsönösség, a közös felelősség, a tisztelet és az önkéntes beleegezés fontosságát,

– össze tudja egyeztetni a közjó kívánalmait és az emberi személy tiszteletét.

A közvélemény-kutatások eredményei azt mutatják, hogy a magyar népesség az évtizedek során e területen bekövetkezett elmozdulások, változások ellenére alapvetően még ma is család-, és gyermekpárti. Erre alapozva olyan társadalmi közhangulatot és ennek megfelelő feltételrendszert kell kialakítani, melyben:

– az életstílusok pluralizmusával, az individualizmussal szemben egyértelmű értéket jelent a család,

– a családban gyermekét nevelő anya presztízse – a titkárnőtől, az akadémikusig – egyetlen más foglalkozáshoz sem hasonlítható,

– a szülők gyermeknevelésben való lekötöttségét a társadalom egyértelműen elismeri, és amelyben

– a gyermeknélküliség és a születéskorlátozás értéként való elismerésével szemben természetes a gyermekes családokat támogató alapvető egészségügyi és szociális programok finanszírozása, azaz nem jelent társadalmi feszültséget a gyermekvállalás, a gyermeknevelés fokozott anyagi támogatása.

A közgondolkodás olyan típusú átalakítását, megerősítését kell tehát megvalósítani, melynek eredményeként az élet legfontosabb és legtermészetesebb ajándékaként jelenik meg a családban a gyermek, mely nem teher, s nem a szülők, mindenekelőtt az anya karrierjét lehetetlenné tevő csapás, amely nem egyszerű költségvetési kiadási tétel.

A családot a társadalom alapegységének tekintjük és számos funkciói közül a legalapvetőbbnek és legfontosabbnak az utódok felnevelését tartjuk, s ezt a funkcióját komplex módon kell megerősíteni. Kiindulópont tehát a család, melynek létezése és normális feltételek közötti működése a gazdasági fejlődés alapfeltétele. A humán tőkét „termelő” család tevékenysége révén a közösség egésze – közvetve és közvetlenül – gyarapszik, hiszen a gyermek, a javak és szolgáltatások leendő termelője. A népességfogyás megállítása, illetve megfordíthatósága érdekében a szilárd családot és azokat a családi jellegű együttélési formákat kell differenciált támogatásba részesíteni, amelyek a gyermekvállalás, azaz a népesség-utánpótlás területén kiemelt szerepet játszanak.

A kialakítandó családtámogatási rendszer azonban nem kívánja a csak, vagy elsősorban a gyermekek után megszerezhető anyagi támogatásból élő családok, vagy gyermeküket egyedül nevelő személyek számát növelni, s ezzel összhangban természetesen nem kívánja szaporítani sem az analfabéták, sem az aluliskolázottak egyre növekvő táborát.

Szembe kell tehát nézni a források jelenlegi rossz elosztásából és az elosztás hiányos voltából fakadó feszültségekkel, s elő kell segíteni, hogy az anyagi javak igazságosabb elosztása révén mindenki arányos mértékben részesüljön az utódok felnevelésére fordított társadalmilag elismert költségekből, hogy a gyermekeket nevelő családok a gyermekek érdekében a jelenlegivel szemben nagyobb

és jobb lehetőségekkel rendelkezzenek. Nem lehet ugyanis a továbbiakban fenntartani azt, hogy a társadalom legnagyobb szegénységben élő rétegei éppen a több gyermeket *nevelő* családok legyenek.

Éppen ezért a gyermekeket nevelő családok (együttélési formák), valamint az egyedül élő – gyermek, gyermekek nevelését nem vállaló – személyek és a gyermektelen családok között arányos és az egyik felet sem sértő közteherviselést kell kialakítani.

A kialakítandó új családtámogatási rendszernek az általános hozzáférés és a jövedelemarányos támogatás – Európában általában elfogadott – elvére kell épülnie, s egyben olyan családi, gazdasági, szociális, egészségügyi és kulturális körülmények megteremtésére kell irányulnia, melynek következtében a házaspárok szabadon és valódi felelőséggel hozhatják meg az utódnemzéssel kapcsolatos döntéseiket. Az ország gazdasági lehetőségeivel összhangban, s nem annak alárendelten, ésszerűen és minden lehetséges mód felhasználásával a társadalom és a munkáltatók felé egyaránt el kell ismerni és el kell ismertetni a születendő gyermek világrajövetelének, illetve a megszületett gyermek gondozásának és felnevelésének költségeit. Célszerűnek látszik, ha az új támogatási rendszer két részből áll. Az egyik rész az alapellátást segítő fix összegű pótlék, amelyet – a család jövedelmétől függetlenül – a 18. életév betöltéséig minden gyermeknek egységesen biztosítani kell. Emellett a családok jövedelemarányosan a gyermek száma, életkora, és iskoláztatása függvényében differenciált kiegészítő támogatásban kellene, hogy részesüljenek. S ez lenne az új támogatási rendszer másik eleme. Ebben a támogatásban azonban csak azok a családok, illetve gyermeküket nevelő személyek részesülnének, akik elősegítik, hogy a felnövekvő nemzedék tagjai megfelelő műveltséggel rendelkezve, sikerrel fejezzék be az alsó-, a közép- és felsőfokú tanulmányaikat.

Radikálisan szembe kell nézni tehát azzal a problémával, hogy a gyermekeket nevelő családok jelentős százaléka évről évre rosszabbodó feltételek között kell, hogy a rájuk nehezedő nyomás ellenére alapfunkciójának megfeleljenek, éppen ezért olyan rendszert kell kidolgozni, amely a gyermeket vagy gyermekeket felnevelő családot a fentiekben megfogalmazottaknak megfelelően fix, illetve differenciált összegű támogatásba részesíti. Ezt többek között például a személyi jövedelemadó átalakításával meg lehet valósítani. Ennek keretében érvényesíteni kell azt a szemléletet, hogy az embereket nem csupán egyéenként, hanem családi kötelezettségeikkel együtt kell számításba venni. Ennek gyakorlati megvalósítása természetesen több módon lehetséges.

A családok és a gyermekek mellett különös figyelmet kell fordítani a népesség kor szerinti megoszlása következtében az időskorúakra, a népesség elöregedésének folyamatára, az öregedő lakosság ellátásához szükséges költségek fedezésére elengedhetetlen anyagi eszközök biztosításával kapcsolatos nehézségekre. Az időskorúak érdekében szembe kell nézni azzal a kérdéssel, hogy az

öregedő lakosság ellátásának költségeit hogyan tudja biztosítani az alacsony termékenység és a magas halandóság következtében mind összébb zsugorodó aktív keresői réteg? (Az egészségügy szolgáltatásait, s ezen belül is a gyógyszer-támogatás jelentős hányadát a 60 éven felüliek veszik igénybe!) Ennek következtében végig kell gondolni, hogy az időskorúak közül a nyugdíj mellett milyen mértékben részesüljenek külön támogatásba azok, akik gyermeket vagy gyermekeket neveltek, illetve azok, akik nem.

Nehezen megjósolható, bár bízunk abban, hogy a halálozások számának 1993-at követő mérséklődése nem átmeneti jelenség, hanem tartós tendenciaként hat a hazai demográfiai folyamatokra. Abban az esetben azonban, ha ez hosszú távú realitás, akkor már most fel kell készülni arra, hogy ez a szolgáltatások igénybevétele gyakoriságának és időtartamának megnövekedésével fog járni. Ennek pedig az lesz a következménye, hogy az idősek számára kialakított jelenlegi ellátási rendszerek még inkább alkalmatlanokká válnak feladataik ellátására.

Természetesen tisztában vagyunk azzal is, hogy a szükségesnek ítélt demográfiai változásokat más módon is el lehet érni. Ennek ellenére, amennyiben a különböző megoldási javaslatok készítői nem egy gyorsan előregedő, jelentőségét veszített népességgel számolnak, akkor a fentiekben megfogalmazottakat nem igen hagyhatják figyelmen kívül.

Végezetül, ismételten hangsúlyoznánk, hogy a családi értékeket elismerő közvélemény alakításával, megerősítésével párhuzamosan a legszélesebb társadalmi nyilvánosság felhasználásával nem formális, hanem valóságos társadalmi vitára kell bocsátani azokat a komplex gazdasági programokat, amelyek stabil hátteret biztosítanak a gyermekeket nevelő családok, háztartások összetartozásához.

Veress József

Kihasználva azt, hogy a népesedési helyzettel kapcsolatos adatok és tendenciák szomorúan egyértelműek, valamint azt, hogy a demográfia tudományának nem vagyok szakembere, abból indulok ki, hogy az eddigi és a jövőbeni folyamatokban is meghatározó szerepe lesz a tőke- és a munkarugalmasság egymáshoz viszonyított arányának. Ugyanis a pénzügyi gazdaságnak a reálgazdasághoz viszonyított túlsúlya egyértelművé teszi, hogy a legnagyobb mobilitása a pénzügyi tőkének van, ezután következik a reáliákban megtestesült tőke és csak az utolsó helyen áll a munka, azaz a munkaerő – még akkor is, ha az utóbbi egyediségében több, egyenként kompetitív szakmával rendelkezik. Nem kétséges, hogy minél idősebb valaki, annál valószínűbb, hogy flexibilitása egyre csökken. Így a magyar gazdaság az előtte álló és folyamatosan jelentkező kihívásoknak való megfelelésre, ceteris paribus, az ideálshoz közelállóhoz képest kevésbé alkalmas.

A tények egyértelműek. A demográfiai folyamatok vitathatatlanul jelzik a magyarországi népesség folyamatos csökkenését. E tekintetben semmiféle minőségi változást nem hozott a politikai fordulat sem, sőt a negatív folyamatok némiképpen fel is erősödtek. Természetesen maguknak a folyamatoknak számos összetevője van. Ma a Magyarországon élőkhez kapcsolódó, elsősorban pszichológiai faktorokhoz kötött hazai és külföldi megítélésen túl, a szóba jöhető okok közül kiemelném az életszínvonal 90-es években történt egyértelmű csökkenését, a kalkulálhatóság bizonytalanságán történő transzformálódását, a család- és gyerektámogatásokkal kapcsolatos számos esetben ad hoc és egymással ellentétes intézkedéseket. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy ezekben az években játszódik le az a folyamat, amely a házasságkötési kor lényeges emelkedésében jelentkezik. Elsősorban a fiatal diplomásokra jellemző az, hogy a harmincas évek kezdetéig nem igen vállalkoznak házasságra és áttételesen gyermekek nevelésére sem. Az 1998-as kormányváltás hatásait e tekintetben még egyáltalán nem lehet elemezni. Ami a kinyilvánított szándékokat illeti, a kormányzat nagy súlyt kíván helyezni a kialakult tendenciák megváltoztatására. Azzal azonban tisztában kell lenni, hogy a sok évtizeden keresztül húzóó és a jelenre kiérlelődött állapotjellemezők ellenkező irányú változtatásához szintén hosszú évtizedekre van szükség. Éppen ezért is nagyon komoly súlyt kell helyezni az oktatásra. Szándékosan nem használtam jelzőt, mert az oktatás minden szintjére, beleértve természetesen a folyamatos utánpótlást is, igaznak érzem előbbi megállapításomat. Amit még középtávon tenni lehet, az megítélésem szerint az, hogy az egészséget mint olyat a mainál sokkal nagyobb értékévé kell tennünk állampolgáraink szemében. Ennek is számos feltétele, összetevője

van, de a leglényegesebb megítélésem szerint az, hogy kiszámítható választási lehetőségeket adó, magas színvonalú egészségügyi rendszert kell kialakítani.

Vörös Miklós

NÉPESSÉGFOGYÁS: GAZDASÁGI ÉS KULTURÁLIS SZEMPONTOK

A *National Geographic* című, a népszerű tudományosság területén hegemon szerepet betöltő amerikai képes havilap, 1988. decemberi számában rövid összeállítást közölt a világ hat különböző országában végbemenő demográfiai folyamatokról. Kenya, Kína, Magyarország, India, Brazília és az Egyesült Államok mind valamiben „leg” volt, mindegyik ország valamilyen sajátos népmozgalmi folyamatot reprezentált. A cikk szerint az ezredforduló felé haladva Kenya lakossága gyarapodik a leggyorsabb ütemben (Magyarországé a legkisebb mértékben), a nyolcvanas évek adatai szerint Kína produkálja a leggyorsabb gazdasági növekedést (Magyarország a legkisebbet), 1985 és 2000 között a munkaképes lakosság leglassúbb növekedése miatt Magyarország számíthat a legkisebb munkaerőpiaci nyomásra, India mutatja föl a legmagasabb gyermekhalandósági értéket (Magyarország mutatója az Egyesült Államoké után a legkedvezőbb), az évszázad második felében Braziliában a legnagyobb a városi lakosság arányának növekedése (Magyarország alig marad el tőle) és az Egyesült Államok képviseli a legpazarlóbb, leginkább fogyasztáscentrikus jóléti társadalmakat (Magyarország messze leszakadva második a regisztrált személygépkocsik százezer főre vetített számát tekintve).

Az igazán érdekes és releváns számunkra az a sajátos nézőpont, amelyből a *National Geographic* szerkesztői a magyarországi fejleményeket látták. A *CNN Factoid* című gyors-népművelő statisztikai inzerájához hasonlóan a földrajzi magazin sem törődik sokat a helyiek számára fontos részletek taglalásával. Sajátosan amerikai nézőpontjából figyelve, a magyarországi „politikai vezetés” aggodalma a népességfogyással kapcsolatban kissé egyoldalú, mert csak a hátrányokat veszi észre: az öregedő társadalom miatt a nyugdíjalapokra nehezedő egyre erőteljesebb nyomást, a munkaerő elöregedését és a gazdasági növekedés lassulását. Pedig, mint arra a *National Geographic* fölhívja a figyelmet, a magyarországi népességfogyás nemcsak, hogy nem lóg ki az összeurópai trendekből, hanem számos gazdasági előnnyel is jár. A magyarországihoz hasonló helyzetben a

munkaerő-állomány stabil, kevesebb pénzt szükséges költeni a gyermekek támogatására és iskoláztatására (mely ellensúlyozza az idősebb korosztály támogatására fordított többletpénzt), csökken a bűnözés (emlékeztetőül: a cikk 1988-ban jelent meg), a véges nyersanyagforrások kiaknázása lassul és csökken a környezetszennyezés. A folyóirat Magyarországon a legnagyobb problémának a gazdaság pazarló energiafőlhhasználását tartja, mely a jóléti kiadások növelésétől is elvonja a forrásokat. A *National Geographic* szemében a tipikus magyar családot az életképekkel is bemutatott Budai Nándor, felesége és két gyermeke jeleníti meg. A szülők bedolgozó vállalkozók, akik nehéz munkával teremtették meg azt a relatív jólétet, ami lehetővé teszi a gyermekek számára, hogy a budapesti belvárosi üzletekben vásároljanak, a Balaton vizén szörföljenek és amerikai popzenét hallgassanak.

Magyarországon az embereknek persze más, de egymástól is jelentősen különböző emlékeik vannak a nyolcvanas évekről. Sokan a gyarapodás gátját látták a vállalkozó- és alkotókedvet megnyirbáló, még az államszocialista korszak végére is jellemző egyenlősítő szemléletben, mások viszont, éppen a jóléti kiadások lefaragása és a munkahelyek elvesztését eredményező neoklasszikus gazdaságpolitika beköszönte miatt, gondolnak vissza nosztalgikus érzésekkel a nyolcvanas évekre. Mindenki egyformán emlékszik azonban arra, hogy a nyolcvanas évek a személyes és a családi életszínvonal fönntartásáért folytatott küzdelemmel teltek el, és általánossá vált, hogy az emberek másodállásban is dolgoztak vagy esténként a háztájit művelték. Az a vélemény is általánosan elterjedt, hogy sokan elsősorban éppen a túlórázások, az önkizsákmányolás miatt nem tudták a gyermeknevelés terheit vállalni és nem tudtak annak örömeivel gondolni. Az kétségtelen, hogy a népességfogyás és a gazdasági visszaesés indulási éve kísértetiesen egybeesik – talán éppen ezért remélik többen, hogy a gazdaság növekedési pályára állásával az immár lassan két évtizedes demográfiai trend megfordulhat, vagy legalábbis félfordulatot tehet.

A *National Geographic* megközelítésére és probléma fölvetésére a későbbiekben még részletesebben is érdemes visszatérni, előbb azonban gondoljuk át, mi motiválhatja a magyar politikusokat – és itt nemcsak a nyolcvanas évek politikusaikról van szó –, ha hajlamosak a népességfogyásnak, úgymond, inkább csak a hátrányait észrevenni. Ehhez át kell tekintenünk olyan szempontokat is, melyek a gazdasági jellegű megfontolások és döntések kulturális hátterét adják. A népességfogyás, illetve a kulturális értékek, hagyományok sorsa sokféle diskurzusban kapcsolódhat össze, ezek közül hármat veszek sorra: az első a magyarság és a magyar kultúra „főlhígulásával” kapcsolatos aggodalom, a második a nyugati exportnak tekintett „fogyasztói kultúrák” hatásának megítélése, a harmadik a modernizáció általános trendjére adott reakció. A három diskurzus közül az első nyilván nem azért érdemes megemlíteni, mert ideológiailag a legátalászóbb és elemző erejét tekintve a legsekélyesebb, hanem azért, mert régóta

és makacsul jelen van a közgondolkodás bizonyos szegleteiben. Vannak ugyanis olyan politikai nézetek, amelyek a „magyarok” arányának csökkenését, illetve a nemzetiségek és a bevándorlók arányának növekedését látván, a „kultúra” fölhígulása miatt kongatják meg a vészharangot. A magyar kultúra azonban éppen attól gazdag, hogy sokszínű, miként a magyar történelem kanonizált nagyjai is különféle nemzetiségi vagy etnikai hátterekkel rendelkeztek. Komoly és felelősen gondolkodó politikus vagy értelmiségi tehát nem mondhatja, hogy a lakosság etnikai és nemzetiségi arányainak az átalakulása bármit változtathat a folyamatosan ki- és átalakuló kulturális örökség magyarságán, illetve a kanonizált magyarságon belül létező etnikai változatosságon.

A magyarság-hígulással kapcsolatos aggodalomnál azonban sokkal fajsúlyosabb kérdés a „kulturális imperializmus” észlelt folyamatainak politikai tartalmú elítélése. A demográfiai szempontból is kulcsfontosságú probléma legtömörebb, szlogenszerű megfogalmazását a hatvanas évek elejének irodalmár értelmiségiek által kezdeményezett vitája kínálta, mely a „kicsi vagy kocsi” néven vált híressé. Ez a „társadalmi vita” akkor bontakozott ki, amikor az ötvenes és a hatvanas évek fordulóján ugrásszerűen megnőtt a fogyasztási cikkek kínálata és nyomában kereslete is. A kínálatnövekedés oka részben az, hogy a magyar politikai vezetés is átvette a hrucsovi fogyasztásbarát gazdaságpolitikát, melynek célja a nyugati életszínvonal mielőbbi elérése volt, részben pedig az, hogy a konszolidációra törekvő politikai vezetés az 1956-os népfelkelés traumáját az ötvenes években elnyomott fogyasztási igények kielégítésével mielőbb feledtetni akarta. Az akkori bíráló hangvételű, és ezért szinte „belső ellenzéki” értelmezések szerint az életszínvonal-növekedés a nyugati minták kritikátlan átvételének szinonimája lett, az anyagi gyarapodás pedig gyermek- és családellenes individualizmussal járt együtt. A „fogyasztói kultúra” és az „amerikanizáció” egymással összefonódó terjedésével kapcsolatos aggodalom azóta a legkülönbözőbb politikai erőket volt képes mozgósítani: a szocialista és a keresztény erkölcs szószólóit, a természeti környezet és a kulturális hagyományok védelmezőit egyaránt.

A gondolatmenet egyszerű: ha valaki karrierje építése vagy az anyagi gyarapodás hajszolása érdekében elhalasztja a családalapítást, akkor az saját, individualista céljait a közösségi értékek elébe helyezi. A keresztény és a szocialista erkölcs egyaránt a közösség számára az épülést jelentő termelő munkát preferálta az individualistának és élvhajhászonak tekintett fogyasztással szemben. A kapitalizmus pedig, puritán keresztényi gyökerei ellenére, a fogyasztói individualizmus terjesztése útján termeli újra önmagát. A fogyasztáscentrikus, anyagi érdekelttségű, utilitáriánus beállítottság kritikája így a kapitalista és individualista nyugati minták követésének, konkrétan az „amerikanizációnak” is a kritikája lett, a nyugatról exportált fogyasztói kultúrákat pedig családellenesként, közvetve pedig a népességfogyás okozójaként lehetett megbélyegezni. A „kocsi”

„kicsi” elé helyezése sokak számára a nyolcvanas években vált egyértelművé, amikor a háztáji gazdálkodás és a másodállások vállalása egyrészt a hetvenes években megszokott életszínvonal megtartásának igénye miatt vált szinte normává, másrészt viszont az egy családra jutó gyermekszám csökkenéséhez és a halandósági mutatók fokozatos romlásához is vezetett.

A „nyugati” fogyasztói kultúrákat – és az idézőjel mellett a többes szám is indokolt, mert nemcsak egyetlen fogyasztási minta „árasztja el” Magyarországot – persze problematikus a hazai népességfogyásért hibáztatni. Nemcsak azért, mert „kultúrákat” a helyi kontextusban való átértelmeződésük miatt lehetetlen változatlan formában „átvenni”, hanem azért is, mert a nyugati kulturális minták között akad bőven családcentrikus és gyermekbarát fogyasztási modell is. Téves az az elgondolás is, hogy minden fogyasztás végső soron individuális elsajátítás, mely aktusával tagadja a közösségséget. A fogyasztás ugyanis eredendően társas cselekvés, akár decens és mintakövető, akár alternatív és felforgató mintáit vesszük szemügyre. A „kicsi vagy kocsi” probléma újragondolása tehát nem jelentheti a nyugati, „amerikai” kulturális minták kritikáját vagy a mind változatosabbá váló fogyasztói kultúrák erkölcsi elítélését. Ehelyett inkább olyan általánosabb modernizációs trendekre hívhatja föl a figyelmet, melyek alól egyetlen ország egyetlen társadalma sem vonhatja ki magát. A városiasodás, a bér munkás és alkalmazotti viszony terjedése, valamint az iskolázottság magasabb szintje – elsősorban a társadalmi mobilitás fokozódásának köszönhetően – minden társadalomban megközelítően azonos következményekkel jár: a többgenerációs, nagycsaládos modelleket fölváltják a Budai Nándorékhöz hasonló kis háztartások, a továbbtanulás és az elhelyezkedés miatt kitolódik a családalapítás időpontja, a nők munkába állása és a kétkeresős családmódel elterjedése következtében pedig megszűnik, vagy legalábbis problematikusává válik a családon belüli „hivatásos gyermeknevelői” pozíció. Az egészségügyi ellátás javulásával csökken a gyermekhalandóság, nem szükséges minden rosszra fölkeszülve egymás után szülni a gyerekeket, ezért a „gyermekvállalás” egyre tervezhetőbbé, vagyis kalkulálhatóbbá válik – mindezek szintén azt eredményezik, hogy csökken az egy családra és egy háztartásra jutó gyermekek száma.

Ezeket a modernizációs trendeket politikai döntésekkel csak kezelni lehet, megfordítani nem. A tapasztalat szerint a gyés, a gyed vagy a családi pótlék csak korlátozott körben és kis mértékben ösztönöz többgyermekes családok „tervezésére és létrehozására”. Ezek a szociális programok inkább csak arra alkalmasak, hogy azokat a családok életkörülményeik szerény javítására használják, arra nem, hogy a modernizáció kulturális hatásain számottevően változtassanak – még hozzá azért nem, mert ezek az ösztönzők is a családtervezési kalkulációk részévé váltak. Másrészt az a szemlélet is félrevezető, amely élesen szembeállítja a nemesnek és változatlanak tekintett kulturális értékeket a hideg és változékony gazdasági kalkulációkkal. A modernizáció folyamata ugyanis

olyan kulturális értékeket hoz létre, melyek megfelelnek a változó életkörülményeknek, és éppúgy kielégíthetik az emberek közösségi elkötelezettségét, mint a korábbi, az idő múlása miatt tradicionálissá váló értékek. A kulturális értékek védelme egyébként pontosan azért kritikus kérdés, mert a szociális állam nemcsak a gazdasági folyamatok szabályozásával foglalkozik, hanem közösségi értékek letéteményesének is tekinti magát. A teljesen semleges állam koncepciója már csak azért is illúzió, mert a gazdasági folyamatok szabályozása során a társadalmi igazságosság mindenki által elfogadott elvének érvényesítése bizonyos társadalmi csoportok javára és más csoportok kárára történik. Mindebből az következik, hogy a változó kulturális értékek hatására megváltozhatnak a gazdasági folyamatok szabályozásának alapelvei is, ami többek között azt is megkérdőjelezi, hogy a családpolitika alapelveit bármilyen közösségi értékekre való hivatkozással évtizedekre előre rögzíteni lehetne.

Mindezek után térjünk vissza a *National Geographic* tíz évvel ezelőtti cikkéhez, nézzük meg, mi minden változott azóta és gondoljuk végig, hogy ezeknek a változásoknak milyen következményei lehetnek az elkövetkező évtizedek népesedési folyamataira és családpolitikájára. Az amerikai földrajzi folyóirat természetesen nem láthatta előre, hogy alig pár hónappal az idézett szám megjelenése után radikális társadalmi változások érik Magyarországot. A politikai rendszerváltást gazdasági szerkezetváltás is kísérte, melynek során a munkaerő-állomány stabilitására vonatkozó amerikai előrejelzés gyorsan aktualitását veszítette. A munkanélküliség hirtelen felszínre törése sok család számára az életkörülmények radikális megváltozását okozta és megnehezítette a gyermekvállalást. A kényszervállalkozások ezzel párhuzamos megjelenése az önkizsákmányoló munkavégzés jelenségét még szélesebb körben terjesztette el, és a második gazdaság elsőbe épülése nem változtatott ennek demográfiai következményein. A szociális kiadások lefaragása – gondoljunk akár a nyugdíjak reálértékének közvetett csökkentésére, akár a családi pótlék jogosultsági körének zsugorítására – természetesen szintén nem segítette elő a népességfogyás lassulását. Azt lehet mondani, hogy az elmúlt két évtized a jóléti állam fokozatos lebontását idézte elő, és ha ehhez azt is hozzávesszük, hogy már a nyolcvanas évek elején is zöld utat kapott az önkizsákmányolás különböző kisvállalkozási formákba ültetése, akkor még azt is megkockáztathatjuk, hogy a rendszerváltás és a gazdasági átmenet már közel húsz éve, 1980–81-ben megkezdődött – és ezt a fordulatot többek között a népességfogyás elindulása is jelezte.

A társadalom „előregedése” a *National Geographic* által meg nem nevezetten idézett politikusokkal szemben nem föltétlenül jelenti azt, hogy a keresőképes lakosság az elkövetkező évtizedekben egyre kevésbé fog termelékenyen dolgozni és ezáltal a gazdasági növekedés is tovább lassul. Egyrészt azért nem, mert a monoton, futószalagos tömegtermelés technológiáját már Magyarországon is fölváltják a rugalmas alkalmazkodást a munkásoktól és a gépektől is

megkövetelő technológiai folyamatok, aminek eredményeképpen a szakmunkások átlagos képzettségi szintje már most elkezdett emelkedni. Másrészt pedig azért nem, mert a szolgáltatások fokozatosan fölszívják az elbocsátott szakképzetlen munkások, köztük az idősebb generáció egy részét is. Ugyanakkor azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy nemcsak az idősebbek között, hanem a fiatalabb generáció sorában is vannak olyanok, akik számára nehéz a szinte követelménnyé váló rugalmas alkalmazkodás. Őket különböző, elkerülhetetlenül költséges szociálpolitikai intézkedésekkel még jó ideig segíteni kell. Az államháztartásra nehezedő szociálpolitikai kiadásokat természetesen bevételi forrásokkal is ellensúlyozni kell. Ebből a szempontból fontos azt is végiggondolni, hogy a nyugdíjasok generációi nemcsak nyugdíjak fogyasztói, hanem áruk és szolgáltatások fogyasztói is. Minél több nyugdíjaskorú lakosa lesz az országnak, fogyasztási csoportjuk annál jelentősebb piacot alkot majd. Nem elképzelhetetlen például, hogy a következő évszázad aktív nyugdíjasai lesznek a turizmus legnagyobb fogyasztói, de más területeken is jelentős, és az állam számára közvetve adóbevételeket eredményező kereslettel léphetnek majd föl.

A jóléti állam további lebontása azt is előidézi, hogy az emberek kénytelenek a saját kezükbe venni sorsukat. Ha pedig megtehetik, akkor gondoskodnak saját vagy családjuk jövőjéről, és akár az iskoláztatás költségeinek megfizetésével, akár a nyugdíjpénztárakba történő befizetésekkel maguk készülnek föl a jövőre. Az „előrelátás kényszere” természetesen nem kizárólag magyar jelenség, más európai országokban is hasonló életkörülmény-változásokkal szembeesülnek a családok. Mint ahogyan az sem csak Magyarországra jellemző, hogy egyre többen esnek át a szociális háló egyre szélesedő nyílásain és egyre duzzad a posztindusztriális underclass. Mindez szükségessé teszi, hogy a jóléti intézmények lendületes lebontását újabb, hatékonyabb, hibrid (piaci és állami) mechanizmusok kiépítése kövesse. Ennek természetesen meg kell teremteni a forrásait, és úgy tűnik, hogy a másfél éve elindult gazdasági föllendülés ehhez jó alapokat teremthet.

Ha a kordában tartott gazdasági növekedés és a népesedési folyamatok pozitív irányban is egymást kísérik, akkor előfordulhat, hogy a meghökkentőnek és pesszimistának tűnő előrejelzések valóban annak: pesszimistának bizonyulnak, és nem fog hetven év alatt negyedével csökkenni Magyarország népessége. Arra azonban számítanunk kell, hogy a népességcsökkenés nem fog megállni, és azt még egy esetleges bevándorlási hullám sem fogja ellensúlyozni. Abban pedig reménykedhetünk, hogy Budai Nándor gyermekei és unokái majd valóban élvezhetik azokat a kulturális és gazdasági értékeket, melyek a modernizáció céljai és mozgatói: a jobb, nemesebb és emberhez méltóbb életkörülményeket. Hiszen nem az a lényeg, hogy hányan vagyunk mi, magyarok, hanem hogy jó legyen embernek lenni Magyarországon.

Summary

This part contains thirty scholarly opinion on the population development of Hungary in the last decades and the possible consequences for the future. The aim of this “imaginary” round table was beside collecting recent opinions to decrease the distance between the different approaches or to play out the differences clearly. The group of scholars replying for this call include prominent Hungarian demographers, sociologist, historians, economists and the representatives of other social sciences. In general, according to the introduction it seems that the dividing line is between those who think that population development is a value in itself or those who deny this. These differences can be related more to political clashes within the academic elite than scholarly disagreements.